An aerial black and white photograph of a village. In the upper left, a hillside is covered in trees. Below the trees, a large church with a prominent steeple and a square tower is visible. The rest of the village is a dense cluster of buildings with dark, gabled roofs, situated on a slope. The overall scene is captured from a high angle, looking down on the settlement.

KRONIKA
ČASOPIS ZA
SLOVENSKO
KRAJEVNO
ZGODOVINO

LETO VIII.

KRONIKA
ČASOPIS ZA SLOVENSKO KRAJEVNO ZGODOVINO

VIII. letnik Ljubljana 1960 zvezek 1

Vsebina prvega zvezka:

- L. Čarni: Ilegalne grafične tehnike Centralne tehnike KPS v Ljubljani — Stran 1
- J. Gašperšič: O nekdanjem žebjarstvu na bivšem Kranjskem — Stran 9
- B. Kovič in M. Pahor: O zgodovinskem in arhitektonskem razvoju Tartinijevega trga v Piranu — Stran 21
- F. Goršič: Organizacija gore in Gorske bukve — Stran 36
- I. Slokar: Zgodovina ljubljanskih opekarn od leta 1732 do leta 1860 — Stran 40
- S. Vrišer: Nekaj podatkov o baročnih kiparjih in njihovih delih na Slovenskem Štajerskem — Stran 50
- J. Šorn: Nekateri revolucionarni dogodki na vzhodnem Slovenskem leta 1848 — Stran 53
- K. Rozman: Priprave in misli o izdaji spomeniške topografije — Stran 56
- L. Mrzel: O Židovskem trgu v Piranu — Stran 58

MUZEJSKE NOVICE:

- V. Koren: Pokrajinski muzej za Pomurje — Stran 60

ZGODOVINSKO BRANJE:

- J. Mal: Stjepan Antoljak, Hrvati v Karantaciji — Stran 63

Na ovitku:

Kamnik (Foto Nace Šumi)

Ureja uredniški odbor
Odgovorni urednik prof. Zvone Miklavič

Izdaja in zalaga: Zgodovinsko društvo za Slovenijo, sekcija za krajevno zgodovino. Predstavnik Jože Šorn. Tiska tiskarna »Toneta Tomšiča« v Ljubljani. Uredništvo in uprava v Ljubljani, Mestni trg 27/II (Mestni arhiv). Tekoči račun pri Mestni hranilnici Ljubljanski št. 600-12/606-1-3-75. Letna naročnina 400 din, posamezna številka 150 din

Ob petnajsti obletnici osvoboditve objavljamo v tej prvi številki letošnjega letnika »Kronike« članek, ki podaja eno izmed oblik težkega boja za osvoboditev.

UREDNIŠTVO

ILEGALNE GRAFIČNE TEHNIKE CENTRALNE TEHNIKE KPS V LJUBLJANI

LUDVEK ČARNI

Ilegalna Komunistična partija Slovenije (KPS) je imela pred vojno izkušnje z izdajanjem ilegalne literature.¹ Organizirala je svojo Partijsko tehniko (PT), ki jo je vodil organizacijski sekretar Centralnega komiteja KPS Tone Tomšič.

Z okupacijo slovenskega ozemlja je KPS v spremenjenih pogojih nadaljevala svoje ilegalno delo na izkušnjah preteklosti. Centralni komite KPS, iniciator in voditelj Osvobodilne fronte slovenskega naroda, je dal svojo partijsko tehniko na razpolago narodnoosvobodilnemu gibanju. PT so preimenovali v Centralno tehniko Komunistične partije Slovenije (CT KPS) in so poleg grafičnega in ciklostilnega oddelka ter oddelka za organizacijo zvez in dokumentnega oddelka za izdajanje ilegalnih legitimacij in dokumentov osnovali še gradbeni oddelek za gradnjo bunkerjev, cinkografski, radijski, fotografski, pirotehnični oddelek in oddelek za kamuflažne predmete ter nabavni oddelek.

Ljubljana je bila v prvih dveh letih središče CT KPS. Po kapitulaciji Italije pa se je njeno središče preneslo na osvobojeno ozemlje oziroma k narodnoosvobodilni vojski. Da je bilo v prvih dveh letih središče CT KPS v Ljubljani, je povsem razumljivo. Ljubljana je razpolagala s tehničnim materialom in kadrom; tu je bilo do 18. maja 1942² vodstvo narodnoosvobodilnega gibanja; Ljubljana je bila neusahljiv vir tehničnega materiala in kadra tudi za tehnike, ki so vzporedno z ljubljanskimi rasle na terenu.

Tone Tomšič je konec leta 1940³ prepustil vodstvo PT Dušanu Kraigherju-Jugu. Kraigher je prvi organizator in voditelj CT KPS. Pod njegovim vodstvom je bila v okupirani Sloveniji zgrajena prva ilegalna tiskarna CT KPS.

»PODMORNICA«

Podzemni prostor, bunker za tiskarno je zgradil Rudolf Ganziti-Grad septembra 1941 v hiši Cesta na Brdo 95 na Viču. Hiša je bila

last CK KPS in jo je do konca septembra upravljal Avgust Stare.⁴ Bunker je bil dolg tri, širok dva in pol in visok dva metra. Vhod je bil zgrajen skozi straniščna tla na posebnem mehanizmu po sistemu vozička.⁵ Ob močnem pritisku na straniščna tla — vhod — so se ta umaknila in tako je bil po stopnicah možen vstop v bunker. Tiskarski stroj — majhen ročni tigel s krožnikom — je sporazumno z Dušanom Kraigherjem kupil Stane Cimperman pri »Papirocelu«. Ta stroj je bil brez barvnika, ker v prejšnji tiskarni ni bil v rabi. Barvnik je preskrbel Viktor Avsenek, ki je ta čas delal v Narodni tiskarni. Tiskanje brez barvnika je bilo zamudno, ker je bilo treba na vsakih toliko izvodov namazati novo barvo.⁶

Delo v »Podmornici« je bilo izredno težko. V bližini je bila greznica, iz katere je skozi ilovnata tla pronicala voda.⁷ Kruh, ki je ostal v tiskarni, ni bil po osmih urah nič več užiten.⁸ Tone Tomšič je ob obisku povedal, da v tako slabem zaporu, kot je ta tiskarna, ni bil še nikoli.⁹ Kljub takim pogojem je bila tu tiskana prva grafična literatura slovenskega narodnoosvobodilnega gibanja.

V tiskarni so tiskali od septembra 1941¹⁰ do zadnjih dni julija 1942¹¹ in so natisnili: Delo, organ Centralnega odbora KPS, št. 3, september 1941;¹² žepno izdajo pesmi Matete Bora »Previharimo viharje«, 1942, 77 strani, ki jo je založilo Glavno poveljstvo slovenskih partizanskih čet v nakladi 5000 izvodov;¹³ pet številčk časopisa »Osvobodilna fronta«, osrednjega organa OF slovenskega naroda v nakladi 6000 izvodov;¹⁴ Georgij Dimitrov, »O kadrih« (Iz referata na VII. kongresu Kominterne l. 1935), Izdala Agitacijsko propagandistična komisija CK KPS, 8 strani;¹⁵ slike narodnih herojev Slavka Šlandra in Ljuba Šercerja v črnem odtenku; lepake: Dichiarazione Il comando generale delle truppe partigiane della Slovenia, 7. maggio

1942, 8^o; Izjava Glavnega poveljstva slovenskih partizanskih čet — Na položaju, 7. maja 1942, 8^o; Izdajalci razkrinkani! Izdala Osvobodilna fronta slovenskega naroda (1942), 8^o; Komunistični Centralni odbor Komunistične partije Slovenije 21. februarja 1942, 8^o; Manifest vseslovenskega mitinga v Moskvi¹⁷ (1941), 8^o; Slovenci! (3. januar 1942...), Izdal Izvršni odbor OF, 16^o; Slovenci! (Letošnji februar...), Izdal Izvršni odbor Osvobodilne fronte slovenskega naroda (1942), 8^o; Slovenci! Delovno ljudstvo Slovenije! Izdal Centralni odbor Komunistične partije Slovenije (1941), 8^o; Slovenci! (Dne 29. oktobra...), Izdal Izvršni odbor Osvobodilne fronte (1941), 8^o; Slovenskim staršem in vzgojiteljem! (1942), 16^o; Proglas Izvršnega odbora OF — Slovenci! (1941), 8^o; Slava padlim narodnim junakom! (1941), 16^o; pesem: Tovarne vstanite!¹⁸...

Tiskarski strojnik Stane Cimperman je opravil montažo tiskarskega stroja in tiskal prve strani v tiskarni. Pri tem sta mu pomagala Avgust Stare in njegova žena. Za Stanetom Cimpermanom so delali v tiskarni od oktobra 1941: tiskarski strojnik Srečko Pleško, ki je prišel v tiskarno iz partizanov, ročni stavec Rudolf Burič, Majda Vrhovnik in Pavel Kovač. Ti so delali v tiskarni do maja 1942.¹⁹ Od 2. julija 1942 do preselitve tiskarne v Kozarje sta tu delala ročni stavec Viktor Avsenek in tiskarski strojnik Slavko Krušnik.²⁰

Neposredno z delom tiskarne je bil povezan navedeni Avgust Stare, ki se je konec septembra odselil na Dolenjsko. V začetku oktobra 1941 se je v njegovo izpraznjeno stanovanje vselil Anton Bizjak z družino. Ta je bil mizar in je skupno z mizarjem Angelom Kosovelom delal v mizarški delavnici, ki je bila v isti hiši in je služila za kamuflačo. Žena Antona Bizjaka je kuhala tehnikom, po potrebi prenašala pošto in s signalno lučjo opozarjala tehnike na morebitno nevarnost. Stikalo signalne luči v tiskarni je bilo montirano v kuhinji poleg stikala za kuhinjsko luč.²¹

Kurirka tiskarne je bila Darinka Smolinški, Mirko Zlatnar pa je vzdrževal zveze s partijskimi organizacijami.²² Ivanka Alič-Detela, kurirka CT KPS, je iz tiskarne Slovenija, Merkur (danes Tiskarna Toneta Tomšiča), Ljudske tiskarne (danes tiskarna Ljudske pravice)²³ in Učiteljske tiskarne (danes tiskarna Jože Moškrič) ter Blaznikove tiskarne prinašala stavek in črke z drugimi potrebščinami vred.

Zaradi konspirativnosti je bilo gibanje okrog tiskarne omejeno na najnujnejše potrebe. Tehnika je bila kot poseben aparat

ločena od partijskih organizacij in podrejena CK KPS. Stane Cimperman, ki je ostal povezan s svojo partijsko organizacijo, tovarišem v celici ni smel zaupati svojega dela v tiskarni: le-to mu je onemogočalo, da bi izpolnjeval naloge svoje partijske organizacije in je bil celo kaznovan.²⁴ Ta skrajna molčečnost delavcev in sodelavcev CT KPS je bila nujna, ker je bila tehnika »najmamljivejša točka za fašistično policijo«; potrebno je bilo, dobro jo skriti. General Robotti je že 28. avgusta 1941 izdal ukaz, da se za vsako ceno odkrijejo tajne partizanske tiskarne, ki so, soče po količini tiskanih letakov, v polnem razmahu.²⁵ Zato so morale biti tehnike postavljene ne samo pri zanesljivih in konspirativnih ljudeh Partije, temveč tudi v okolici, ki je bila za to primerna. S tega stališča je bila Podmornica pravilno postavljena. Toda 23. februarja 1942 so italijanske vojaške oblasti obdale Ljubljano z žično oviro. Tiskarna je ostala zunaj žice za približno 100 metrov. V bližini tiskarne je bila glavna reflektorska opazovalnica in bunkerji. Nedvomno je bilo prinašanje materiala in odnašanje tiska v takih okoliščinah skrajno nevarno, če že ne onemogočeno. Zato je CT KPS že del časa nameravala preseliti tiskarno v Kozarje. Toda tam je bilo treba pripraviti bunker. Njegova gradnja se je zavlekla.²⁶ Italijanski vojaki so bolj in bolj vestno in dosledno kontrolirali okolico, ker so jih dolomitski partizani čestokrat izzivali s streljanjem v reflektorsko opazovalnico. Po požigu vasi Brdo 23. julija 1942 so sodelavci CT KPS tiskarno preselili. Dan ali dva zatem so italijanski vojaki podrli vrtno ograjo in posekali kostanje okrog hiše, kjer je bila tiskarna. Zdaj bi bil onemogočen vsak prihod v tiskarno. Toda Podmornico so že montirali v novem bunkerju pri kovaču Erbežniku v Kozarjih, kjer je 8. avgusta natisnila prvi tisk.²⁷

Druga grafična tiskarna v Ljubljani je bila tiskarna

»TUNEL«

Pripravljati sta jo začela v začetku leta 1942 Dušan Kraigher in Mitja Ribičič³⁰ na Emonske cesti števil. 2 nad takratno tovarno zamaškov³¹ v stanovanju mizarja Kranjca. Bunker je gradil vodja gradbenega oddelka CT KPS Rudolf Ganziti. Večjo podstrešno sobo je predelil s steno iz votlaka. Tako je nova tiskarna dobila tunelu podoben prostor in od tod tudi ime. Ta sobni bunker je bil dolg tri metre in pol, širok meter in pol in je imel majhno podstrešno okno. Slikar Vojska iz Šiške³² je na novo poslikal sobo z enako barvo kot je bila prejšnja. Spodnji del

sobe v višini pol metra je pobarval s črtastim pasom oljnate barve. Med te črte je Rudolf Ganziti vgradil vhod v tiskarno, ki se ni razlikoval od ostale stene ter se je ob pritisku umaknil. Skozi to odprtino so se tehniko plazili v tiskarno.

S tem je bil pripravljen prostor za tiskarno. Tiskarski zaklopni stroj sistema »Boston« so preskrbeli člani VOS OF. Zaplenili so ga 25. januarja 1942 v plavogardistični tiskarni v Wolfovi ul. št. 12, kjer so tiskali plavogardistični časnik »Zarja Svobode«. Skupaj s strojem in črkami so zaplenili tudi 150 kg papirja.³⁴ Februarja 1942 so v Tunelu začeli tiskati in so natisnili: Delo, št. 2, maj 1942, 22 strani. Ta številka kaže velik napredek v tehnični opreми; bila je ilustrirana. Zunanja in notranja oprema je bila delo Vlasta Kopača.³⁵

Slovenski poročevalec, posebna izdaja, maj 1942, 4 strani velikega formata. Številka je bila posvečena spominu Toneta Tomšiča.³⁶ Osvobodilna fronta; izšla samo ena številka na 4 straneh.³⁷ Prve partizanske izkaznice v 13.000 izvodih.³⁸ Lasciapassare.³⁹ Osebnе izkaznice.⁴⁰ Partizanske propustnice.⁴¹ Obrazce za ponarejanje dovoljenja članom VOS OF za vstop v sodnijske zapore pri reševanju Toneta Tomšiča.⁴² Slike organizacijskega sekretarja CK KPS Toneta Tomšiča v rjavem odtenku.⁴³ — Sokol v borbi za svobodo, 12 strani, Izdali Sokoli v Osvobodilni fronti.⁴⁴ — Letake: Izjava Glavnega poveljstva slovenskih partizanskih čet, Na položaju, 7. maja 1942 (veliki format).⁴⁵ — Izjava Glavnega poveljstva slovenskih partizanskih čet, Na položaju, 7. maja 1942, 8^o. — Osvobodilna fronta slovenskega naroda, Gospodarski odsek, Pomlad 1942 (Prvo slovensko narodno posojilo),⁴⁶ 4^o; Ovitek za Slovenski zbornik 1942.⁴⁷

Tiskarna je obratovala do začetka avgusta 1942.⁴⁸ Tu so delali Stane Cimperman, tehnični organizator tiskarne, ročni stavci Jože Neuman, Rudolf Burič, Jure Ribičič ter Majda Vrhovnik, ki je pomagala pri stavljenu.⁴⁹ Mitja Ribičič je bil voditelj tiskarne. Sovražnik v tiskarno ni vdrl. Opuščena je bila zato, ker je bil stik z njo zaradi objektivnih pogojev vedno težji.

V razdobju, ko je tiskarna »Tunel« prenehala obratovati, je pričela v avgustu 1942⁵⁰ z delom tretja grafična tehnika

»TONE TOMŠIČ«

v dvorišnih prostorih v Šubičevi ulici št. 3. Tiskarna je bila neposredni sosed italijanske policije. Dvorišči tiskarne in policije je ločila le stena, ki so jo zazidali zidarji

CT KPS. Pred tiskarno je bila tu postavljena knjigovoznica Gabrijela Škerla, ki je bil že od leta 1941 povezan s CT KPS. Leta 1942 je bila v njegovem stanovanju dokumentna tehnika. Da ne bi zaradi vse številnejših obiskov in večjega dela za potrebe CT KPS stanovanje postalo kompromitirano, je Gabrijel Škerl predlagal Milanu Škerlavaju postavitev knjigovoznice, kjer bi z mnogo manjšo nevarnostjo opravljali delo za CT KPS.⁵¹ Gabrijel Škerl je bil knjigoveški mojster in postavitev knjigovoznice je bila legalna.⁵² Milan Škerlavaj se je dogovoril z lastnikom Akademске založbe in antikvarijata Silvestrom Škerlom, naj se ta pomeni z lastnico prostorov v Šubičevi ulici št. 3 in ji pove, da bo del prostorov uporabil za skladišče, druge prostore pa njegov brat za knjigovoznico. Pozneje so tu postavili tiskarno. Knjigovoznico so z vmesno steno prezidali in tako dobili nadzemni bunker za tiskarno. Gradbena dela je opravil gradbeni oddelek CT KPS z zidarji Vencljem Goriškom, Francem Petkom in Božičem v okviru gradbenega podjetja Staneta Šefica, aktivista OF. To podjetje je imelo osem stavbincev in se je preselilo v prazne prostore poleg knjigovoznice. Nad tehnično pisarno gradbenega podjetja je bilo skladišče podjetja »Italbe«, podjetja s pisarniškiimi potrebščinami (sedež v Torinu). Zastopnik podjetja je bil Alojz Matelič, sodelavec CT KPS. Iz tega skladišča je bil tajni vhod na podstrešje, ki je segalo tudi nad tiskarno. Iz tiskarne so na predlog Srečka Pleška napravili izhod, ki bi ga uporabili tehniko v primeru nevarnosti. S podstrešja je bilo možno zlesti skozi okno na dvorišče stavbe Pokojninskega zavoda.⁵³ Skozi ta prehod sta ušla ob vdoru italijanske policije Srečko Pleško in Rudolf Burič.⁵⁴

V podstrešnem delu stavbe je bil dokumentni oddelek CT KPS; tu je delal Vlasto Kopač. Poleg dela za dokumentno tehniko je izdelal tudi risbe za vso literaturo, ki je bila tiskana v tiskarni. Zlatko Močnik je izdelal klišeje teh risb v cinkografiji na Kodeljevem.⁵⁵

Legalna podjetja so dobro krila ilegalno tiskarno. V takih pogojih sta bila dovoz tiskarskega materiala in gibanje sodelavcev CT KPS manj nevarna in sorazmerno dobro krita.

Tiskarski stroj »Amerikanko« na nožni pogon je kupila CT KPS v tiskarni Slovenija.⁵⁶ Ko so ga namestili v tiskarno, so zazidali stene in ohranili le skrivni vhod v tiskarno. Na »vhodno« steno tiskarne so namestili prostorno knjigoveško polico, katere robovi so pokrivali obrise tajnega vhoda, ki se je odpiral v notranjost. Električno napeljava pa

je uredil Ciril Lukman. Ker so tehniki preuredili tiskarski stroj na nožni pogon na pogon z elektriko, je porabil seveda pri dnevnem obratovanju 14—16 ur⁵⁷ precej električnega toka. Da bi ob kontroli električnega števca ne bila prevelika potrošnja toka sumljiva, so organizatorji CT KPS v knjigovoznico pripeljali električne stroje. Uporabljali so jih le ob kontroli električnih števecv.⁵⁸

Ko so pričeli tiskati, so ugotovili, da je ropot tiskarskega stroja premočan. Na predlog tiskarja Srečka Pleška so napravili okoli tiskarskega stroja leseno lopo v obliki kabine. Ker tudi ta še ni zadušila vsega ropota, so med dvojne stene kabine vložili stekleno volno, da so lahko nemoteno nadaljevali z delom. Pa tudi to ni odpravilo v celoti bobnenja, ki je bilo zaznavno zlasti ob nočnem delu.⁵⁹

Ta tiskarna je bila najuspešnejša grafična tehnika CT KPS v Ljubljani. V tiskarni so v petih dneh⁶⁰ natisnili brošuro, jo v knjigovoznici zvezali in kompletno izdali. Natisnili so: Georgij Dimitrov, O kadrih, 1942, 11 strani, št. 3.⁶¹ — V. I. Lenin, Revolucionarna vlada in revolucionarna vojska, 1942, 16 strani, št. 5.⁶² — Slovenski kristjan, v boj zoper belo gardo, 1942, 12 strani.⁶³ — Delo, št. 3, 1942.⁶⁴ — Ustava Zveze Sovjetskih socialističnih republik z uvodnim govorom tovariša Stalina ob sprejetju Ustave SSSR na VIII. izrednem kongresu sovjetov 6. dec. 1936, 1942, 58 strani, št. 6.⁶⁵ — J. V. Stalin, O nacionalnem vprašanju, 1942, 46 strani, št. 7.⁶⁶ — Delo, št. 5, 7. novembra 1942, Jubilejna številka ob 25. obletnici velike Oktobrske socialistične revolucije.⁶⁷ — Lenin in Stalin, O agrarnem in kmečkem vprašanju, 1943, št. 8 (nepopolno).⁶⁸ — Slovenski poročevalec, november 1942, 16 strani, december 1942, 8 strani; oboje po 8000 izvodov malega formata.⁶⁹ — Natisnili so še letake: Slovenci! (Velika italijansko-nemška...), Sredi oktobra 1942, Izdala Osvobodilna fronta, 8°; Zavedenim in prisilno mobiliziranim! Položaj, 15. november 1942, Izdal Izvršni odbor Osvobodilne fronte slovenskega naroda in Glavno poveljstvo slovenske partizanske vojske, 8°; Tovariši, tovarišice! Izdala Mladinska OF (1942), 8°.

Od septembra 1942 so mesečno tiskali v tej tiskarni krušne karte v 1800 izvodih.⁷⁰ Mnenje, da so tu tiskali obveznice Glavnega poveljstva slovenskih partizanskih čet oziroma finančno-gospodarskega odseka Okrožnega odbora Osvobodilne fronte v Ljubljani, je napačno. V ohranjenih arhivih prvič srečamo podatke o obveznicah v poročilu z dne 28. julija 1942,⁷¹ kjer se trdi, da je izdelanih 6000 obveznic. To potrjuje tudi poročilo z

dne 8. avgusta 1942, kjer se omenjajo iste obveznice.⁷² Pri teh obveznicah je po moti izpadla črka r iz besede »partizanskih«.⁷³ Ta napaka se je dogodila inž. Zoranu Tumi.⁷⁴ Ker so te uničili, je inž. Zoran Tuma natisnil nove, ki so bile odposlane na teren 14. avgusta 1942.⁷⁵ Natisnjene so bile z dvema različnima besediloma. Kako je prišlo do tiskanja obveznic, nam pojasni poročilo Milana Škerlavaja Edvardu Kardelju:⁷⁶ »... direktivo, da naj delamo bone z manjšo vsoto,⁷⁷ smo prejeli prepozno. Smatram pa, da so obveznice na partizanskem ozemlju zelo koristna in kreditna stvar in z ozirom na prilike ekonomične, da jih boste s pridom in veseljem uporabljali...« Ni dvoma, da so bile tedaj prvič tiskane obveznice; tudi pozneje so jih pošiljali na teren iz Ljubljane.⁷⁸

V začetku je bila tiskarna »Tone Tomšič« namenjena prvenstveno za tiskanje brošur. CT KPS je vzpostavljala v tem času dve ilegalni tiskarni in imela v načrtu postavitev nove tretje ilegalne tiskarne, za katero pa sredi avgusta 1942 še ni bil določen prostor.⁷⁹ Ta zadnja tiskarna ni bila vzpostavljena in je niso niti pripravljali.

Delo tiskarne »Tone Tomšič« je bilo plodno. Dosegla je ne samo zavidljivo kvantiteto, temveč tudi kvaliteto. V tiskarni sta delala tiskarski strojnik Srečko Pleško in ročni stavec Janez Štrekelj, nekaj dni pred propadom tiskarne pa ročni stavec Rudolf Burič, ko je Janez Štrekelj odšel na politično delo.⁸⁰ Tiskarjem in sodelavcem tiskarne je pretila nevarnost zaporov, internacija in celo smrt. Ni jim sledil le okupator, temveč tudi domači nasprotniki narodnoosvobodilnega gibanja. Ohranjeno denuncianto pismo generalu Mariu Robottiju je že 23. avgusta 1942 opozorilo okupatorske vojaške oblasti, da »v Šubičevi ulici 3 so in prihajajo komunisti«.⁸² Belogardisti so tudi z listki na vhodnih vratih hiše opozarjali okupatorja, da se v tej hiši dogaja nekaj sumljivega.⁸³

Oddelek italijanske policije je 22. februarja 1943 vdrl v knjigovoznico. V tiskarni je zasvetila rdeča signalna luč, ki je opozorila na nevarnost Srečka Pleška in Rudolfa Buriča. Prenehala sta s tiskanjem. Ko sta ugotovila, da so v knjigovoznici Italijani, sta oborožena previdno pobegnila preko podstrešja ter dvorišča Pokojninskega zavoda na ulico. O preiskavi knjigovoznice sta obvestila aktiviste CT KPS, ki so prihajali v knjigovoznico po opravkih, da ne bi prišli policiji v roke. Ni jima uspelo obvestiti voditelja tiskarne Borisa Kariža. Tako ga je policija aretirala, ko je vstopil v knjigovoznico.⁸⁴ Preiskala je vse prostore in našla daktilografiran tekst, pripravljen za tisk, ter od-

padni papir, na katerem so bili tiskani Slovenski poročevalci in brošure; tiskarne same ni odkrila. Kljub temu, da je policija aretirala uslužbence knjigoveznic, njen uspeh le ni bil popoln. Toda imela je dokazno gradivo, ki je pričalo o zvezi z ilegalno tiskarno, in pridržala je v zaporu aktiviste tiskarne; te je na različne načine prisilila k priznanju. Po indikaciji, ki jo je dobila, je 10. marca 1943⁸⁵ vdrla v tiskarno. Slovensko kontrarevolucionarno časopisje je z zadovoljstvom ugotavljalo, da je odkrita »osrednja komunistična tiskarna«, a nehoti dalo priznanje organizatorjem CT KPS, da je tiskarna »zelo dobro urejena«.⁸⁶ Italijansko vojaško vojno sodišče pa ni štedilo z obsoodbami aktivistov CT KPS.⁸⁷

V času, ko je obratovala tiskarna »Tone Tomšič«, je CT KPS vzpostavljala četrto ilegalno grafično tiskarno

»TEHNIKO«

v ulici Milana Majcna št. 47⁸⁸ v Šiški, kjer je bila prej ciklostilna tehnika. V prednji in dvoriščni stavbi so bile razne delavnice. Prostore mizarške delavnice, kjer je bila postavljena tiskarna,⁸⁹ je vzel 1. julija v najem Janez Ovsenik.⁹⁰ Ker ni imel mojstrske diplome, je delavnico prevzel Janez Turk; ta je pričel z delom v začetku avgusta 1942.⁹¹ Denar za opremo mizarške delavnice so preskrbeli organizatorji CT KPS, kolikor mizarja sama nista imela opreme.⁹² Delavnica je imela dva prostora. V prvem sta delala dva mizarja, v drugem je stal kombiniran mizarški stroj. Pod njim je bila pravokotna jama 4 × 5 m.⁹³ Mizarji so jo prej uporabljali za žaganje in lesni odpadni material. Zabetoniral jo je zidar Vencelj Gorišek. V tako nastalem podzemnem bunkerju so napravili tehniki tiskarno. Tajni vhod, ki ga je zidar povezal z regulatorjem za vodo, se je pogrezal in dvigal s pomočjo mehanizma, ko je voda ob pravilni naravnavi vodnega kolesa stekla po ceveh. Ventilacijo je speljal skozi dimnik. Bunker so opremili še z električno napeljavo in signalno lučjo.⁹⁴ Srečko Pleško je montiral stroj⁹⁵ — nožni tigel —, ki ga je preselil od Korošina Janez Ovsenik.⁹⁶ Grafičarji v ljubljanskih tiskarnah so preskrbeli za tiskarno znatno količino črk. Kot tehnika sta delala tu ročni stavec Alojz Ajdišek in tiskarski strojnik Rudolf Babnik; nekaj dni tudi tiskarski strojnik Bojan Sekula.

Tiskarna je obratovala od približno 10. avgusta⁹⁷ do 25. septembra 1942, ko so jo okoli 10. ure odkrili italijanski vojaki.⁹⁸ Tu so natisnili: Delo, št. 4, julij 1942, naklada

5000 izvodov (propadla z odkritjem tiskarne).⁹⁹ — Letake: Per la difesa dell' U. R. S. S., per la pace, la libertà e il benessere, naklada 13.000 izvodov,¹⁰⁰ Izdala KP Italije, 8^o; — Odredba Glavnega štaba slovenske partizanske vojske z dne 27. avgusta 1942, naklada pribl. 15.000 izvodov.¹⁰¹ — Proglas, Slovenci! (Vsi besni napor...), Na osvobojenem ozemlju, dne 27. avgusta 1942, Izdal Izvršni odbor Osvobodilne fronte slovenskega naroda, naklada ok. 6200 izvodov.¹⁰² 8^o. — Slovenci! (Kdo je izdal in prodal...), Izdala Osvobodilna fronta.¹⁰³ — Natisnili so tudi neke nemške legitimacije.¹⁰⁴ 8^o.

Italijanska policija je že v začetku septembra prišla v mizarško delavnico. Takrat niso iskali tiskarne, tudi vprašali niso po njej. O tem so govorili na svojem sestanku tudi tehniki in najožji sodelavci tiskarne.¹⁰⁵ Nekaj časa so sicer prenehali z delom, toda kmalu so nadaljevali; prav to pa je bilo usodno. Isti dan, ko so obnovili delo, je okupator z vso gotovostjo vdrl v tiskarno. Toda ne skozi tajni vhod; prebili so steno bunkerja na mestu, kjer je bilo pred postavitvijo tiskarne okence. Ko so pričeli vojaki streljati v tiskarno in pozivati oba tiskarja k predaji, sta le-ta z bojem poskušala prebiti vojaški kordon.¹⁰⁶ Iz obkoljenega bunkerja je prvi skočil Alojz Ajdišek in takoj vrgel ročno bombo. Prebil se je, toda pri prehodu sosednje ograje je bil ustreljen. Rudolfa Babnika pa so pozneje z mizarjem Janezom Turkom ustrelili kot talca.¹⁰⁷ Franca Goloba je policija aretirala v mizarški delavnici in ga kot ujetnika pridržala na avtomobilu. Golob je izkoristil zmedo med vojaki, ki jo je povzročil drzni Alojz Ajdišek, in pobegnil. Golob je bil v najtesnejši zvezi s tiskarji in njihova neposredna pomoč. Po uničenju tiskarne je odšel v partizane.

Nedvomno je bila tiskarna izdana, ker si drugače ne moremo razložiti vdora vojaštva ob zazidanem oknu. To nam potrjuje tudi neka skica, ki jo je imel pri sebi neki italijanski oficir, ko je prišel pred vdorom v mizarško delavnico. Spraševal je mizarja o kletnem prostoru, s čimer je mislil na tiskarski bunker.¹⁰⁸ Po ohranjenih virih lahko povem le to, da je do izdaje prišlo zaradi nekonspirativnosti.¹⁰⁹

»Tehnika« je bila prva ilegalna tiskarna, ki jo je odkril okupator. Do takrat je bil to tudi največji vdor v CT KPS. Italijanska policija je pri zasliševanjih zvedela za organizatorje CT KPS, a jih brezuspešno iskala; odkrila je le nekaj ilegalnih zvez. Italijansko vojaško vojno sodišče je izreklo aretiranim 59 let ječe,¹¹⁰ dva pa so ustrelili kot talca.

Okupator je sicer uničil tiskarno, ni pa mogel zatreti izhajanje ilegalnega tiska. V tem času je bila namreč v polnem teku tiskarna »Tone Tomšič«, CT KPS pa je organizirala še novo ilegalno tiskarno »Jamo« ali »Trugo« v Vodmatu.

Sicer je sovražnik odkrival grafične in ciklostilne tehnike ter zapiral in obsojal aktiviste CT KPS na dolgoletne ječe, toda mesta aretiranih so zasedli drugi, ki so enako neumorno skrbeli za narodnoosvobodilni tisk. Misel narodne osvoboditve in ljudske revolucije je pritegovala vedno nove, progresivno usmerjene ljudi, med aktiviste OF.

Bila je logična nujnost, da je okupator odkrival ilegalne tehnike, ki jih je neumorno iskal že od samega začetka. Tisk je bil mobilizacijsko sredstvo Osvobodilne fronte slovenskega naroda, proti kateremu so bile brez moči dobro oborožene in mnogoštevilne enote italijanske vojske in policije. Brez moči zato, ker ni okupator nikoli vedel, kdaj in od kod je prihajal ilegalni tisk. Če bi ga hotel zatreti, bi moral uničiti ilegalne tehnike. Kot je bilo neuničljivo narodnoosvobodilno gibanje, tako so bile neuničljive tudi tehnike. Namesto opuščenih ali izdanih ter odkritih so rasle nove in nove.

Ilegalna tiskarna

»JAMA« ALI »TRUGA«

je bila peta ilegalna tiskarna v Ljubljani. Organizatorji CT KPS so jo postavili v sušilnici za les mizarske delavnice Alojza Jevnikarja Pod Ježami blizu Zelene jame.¹¹¹ Gradnja te tiskarne je povzročala največ skrbi izmed vseh gradenj ilegalnih tiskarn. Ko so pričeli kopati bunker zanjo in hkrati preurejati stavbo zaradi kamuflaže, so nalleteli na živo skalo. Te zaradi zaprtega prostora niso mogli razstreliti, pač pa so jo morali razbiti. To je zavleklo gradnjo na pet mesecev.¹¹² Bunker so zgradili pod vodstvom Venclja Goriška zidarji-aktivisti CT KPS v okviru gradbenega podjetja Staneta Šefica.¹¹³ Električno napeljavo je uredil Ciril Lukman. Tiskarski zaklopni stroj »Feniks« je bil kupljen v tiskarni Slovenija in so ga podnevi prepeljali v tiskarno. Ko so namestili stroj, so bunker popolnoma zazidali in vgradili tajni vhod. Kakor drugi je bil tudi ta opremljen s signalno lučjo in ventilacijo.

Tu sta natisnila tiskarski strojnik Stane Cimperman in ročni stavec Rudolf Burič od približno 10. decembra¹¹⁴ do 22. decembra 1942¹¹⁵ naslednje tiske: Sokol v borbi za svobodo, št. 2, december 1942, 28 strani, Izdali Sokoli v Osvobodilni fronti. — Letaka: Poziv vsem Slovencem, ki so sposobni nositi orožje!, Položaj, 15. novembra 1942, Izdal

Izvršni odbor Osvobodilne fronte slovenskega naroda in Glavno poveljstvo slovenskih partizanskih čet,¹¹⁶ naklada 10.000 izvodov, 8^o. — Prva stran Slovenskega poročevalca, ki je bil že v celoti pripravljen za tisk.¹¹⁷

Dopoldne 22. decembra 1942 so italijanski vojaki aretirali Alojza Klančnika¹¹⁸, v trenutku, ko je peljal na ročnem vozičku literaturo na javko. V tem času je okupator izvajal po mestu blokade (»božične racije«). Aktivisti v tiskarni o tem niso bili pravočasno obveščeni; tako je zašel kurir z literaturo vred v blokado. Vsa literatura, kar je bilo tiskane v »Jami«, je propadla. Mizarju Antonu Jevnikarju, ki je s kolesom spremljal kurirja, je uspelo, da je kontroli ušel. Tako je pravočasno obvestil tiskarje in pomočnike v svoji delavnici. Tiskarja sta se rešila, Anton Jevnikar pa je ušel aretaciji.¹¹⁹ Italijanski vojaki so še isti dan poročali svojemu poveljstvu, da so odkrili tajno tiskarno.¹²⁰

Medtem ko je okupator odkril tiskarno »Tehniko« in »Trugo«, je še obratovala tiskarna »Tone Tomšič« in vzporedno z njo

CINKOGRAFIJA IN TISKARNA

na Kodeljevem. Do vzpostavitve cinkografije na Kodeljevem je bil cinkografski oddelek brez stalnega prostora. V začetku je bil v ulici Milana Majcna 47, nato v Gerbičevi ulici 9, končno se je z zgraditvijo podzemnega bunkerja naselil v vili Borisa Raceta v Adamič-Lundrovi ulici 34. Idejo o vzpostavitvi in prostor za cinkografijo je izbral Dušan Kraigher.¹²¹ Graditi jo je začela januarja 1942¹²² gradbena ekipa CT KPS v okviru legalnega podjetja Staneta Šefica (Venclj Gorišek, Franc Petek, Franc Piškur). Največ težav so imeli z izkopom več kot 40 m³ zemlje za zgraditev bunkerja. Ta je bil dolg 4 m, širok 2,5 m, visok 3,5 m.¹²³ Izkop in odvoz bi lahko postala sumljiva posebno zato, ker so na travniku nasproti vile imeli belogardisti vojaške vaje pod poveljstvom italijanskih oficirjev.¹²⁴ Drug problem pri gradnji je bil odtok vode. Te je mnogo uporabil cinkograf pri izdelavi klišejev in fotografskih posnetkov. Zato so pod bunkerjem izkopali jamo za približno 1 m³ vode, ki sta jo tehnika z ročno črpalko črpala v odtok kanalizacije. Cinkograf je porabil tudi mnogo električnega toka zaradi uporabe obločnic pri fotografiranju raznih dokumentov. Zato so električni tok speljali enako kot v nekaterih drugih tiskarnah mimo električnega števca.

Delo v cinkografiji je bilo skrajno nevarno. Zaradi uporabe različnih kislin je cinkograf

često bruhal kri. Petrač je 14. avgusta 1942 pisal Edvardu Kardelju, da bi zaradi napačne gradnje dimnikov v stavbi, v katero so speljali ventilacijo, cinkograf skoraj umrl.¹²⁵ V cinkografijo so ponovno poslali stavbinca. Vgradili so še en ventilator, pa tudi ta ni posrkal vseh kislinskih hlapov v cinkografiji.

V njej je delal cinkograf Zlatko Močnik od 7. avgusta 1942¹²⁶ do 3. aprila 1943, ko je italijanska policija v jutranjih urah vdrla v cinkografijo.¹²⁷ Po propadu tiskarne »Jama« je v cinkografiji delal tudi Stane Cimperman. Od januarja 1943,¹²⁸ ko so iz tiskarne Tunel preselili tiskarski stroj, je z ženo Karlo tiskal krušne karte. Tako moramo od januarja 1943 govoriti o cinkografiji in tiskarni na Kodeljevem. Tiskanje krušnih kart je bil počasen in težaven tisk. Tiskarski stroj je bil majhen in je tiskar moral krušno karto poslati devetkrat skozi stroj, preden je bila natisnjena.

S cinkografijo in tiskarno na Kodeljevem je propadla poslednja ilegalna grafična tehnika v Ljubljani. Ni pa prenehal izhajati ilegalni grafični tisk, kajti tiskali so ga aktivisti v legalnih ljubljanskih tiskarnah.

OPOMBE

1. Ob prazniku slovenskega tiska. Ponatis v: Boris Zierl, Književnost in družba, Ljubljana, 1957, str. 481–495; Dr. Jože Potrč, II. kongres Komunistične partije Slovenije, Ljubljana 1949; Spomini v Arhivu Centralnega komiteja KPS (Arhiv CK KPS) ter v Arhivu Instituta za zgodovino delavskega gibanja na Slovenskem (Arhiv IZDG); Zbornik Ljubljana v ilegalni, str. 201. — 2. Edvard Kocbec, Tovarišija, Ljubljana 1949, str. 14. — 3. Arhiv tehnik v Arhivu IZDG. — 4. Spomini Milana Skerlavaja-Petrača v IZDG (citiram: Petrač) in ustni vir Antona Bizjaka. — 5. Bunker je še ohranjen. — 6. Več o kupovanju stroja gl. Borec, 1957, str. 119–120. Napačno je mnenje, da je tiskarski stroj v »Podmornici« iz tiskarne PT, kar zavrača tudi izjava Toneta Dežmana (Arhiv IZDG, f. asc. 527), ki pravi, da je Dušan Kraigher jeseni 1941, pobral stroj iz bunkerja in ga vrgel v bližnji vodnjak. Stroj so dvignili po osvoboditvi in ga prepeljali v Ljubljano. — 7. Od tod ime »Podmornica«. — 8. Borec, 1957, str. 120. — 9. Ilegalne grafične tehnike 1941 do 1945 (IGT), Arhiv IZDG, fasc. 527. — 10. IGT, Slovenski poročevalci (SPor.), 1946, št. 90 v Centralni viri. — 11. To je razvidno iz poročila Lidije Sentjure Drugi. komiteju KPS 6. avgusta 1942, kjer piše: »Sedaj je bil malo zastoj zaradi selitve (tiskarne, op. L. C.) in nismo izdali ničesar, niti Zakaj je propadla Jugoslavija, niti Deloc« (Arhiv CK KPS, fasc. III 1942). Če ob tem upoštevamo ustni vir Viktorja Avseneka in Antona Bizjaka, da je tiskarna obratovala še kak teden po požigu vasi Brdo, je datiranje obratovanja tiskarne do zadnjih dni julija 1942 utemeljeno; gl. tudi Ljudsko pravico (LdP), 21. avgusta 1949. — 12. V opombah k ponatisu Dela 1941/2, Ljubljana, 1947, je na strani 250 navedeno, da je bilo v »Podmornici« tiskano Delo št. 2, avgust, in št. 3, september 1941, ter št. 1. februar 1942, kar pa ni točno. Delo št. 2 je bilo tiskano s pomočjo cinkove plošče, da okupator po črkah ne bi odkril tiskarne, v tiskarni Slovenija v Vegovi ulici št. 6 (Ustni vir: Božo Kolman in Jože Prašnikar). Brošura IGT in nepodpisana izjava v Arhivu IZDG, fasc. 527, navaja, da je tiskarna Tuma v Vodmatu tiskala eno številko Dela, kar potrjuje ustni vir Ostojca Tume. Ta meni, da je Delo, tiskano v njihovi tiskarni, imelo dvokolonski tisk (Delo št. 1, 1942, ga ima), moti pa ga glava Dela v rdečem tisku. Ne izključuje, da za to ne bi poskrbel brat inž. Zoran Tuma. Za vse druge številke Dela, ki so bile tiskane v Ljubljani, imamo točne podatke, v kateri tiskarni so bile tiskane. Na osnovi tega se lahko odločimo, da je bilo Delo št. 1, 1942, tiskano v Tumovi tiskarni. — 13. SPor je 1. jul. 1942 prinesel vest, da je izšla ta pesniška zbirka in velja 10 lir. Dražja je bila luksuzna izdaja, ki pa jo je partizansko poveljstvo odtegnilo prodaji in jo uporabilo kot nagrado odlikovancem. Pesmi je vezal

v usnje in platno knjigoveški mojster Gabrijel Skerl na stanovanju v Selenburgovi ulici, kjer je bila nekaj časa tudi dokumentna tehnika, in v knjigoveznici v Šubičevi ulici št. 3. Po njegovi aretaciji jih je v isti knjigoveznici vezal Anton Baggia (Ustni vir: Milan Skerlavaj, Anton Baggia, Gabrijel Skerl). Okrog tisoč izvodov pesmi so zvezali v knjigoveznici Gulič v Tavčarjevi ulici št. 4 (Spomini D. Guliča v Arhivu IZDG). Odlični sprejem pesmi naj nam prikaže poročilo poveljstva III. grupe odredov Glavnemu poveljstvu 9. julija 1942: »Prispela je pošiljka pesmi Mateja Bora. Poslanih je bilo 200 izvodov, do našega štaba je prispelo samo še okoli 190 izvodov. Danes Vam pošiljamo 50 v usnje vezanih in 90 v platno vezanih... Ostanek pa smo razdelili in je dobil vsak politični komisar po 1 izvod. Prosimo, da nam, če je le mogoče, vrnete še vsaj nekaj izvodov.« Zbornik dokumentov in podatkov o narodnoosvobodilni vojni jugoslovanskih narodov, del VI, knjiga 3, dok. št. 54 (Zbornik VI/3, dok. št. 54). Pesmi so bile prej ciklostirane. O tem gl. spomine Adolfa Ariglerja-Bodina v Letopisu Muzeja narodne osvoboditve LRS 1957. — 14. Leto II, št. 1, sredi novembra, št. 2 v začetku decembra, št. 3 sredi decembra. Ta številka ima glavo v rdečem tisku. Leto II, št. 1 v začetku januarja, št. 2 sredi januarja 1942. — 15. Ustni vir Viktorja Avseneka. — 16. Slike Ljube Serčerja so bile tiskane že leta 1941, kar potrjuje izjava Jožeta Stuseja, ki jih je decembra odnesel v Senovo (Arhiv Okraj. odbora Zveze borcev Ljubljana, fasc. 31/331). — 17. Gl. Delo, št. 3, september 1941. — 18. Iz obdobja, v katerem so tiskale ilegalne grafične tehnike CT KPS v Ljubljani, nisem uspel razrešiti, kje je bilo tiskanih še 7 letakov, ki jih hrani Narod. in univ. knjižnica oziroma knjižnica Instituta za zgodovino delav. gibanja na Slovenskem (upošteval sem tudi ilegalni tisk legalnih tiskarn). Pri obravnavanju ilegalnih tiskarn ne omenjam posebej, da so te tiskale tudi listke za potrosne akcije. — 19. Izjava Srečka Plečka v Arhivu CK KPS in ustni vir A. Bizjaka. — 20. Izjava obeh v Arhivu CK KPS. — 21. Ustni vir A. Bizjaka in njegove žene. — 22. Ustni vir V. Avseneka in LdP, 1949, št. 197. — 23. LdP, 1949, št. 197 in št. 202. — 24. Borec, 1957, str. 120 in članek »Problemi naše tehnike« v Delu št. 3, 1941. — 25. Arhiv XI. C. A., fasc. 247 (takrat se ni tiskala nobena ileg. grafična tehnika — L. C.). — 26. Gl. spomine Jožeta Pezdrica v IZDG. — 27. LdP, 21. VII. 1956 in ustni vir Viktorja Avseneka. — 30. LdP, 21. VII. 1956. — 31. Danes tovarna pletenin »Angora«. — 32. Spomini Rudolfa Ganzitija v Arhivu CK KPS. — 33. Franček Saje, Belogardizem. Druga, dopolnjena izdaja. Ljubljana; str. 204; Zbornik VI/3, dokum. št. 11, Borec, 1957, str. 122. — 34. Pismo E. Kardelja tov. Titu (Zbornik VI/3, dok. št. 34). — 35. Petrač. — 36. Ustni vir Staneta Cimpermana. V času »NOB« prvi tiskani Slovenci poročevalci. — 37. Ta številka je izšla z dvema različnima naslovoma. Tekst in stavek je pri obeh enak. Enkrat je izšla kot osrednji organ Osvobodilne fronte slovenskega naroda, leto II., posebna izdaja, junij 1942, drugič kot organ Izvršnega odbora Osvobodilne fronte slovenskega naroda, leto II., št. 2, junij, 1942. — 38. Poročilo vodje CT KPS 28. VII. 1942 E. Kardelju (Zbornik VI/3, dok. št. 85). Tajno ime tiskarne »stara štacuna«, ki je navedeno v dokumentu, je v opombi št. 2 razrešeno kot tiskarna Toneta Tomšiča, kar ni točno. V tem poročilu navaja Petrač, da je v času poročanja ta tiskarna tiskala Delo, Lasciapassare, partizanske izkaznice in osebne izkaznice. Po ustnem viru Janeza Štreklja tiskarna Toneta Tomšiča ni tiskala partizanskih izkaznic, le oštevilčili so jih v knjigoveznici. Lasciapassare na sivem papirju za italijanske oblasti je tiskal Stane Cimperman v Ljudski tiskarni, kjer je bil v službi (gl. Borec, 1957, str. 12, je namesto osebnih izkaznic vstavi lasciapassare). Tam je vzel nad sto izvodov in jih dal dokumentnemu oddelku. Take je pozneje tiskal v Tunelu (ustni vir). Noben podatek pa ne navaja, da bi tiskarna Tone Tomšič tiskala lasciapassare. Iz tega sledi, da je »stara štacuna« tiskarna Tunel. Iz podatka, da je »stara štacuna« tiskala Delo, ne moremo ničesar sklepati, ker so Dela, ki so bila tiskana v Tunelu in tiskarni Tone Tomšič, vsa izšla tudi na osvobojenem ozemlju (Podatek v knjižnici IZDG). — Partizanske izkaznice so bile tiskane na rdečem kartonu. To je bil tretji primerek partizanskih izkaznic; prva dva primerka sta bila odklonjena. Stavek za izkaznice je stavil Viktor Avsenek v Narodni tiskarni (Ustni vir V. Avseneka). Potokopijo izkaznic gl. v Zbornik VI/3. — 39. Lasciapassare = propustnica, ki jo je morala imeti vsaka oseba, starejša od 14 let, za prehod preko ljubljanskega bloka od 1. marca 1942 dalje (Službeni list za ljubljansko pokrajino — SLLP — No 11, 14 in 21 leta 1942). Ker je dokumentna tehnika ponarjale Lasciapassare, so jih italijanske oblasti pogostokrat menjavale in opremljale z različnimi zigi. — 40. Mišljene so Carte d'identità, prve okupatorske osebne izkaznice, ki so jih morale imeti vse osebe, stare nad 15 let, bivajoče v Ljubljanski pokrajini od 20. III. 1942 dalje. Te so zamenjali 31. VIII. 1943 z novim obrazcem osebnih izkaznic (SLLP, 1942 No 20, in 1945. No 44). — 41. Ustni vir Staneta Cimpermana. — 42. Klišee izdelal Zlatko Močnik v klišarji v Gerbičevi ulici 9. Obrazce je tiskal na formatu A 4 Stane Cimperman. Knjigoveška dela so opravili v knjigoveznici Gulič (Spomini Z. Močnika in D. Guliča v IZDG ter ustni vir S. Cimpermana in Jožeta Neumana). Več o tem gl. v Bercu, 1954, str. 184. — 43. Ustni vir Staneta Cimpermana in Jožeta

Neumana, Tone Tomšič je bil ustreljen 21. V. 1942. — 44. Brošura ima na naslovni strani sokolski emblem v rdečem tisku, Slovenski poročevalec je objavil 15. IV. 1942, št. 15, med vestmi, da je izšla ta brošura. — 45. Letak je stavil Viktor Avsenek v Narodni tiskarni z enakimi črkami, kot je bil tiskan letak ital. okupacijskih oblasti, ki je obveščal prebivalstvo o streljanju talcev. Ker je bil format letaka prevelik za tiskarski stroj v tiskarni, ga je Stane Cimperman pri tisku trikrat poslal skozi tiskarski stroj. (Ustni vir V. Avseneka in S. Cimpermana). Ta letak so aktivisti OF prilepljali na omenjeni letak it. okupacijskih oblasti. — 46. Ustni vir Staneta Cimpermana. — 47. Ustni vir Jožeta Neumana. — 48. Gl. opomba 58. Ustaljeno mnenje, da je Tunel obratoval le do junija 1942, zavrača omenjeno poročilo. Tudi Stane Cimperman pravi, da je obratoval Tunel delj časa, ne le do junija. Iz poročila vodje CT KPS 8. VIII. 1942 Kardelju lahko zaključimo, da Tunel ni več obratoval (Zbornik VI/3, dok. št. 102). — 49. IGT. — 50. Mnenje, da je tiskarna začela obratovati junija 1942, je napačno. Za Gabrijelom Skerlom, ki je vodil knjigovoznico do arcaacije 28. VI. 1942 (Tribunale militare di Guerra — Vojaško vojno sodišče, TMG, fasc. 950), je prevzel vodstvo knjigovoznice Anton Baggia. Po ustnem viru istega Baggie takrat tiskarna še ni bila postavljena. Sele po dveh ali treh tednih so pripeljali organizatorji tiskarne tiskarski stroj in nato sezidali bunker. Iz poročila 28. VII. 1942 (Zbornik VI/3, dok. št. 85) lahko razberemo, čeprav ni popolnoma ohranjeno, da je takrat obratovala le ena tiskarna in to Tunel (upoštevaj opombo 58). Tiskarna Toneta Tomšiča je začela obratovati pred 8. VIII. 1942, ko vodja CT KPS poroča Kardelju: »Z upostavljanjem tigelske tehnike smo napredovali in toliko, da je v obratu že 1 tigel na pogon ter kompletna knjigovoznica...« (Zbornik VI/3, dok. št. 102). — 51. Ustni vir Gabrijela Skerla. — 52. Opomba 5 k dok. št. 56 v Zborniku VI/4 je napačna — knjigovoznica je bila legalna. — 53. IGT. — 54. Več gl. v Borecu, 1954, str. 454. — 55. Ohranjeni seznam o izdelanih klišejih v cinkografiji v IZDG. — 56. Ustni vir Božo Kolman, Jože Prašnikar in drugi. — 57. LdP, 1955, št. 85. — 58. IGT. — 59. IGT. — 60. Poročilo vodje CT KPS D. Kraigherju (Zbornik VI/4, dok. št. 56). — 61. Brošure, tiskane v tej tiskarni, razen: Slovenski kristjan, v boj zoper belo gardo, je izdala Agitprop komisija CK KPS. Označene številke so tiskane na naslovni strani brošur. Manjka št. 4, ki jo moremo dopolniti s ciklostilno izdajo brošure: Lenin, Tretja internacionala in njeno mesto v zgodovini. — 62. Iz različnih poročil v Arhivu CK KPS, fasc. II 1942, se da ugotoviti, kdaj so bile brošure natisnjene. Ta brošura je bila tiskana okoli 14. VIII. 1942. — 63. Brošura je bila natisnjena pred 14. IX. 1942. Brošura z istim tematom je bila natisnjena tudi v tiskarni v Kozarjih, le da ima zaradi razprtejšega tiska 14 strani. — 64. Natisnjeno pred 14. IX. 1942. — 65. Brošuro so tiskali 24. IX. 1942. — 66. Dne 19. XI. 1942 so brošuro odposlali na teren. — 67. Uredil jo je Boris Zihlerl (Ustni vir tovariša Borisa Zihlerla). — 68. Danes je težko ugotoviti naklado brošur, kajti podatki so zelo različni. Najverjetneje so bile natisnjene v 3000 izvodi. Na teren so bile poslane v 500 izvodi, razen brošure O nacionalnem vprašanju, ki so jo poslali v 1000 izvodi (pismo Petrača nov. 1942 Francu Leskošku in Borisu Kraigherju v Arhivu CK KPS, fasc. II 1942). — 69. To sta druga in tretja številka tiskanega Slovenskega poročevalca. — 70. V tej tiskarni so bile prvič tiskane ilegalne kršne karte (Zbornik VI/4, dok. št. 56); seznam izdelanih klišejev

Zlatka Močnika v IZDG. — 71. Zbornik VI/3, dok. št. 85. — 72. Zbornik VI/3, dok. št. 102. — 73. Isto. — 74. Ustni vir Ostoja Tuma. — 75. Poročilo Milana Skerlavaja 14. VIII. 1942 Edvardu Kardelju (Arhiv CK KPS, fasc. II, 1942). — 76. Isto. — 77. Boni z manjšo vsoto po 100 lir in 50 lir so bila tiskani sele leta 1943. M. Skerlavaj v poročilu 41. II. 1943 pravi, da so ti boni v delu (Arhiv CK KPS, fasc. II, 1943). — 78. Gl. poročila CK KPS v Arhivu CK KPS, fasc. II, 1942). — 79. Poročilo M. Skerlavaja 14. VIII. 1942 Edvardu Kardelju (Arhiv CK KPS, fasc. II 1942). — 80. Od februarja do septembra 1943 je bil sekretar RK KPS Bežigrad. — 82. Datum poštnega žiga, fotokopijo pisma gl. v Borecu, 1954, str. 457. — 83. LdP, 21. VII. 1956. — 84. Borec, 1954, str. 454. — 85. TMG, fasc. 950. — 86. Slovenec, 1945, št. 78 in 79, Slovenski dom 7. IV. 1945. — 87. TMG, fasc. 930; Boris Kariž obojen na 30 let zavora, Anton Baggia na 25 let, Nikolaj Stare na 18 let, itd. Glej tudi Jutro, 1943, št. 110. — 88. Takrat Jernejeva cesta. — 89. TMG, fasc. 584. — 90. Ohranjena pogodba o najemu lokala med Janezom Ovsenikom in Pavlo Golob v IZDG. — 91. TMG, fasc. 584. — 92. Borec, 1958, str. 471. — 93. Isto. — 94. Petrač. — 95. TMG, fasc. 584. — 96. Borec, 1958, str. 471. — 97. Iz poročila 8. VIII. 1942 (Zbornik VI/3, dok. št. 102) je razvidno, da tiskarna še ni obratovala. Ko Petrač spet poroča Kardelju 14. VIII. 1942, zvedo, da je tiskarna že v obratu (Arhiv CK KPS, fasc. II, 1942). Glej TMG, fasc. 584. — 98. Arhiv Visokega komisariata, fasc. 4, TMG, fasc. 584, poročilo Vlada Krivica 24. IX. in Petrača 24. IX. 1942 E. Kardelju v Arhivu CK KPS. Datum v opombi v Zborniku VI/4, dok. št. 56, je napačen. — 99. Poročilo Lidije Sentjurer 29. IX. 1942 E. Kardelju in poročilo Vlada Krivica 24. IX. 1942 v Arhivu CK KPS, fasc. II, 1942. Ta številka Dela je bila potem tiskana v Kozarjih. — 100. Primerjaj podatke zasliševanj v TMG, fasc. 584, in v tiskarni najdeno število lepakov. — 101. TMG, fasc. 584, in poročilo Vlada Krivica Kardelju v Arhivu CK KPS, fasc. II, 1942. — 102. Isto. — 103. Prim. tisk in poročilo Vlada Krivica E. Kardelju 14. IX. 1942 v Arhivu CK KPS, fasc. II 1942. — 104. Poročilo Petrača 24. IX. 1942 E. Kardelju v Arhivu CK KPS, fasc. II 1942. — 105. TMG, fasc. 584. — 106. Borec, 1958, str. 471-4. — 107. Ital. vojaške oblasti so 14. X. 1942 ob 11. uri ustrelile osem talcev kot represalijo za ubitega policijskega komisarja Kazimira Kukoviča. Med temi sta bila tudi imenovana, ki so jih izročili karabinerji (Arhiv Vis. komisariata, fasc. 218). — 108. Borec, 1958, str. 471-4. — 109. Zbornik VI/4, dok. št. 56. V opombi 7 je pravilno ime: Franc Golob. — 110. Proces 17. XII. 1942, gl. TMG, fasc. 584. — 111. »Jama«, ker je blizu Zelene jame, »Truga«, ker so tu izdelovali krste za talce. — 112. Borec, 1957, str. 471. Gl. poročilo Petrača v Zborniku VI/3, dok. št. 85. — 115. TMG, fasc. 406 in 409. — 114. TMG, fasc. 409 in ustni vir Staneta Cimpermana. — 115. TMG, fasc. 406. — 116. Podatek Rudolfa Buriča v knjižnici IZDG. — 117. Ustni vir S. Cimpermana. — 118. Alojz Klančnik je legalno ime za Alojza Tavčarja, ki je 9. III. 1942 odšel v partizane. Zaradi bolezni se je vrnil in postal kurir tiskarne. — 119. TMG, fasc. 584 in 409. — 120. Arhiv Vis. komisariata, fasc. 5. — 121. Ustni vir Milana Skerlavaja. — 122. Spomini Zlatka Močnika v IZDG. — 123. Borec, 1957, str. 473. — 124. Ustni vir Milana Skerlavaja. — 125. Arhiv CK KPS, fasc. II 1942. — 126. TMG, fasc. 414, enako originalen zapisek izdelanih klišejev Z. Močnika v IZDG. — 127. Več o tem Borec, 1957, str. 473. — 128. Ustni vir Staneta Cimpermana.



O NEKDANJEM ŽEBLJARSTVU NA BIVŠEM KRANJSKEM

JOZE GASPERŠIČ

»Žebliji v očeh« niso bili samo Kamnogičanom in Kroparjem, kakor jih je videl O. Župančič, in Železnikarjem, bi kdo pristavil, temveč, — če gremo po zgodovinskem redu, — tudi Tržičanom, Ločanom, Ljubljancem, Lipničanom, Hotavelcem, dolenskim Zagrajcem, Čabrancom, Beljanom pri Kranju, idrijskim Vojščanom in še kakšnim drugim krajanom.

Nastanek, razvoj in konec tega žeblljarstva z razmahom v XVIII. stoletju, ko je štel, — že ne vse, — do poldrug tisoč kovačev, mojstrov in hlapcev obojega spola od 12. do 60. leta in čez, in pa njegov različni ustroj od cehovskega preko fužinskega v zgodnjem kapitalizmu do hišnoobrtnega in malopodjetniškega v odmirajočih manufakturah in končno od združnega do občedružbenega, ko se je ročno žeblljarstvo, takrat živo le še v Kropi in Kamni gorici, bolj ali manj načrtno umikalo pred stroji in nekovaškimi tvorivi, to z nekaj potezami skicirati in spopolniti dosedanje opise je namen pričujočega članka. Vrzeli bi se dale dopolniti s krajevnim gradivom, če bi se kdo lotil raziskovanj.

NASTANEK MESTNEGA IN CEHOVSKEGA ŽEBLJARSTVA

Ko je z razpadom starega sveta zamrlo razvito, v Galiji kakor v Noriku enako organizirano, enake stavbne in okovne tipe žeblljev izdelujoče pol vojaško pol cehovsko rimsko žeblljarstvo, je grajski ali samostanski tlačan sam dolgo koval iz skromnih količin kmečkega železa, kar je potrebovalo opustošeno gradbeništvo. Potem se je tak splošni kovač polagoma naselil v nastajajočem upravnem in trgovskem središču večjega okoliša, v mestu, in dobil kot zaželen obrtnik meščansko svobodo. Tako je Škofja Loka 250 let po podaritvi kronskega sveta freisinškemu škofu postala med 1248 in 1274 mesto in je 1263 imela dva kovača, ki sta kot drugi meščani dobila nekaj škofjega sveta v mestu. Takšni so pri nas in drugod v XIV. stol. začetki poživljene železne obrti in trgovine, ki ju je na novo pospeševalo železarstvo na vodni pogon z večkratno povečanimi količinami železa v pripravnih merah in oblikah. Pri izpopolnjevanju sortimenta železa so štajerski in koroški fužinarji in trgovci za nekaj desetletij prehitevali naše kovače. Žeblljarna v Bistrici (Feistritz) pri Judenburgu je delala že pred 1309 (letnica ni povsem zanesljiva); cajnarico (Wasserschmiede, da man Eisen zainen soll) pri admontskem

Obdachu so postavili 1355; podkvarna in žeblljarna pri Ober-Zeiringu nad Muro je stala o. 1360; v freisinškem Waidhofenu ob Ybbsi so pred 1371 predelali železa iz Erzberga, kolikor so ga zmogli. Najstarejše štajersko kladivo s plavžem je delalo v admontskem Weissenbachu ob Anizi 1290. Malo pred 1430 se je štajerska proizvodnja železa močno dvignila, kar potrjuje sedem admontskih kladiv 1448, kjer so bila prej tri. Treba je bilo več kladiv že zato, ker je rastla teža mas (volkov) in so te vsebovale več jekla.

Z normiranjem stavbnih elementov — žeblljev in s povečevanjem prometa z njimi se je oblikoval kovaški poklic žeblljarja v tesni bratovski in interesni zvezi z drugimi kovaškimi panogami. V Škofji Loki in njenem najbližjem okolišu je deloval v drugi polovici XV. stol. kovaški ceh z desetnimi mojstrov, pomočnikov in učencev splošnokovaškega ali ključavničarskega, podkovskega ali podkvarskega in žeblljarskega stanu. Mestni trgovci so že prevzemali njihove izdelke in jih preskrbovali z zelenimi potrebščinami. Opravljali so zanje kreditne posle ali založništvo in trgovino na daljavo, gotovo tudi izvoz v Benetke in v Italijo sploh. Domače mesto pa je pospeševalo obrtno dejavnost na svojem ozemlju s svojim pravnim, gospodarskim in kulturnim redom, pri čemer je uživalo pomoč zemljiškega gospoda. Strokovni profil srednjeveškega loškega žeblljarstva se nam očrtuje v cehovski organizaciji samostojnih obrtnih mojstrov z družinami po enega ali več pomočnikov in učencev, kolikor so jih dovoljevala pravila, in v ohranjenih vzorcih stavbnih žeblljev pravih in enakomernih oblik, kakršni so se takrat in skozi nadaljnjih štiri sto let prodajali iz Kranjske in Koroške v Sredozemlje in se obilo uporabljali tudi doma. Cehovski žebllji kaže-



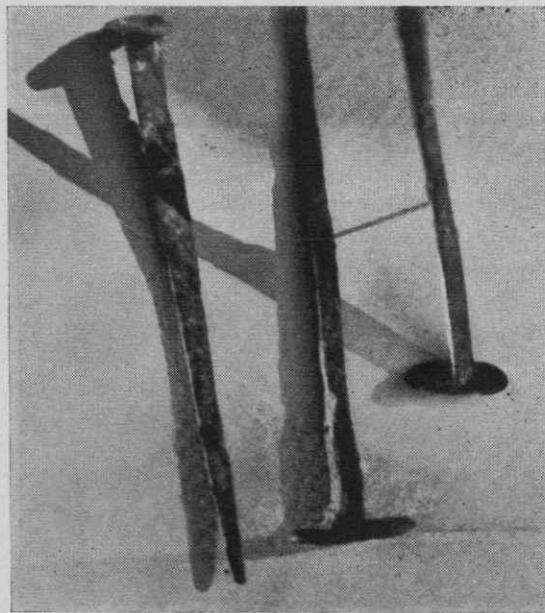
Na tem vrtu v Kamni gorici je bila utica, v utici se je rodila Župančičeva »Žeblljarska«

jo v primerjavi z novejšimi vzorci večjo skrb za obliko in težo, iz česar sklepamo na pazljivost ceha in mojstrov pri kakovosti izdelka in strokovnem izučevanju naraščaja.

O manj svetlih straneh pri delovanju cehov govori zgodovina, a tudi primer loškega kovaškega ceha, ki ga poznamo iz pogodbe med kovaškimi rokodelci v Loki in na Fari ter železarji v Železnikih (Eysner zu Eysnern) iz 1488, kaže nevarno ožino cehovstva, ki je v korist ceha omejevalo proizvodnjo, jo izven ceha preprečevalo, postavljalo oteževalne pogoje za napredovanje pomočnikov, če niso bili mojstrski sinovi ipd.

KONEC CEHOVSKEGA ŽEBLJARSTVA PO SRECANJU Z ŽELEZNIKI

Lahko si mislimo, da je napredek loškega žebjarstva mikal pod istim gospostvom živče Železnikarje, ko so tovarniki iz njihovega železa izdelane žblje prenašali mimo njihovih fužin proti Furlaniji, od koder so prišli utemeljitelji Železnikov. Pomnožitev števila deležnikov Zgornje fužine od štirih v 1426. letu na osem v l. 1501 in isto število deležnikov v Spodnji fužini tudi 1501 kaže, da se je proti koncu XV. stol. začela pri železniških fužinah nova, povečana podjetnost; opravičeno jo pripisujemo izvoznemu žebjarstvu, ki je s končnim izdelkom dajalo večji dobiček kot prejšnji polizdelek — železo v palicah. Ne dolgo za Škofjo Loko so zapela žebjarstva tudi v Železnikih, le da jih tu niso vihteli cehovci, ker



Srednjeveški loški žblji

tu dotlej ni bilo drugih naseljenikov kot fužinarji, njihovi delavci in rudarji, katerih skupnost je kazala znake nastajajoče občine, drugačne kot je mesto, in v kateri so fužinarji hoteli imeti in so pred 1500 tudi dobili vrhovno oblast, ko jim je bilo dovoljeno nižje rudarsko sodstvo. Prihajajočim žebjarjem so morali fužinarji priskrbeti tvorivo, streho in naprave za delo, v mnogih primerih tudi stanovanje in hrano. Pri takšni odvisnosti ni mogla nastati cehovska organizacija žebjarjev. Delavnice — vigenjci z ognjišči-ješami so štele po več desetih kovačev in kmalu so kovale tudi ženske ter maloletni otroci. Vigenjci so bili verjetno takoj zasebna last posameznih fužinarjev, ne od fužin neločljive »entitete«, pač pa samostojne posestne enote, s katerimi je fužinar prosto razpolagal. Ko govorimo v naslednjem o fužinskem žebjarstvu, mislimo na samostojne žebjarške obrate fužinarjev, ki niso bili pod skupno upravo, kamor sta sicer sodila plavž in veliko fužinsko kladivo s skupnim imenom »fužina«. Od manjših kladiv v ločenih poslopih, cajnaricah, je moglo biti katero fužinsko, večinoma pa so bila tudi last posameznih fužinarjev ali njihovih manjših občasnih združb. V novejšem jeziku bi vigenjce, med katerimi so posamezni imeli večje število ognjev ali ješ, n. pr. osem v Železnikih in do 50 in več žebjarjev, imenovali manufakture, značilne za zgodnji kapitalizem. Tako sta se okoli leta 1500 menjala srednjeveško cehovsko žebjarstvo v Loki in zgodnjekapitalistično žebjarstvo v Železnikih.

Ne vemo, če so fužinarji prevzeli tako cehovsko pravilo ali običaj za svoje žebjarstvo n. pr. če so uredili izučevanje novodošlih in mladine. Mislimo, da je nova organizacija žebjarstva z drugačno pozornostjo na dobiček kmalu pomenila strokovno in socialno nazadovanje in ponižanje stanu, v katerega so se brez rešetanja zgrinjali dninarji (arme Leut), kakor imenujejo 1547 v Kropi poleg fužinarjev vse prišleke; brez učne dobe in izpitov in zaradi velike odvisnosti je ginila ali se ni ostvarjala stanovska zavest. Kljub raznim poskusom in podvigom za ozdravitev strokovnih in družbenih odnosov žebjarstva, započelih znotraj in zunaj stanu, se v kapitalistični dobi žebjarstva ni nič bistvenega izpremenilo in je 1794 menila ljubljanska kresija, da bi bilo pametno urediti žebjarje kot posle, ki nimajo učne dobe. Značilno je, da tržiški žebjarji druge dobe niso prišli v kasnejši tamkajšnji kovaški ceh, na drugi strani pa se tudi kranjski žebjarji fužinarji in njihovi fužinski kovači niso nikoli cehovsko organizirali, pač ker je bilo žebjarstvo s svojo naravno tendenco drobljenja fužinske

posesti element razdora in nemira v fužinarsko-žebljarskem kapitalizmu.

Svojskost tega dogajanja v kranjskem fužinskem žebljarstvu osvetljuje vzpodbudnejši pogled k severnim sosedom. Samostojni žebjarji iz več med seboj do 20 km oddaljenih krajev ob nižjeavstrijskih rečicah Erlauf in Ybbs, ki se izlivata v Donavo, so že 1559 dobili žebljarski red z vzorci in težami žebeljev; prodajne cene pa so določili kraljevi komisarji sporazumno s kovači in založniki. Žebjarji v Aniži v Zg. Avstriji, združeni v losensteinski skupnosti, so 1621 prejeli žebljarski red, ki je vseboval stroge predpise o nadzorstvu kvalitete žebeljev; delati so jih morali iz nekih vrst jekla, da so bolj sloveli kot nižjeavstrijski. Proti rušenju uradno določenih cen žebeljev so se 1685 združili samostojni žebjarji iz muriške doline. O koroškem žebljarskem redu 1759 bomo slišali na drugem mestu. Cehovsko organizirani žebjarji (Schwarznagelschmiede) so bili na Štajerskem še v začetku XIX. stoletja. Vsi ti žebjarji so imeli malone za sosede vladarjeve urade in so uživali neprestano večjo pozornost kot oddaljeni Kranjci. Na Kranjskem poznamo samo neuradni žebljarski red iz časa o. 1630 za Železnike, Kropo, Kamno gorico in Fužine ob Krki (Zagradec), ki se ga glede tež po Valvasorju in po Müllnerjevih podatkih posebno v Kropi niso držali, ampak so dobavljali prelahke žebelje. Bratovščinska ceha štajerskih fužinarjev sta znana dva, prvi iz 1492 za štiri admontske kraje ob Aniži, ko ta prišumi iz Gesäuse, drugi iz 1496 za Murau in okolico. V obeh so bili včlanjeni vsi fužinarji in delavci od lastnika kladiva do vodárja. Sinovom in zetom fužinarjev se ni bilo treba učiti (ums Handwerk dienen), sicer je bila učna doba 3 leta, nato je vajenec moral opraviti vpričo štirih mojstrov in pomočnikov določeno delo. — O čem takem pri kranjskih fužinah ni sledu.

Bolj tehnična pogojenost kot stanovska ureditev sta bila naziva mojster in hlapec za koroško-kranjski žebljarski par — dva moška, moški in ženska, dve ženski — pri nakovalu, uveden zelo zgodaj v XVI. stoletju pri kovanju sredozemskih žebeljev z razmero ma dolgo in tanko štiblo, za katero je bilo spričo naglega ohlajevanja železa nujno skupno in hkratno kovanje v dvoje, da ni bilo ponovnega beljenja, s katerim je bila vezana izguba železa, oglja in časa.

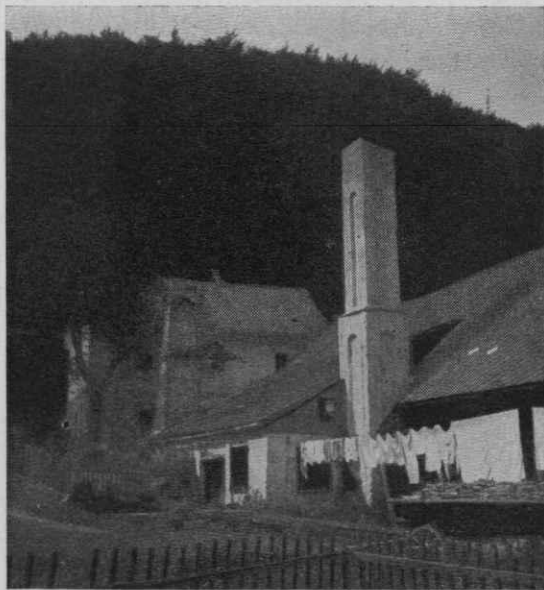
Nasproti Zoisovemu bohinjskemu imenovanju žebjar se je v Kropi ne samo v vsakdanji govorici do konca trdno držala beseda kovač. V oklicni knjigi župnije Kroepe je v dobi od 1823 do 1843 med 213 ženini 65 kova-

čev, 40 kovaških mojstrov, 11 fužinarjev, 23 fužinskih delavcev (plajerji, drocgarji, cajnarji, pečniki, hajcer, bosargebar, basove, podajovc) in samo še 4 poshtarji, ker pošterovci po 1831 niso več nastajali. Kovaški mojster pomeni očitno mojstra v paru, pod imenom kovač pa se nam predstavlja večidel hlapec iz para in verjetno tudi kovač, ki je delal take žebelje, pri katerih hlapca ni bilo treba, n. pr. drobnino, žbice, ròmarje itd.

Ob srečanju cehovskega žebljarstva v Škofji Loki s fužinsko zgodnjekapitalistično žebljarsko manufakturo iz Železnikov so posredovalci freisinskega škofa 1488 nadeli Železnikarjem cehovsko uzdo, ki so jo ti nedvomno kmalu odvrgli, kajti o nadaljnjih srečanjih med obema skupinama freisinskega žebljarstva in o loških žebjarjih samih po omenjenem letu ne vemo ničesar, pač pa imamo druge znake, da je ta mestna obrt v prvi polovici XVI. stoletja domala izginila. Tudi proti predpisom novih policijskih redov iz prve polovice XVI. stol. se noben ceh ni mogel držati, kaj šele ustanoviti. — Pod pritiskom rastoče ponudbe fužinskih žebeljev pa so prenehali kovati žebelje tudi v drugih mestih.

ZEBLJARSTVO V (KROPI, KAMNI GORICI) IN KOLNICI

V deželnoknežjih fužinah pod Jelovico se je naselilo žebljarstvo najbrž šele v prvi polovici XVI. stoletja. Fužine so namreč tu proti koncu XV. stoletja nazadovale in se število prebivalstva ni kaj dvignilo nad število v sredini stoletja, ko je Kropa ali so celo



Nekdanja Tomanova cajnarica v Kamni gorici, danes Cvetkova sekirarica

vsi trije kraji skupaj šteli samo šest hiš, bivališč maloštevilnih fužinarjev in najpotrebnjših delavcev. Fužinarjev je bilo tu proti koncu stoletja pri vseh fužinah le pet, od katerih je imel Žan v Kropi še nekaj družabnikov (Mitgesellen). Šele 1547 izvemo nekaj o podjelovškem žeblljarstvu iz pritožbe fužinarjev proti zakupniku radovljiške gosposčine, ki jim je kratil stare ortenburške svoboščine. S sklicevanjem na porast naselbin od 6 na 72 hiš v sto letih prosijo za potrditev ortenburških svoboščin, katerih prepis prilagajo in za obnovitev dovoljenja tovarne poti čez Bačo, po kateri so hodili oni in njihovi predniki s trgovskim blagom kakor železom, žebllji, vinom in drugim v Gorico in Videm, tja in nazaj.

Na to prošnjo 1550 podeljeni ferdinandjski rudarski red za Kropo, Kamno gorico in Kolnico se tiče žeblljarjev tolíkole: Imenuje jih ob drugih pripadnikih fužin, ki naj bodo poslušni gospostvu, na voljo v deželnih stiskah in ob vpoklicih ter jih torej izenačuje z njimi; ob številnih določilih izrecno za rudarje in fužinske delavce ne predpisuje ničesar posebej za žeblljarje, pač pa na nekaj mestih govori splošno o delavcih v rudniku in ima na enem mestu izraz kolibe, koč (Hütten), ki morda oznamuje vigenjce, če vzamemo to besedo kot okrajšavo za Nagelschmiedhütten. Vsa koncepcija rudarskega reda, o čemer govori že njegov naslov, je ukrojena skladno starim dejavnostim ortenburškega reda iz 1381 in se zdi kot da so žeblljarji pritiščali vanj kot zamudniki.

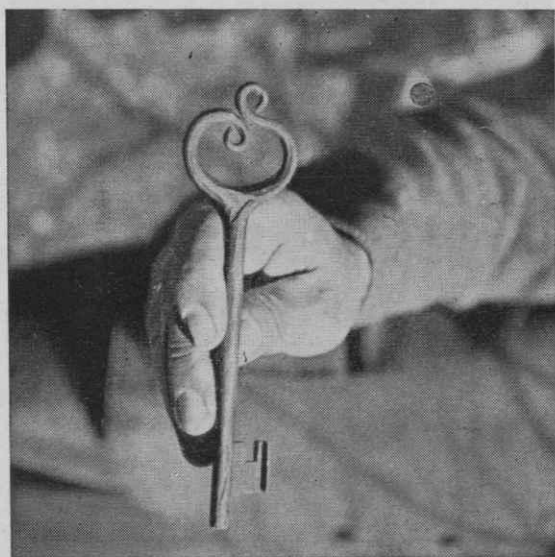
Žeblljarji so bili sicer podrejeni rudarskemu sodniku, toda v čem naj ta nadzoruje

njihovo delo, o tem ni v rudarskem redu besede, s čimer se posredno potrjuje opravičenost domneve, da so bili žeblljarji kot delavci posamičnih fužinarjev podrejeni krajevnemu rudarskemu sodniku le posredno. Njihova dejavnost za pravilno poslovanje fužine od rudne jame do velikega kladiva tudi ni bila neobhodna. Zato so bili v fužinah drugoten element, katerega jedro se ni stapljalo z manjšim, toda važnejšim številom delavcev pri pridobivanju železa. Rudarji in fužinski delavci redoma niso prehajali h kovanju žeblljev in obratno in so se šteli za stopnjo višje. Imeli so posebne poklice, kakor pečnik ali plavec, veliki kovač ali ogómošter, vodár itd., za katere je bila pri drugih fužinah, od koder so večkrat prišli v službo pod Jelovico, predpisana učna doba. Dobre fužinske delavce je bilo treba iskati, morali so biti močni, krepke postave in so imeli boljšo plačo. Ob njih je padel žeblljarski poklic pri fužinah še malo nižje.

ZEBLLJARSTVO DROBI FUŽINSKO POSEST

Število družabnikov pri fužinah v Železnikih 1501 so začeli večati žeblljarski podjetniki, ki jih je pot do žeblljarije vodila skozi fužino, se pravi, morali so imeti železo za cajne in ga pridelati v skupni fužini. Tako je imel fužinar dve duši, zdaj je visel na lastni žeblljariji, zdaj na skupni fužini.

V začetku so bili celi vigenjci last posameznih fužinarjev, pozneje pa je vse bolj postajala zemljeknjižna enota celo le ena sama ješa. Pet deležnikov cele fužine je moglo pridelati toliko železa, kolikor ga je potrebovalo 24 ješ, ali po približnem kasnejšem kropskem poprečju 6 do 7 vigenjcev. (Vigenjc str. 41.) Čim več pa je bilo posestnikov vigenjcev oziroma ješ, tem več je bilo fužinskih deležnikov, tem bolj se je drobila fužinska posest. Vsaka od obeh fužin v Železnikih je bila že 1568 razdeljena na 16 deležev, 1573 pa Zgornja že na 24 deležev, medtem ko je šla Spodnja na 9 deležev nazaj. Leta 1664 in 1682 štejeta obe fužini spet 16 deležev (okoli tega časa so bila gospodarsko neugodna leta), ki so se 1747 ob največjem porastu žeblljarstva razdrobili na trikratno število, pri čemer je potem ostalo. Najmanjša enota fužinske sosesesti je bila torej oseminštiridesetina. V Železnikih je bilo 1747 v vsaki fužini po 18 deležnikov, v Zgornji s po enim do osem deležev, v Spodnji pa s po enim do osemnajst deležev; deležniki Zgornje in Spodnje fužine pa so bili med seboj različni ljudje, tako da je bilo 1747 v Železnikih 36 fužinarjev. V XIX. stoletju se začne v Železnikih obratni razvoj. Globočniki pri-



Ključ vigenjca Vice v Kropi

dobe do 1868 skoraj $\frac{2}{3}$ deležev — šlo je za modernizacijo fužin, 1858 so postavili valjavnico itd. Proti koncu stoletja postanejo Globočniki edini fužinarji in okoli 1900 opuste žebbljarstvo; kmalu nato pa tudi obe fužini ter se oprimejo izdelovanja žičnikov v Ljubljani.

Počasneje kot v Železnikih se je drobila fužinska posest ob žebbljarstvu tudi v Kropi in Kamni gorici. V Kropi je bilo 1579 v obeh fužinah nekako 12 deležnikov, ki so imeli v lasti osem vigenjcev; štirje vigenjci so bili last posameznih fužinarjev, v drugih se da ugotoviti solastništvo, ki je bilo morda lastništvo posameznih ješ. Fužini v Kamni gorici in Kolnici s 5 oziroma 4 vigenjci sta bili 1579 razdeljeni na netočno določljivo število deležnikov. Po delitvi na oseminštiridesetine pred sredo XVIII. stoletja je v Zg. Kropi opazna delitev posesti na 28 deležnikov s 15 takimi, ki so imeli le po en delež ali oseminštiridesetino fužine. Večjega grabljenja deležev v eni roki v Kropi ni bilo. Od razdrobitve deležev na oseminštiridesetine ni noben fužinar prišel na več kot 15 deležev, a tolikšna posest ni trajala dalj kot en rod. Proti koncu fužin ni imel v Kropi noben fužinar več kot 10 deležev obeh fužin skupaj. Tako razrahljano in na tretjino nekdanje denarne vrednosti razvrednoteno posest je mogla 1894 ustanovljena Žebbljarska zadruha razmeroma lahko pokupiti, ko je potrebovala vodno moč, vigenjce in Spodnjo fužino, medtem ko je Zgornja fužina prej opustela.

Žebbljarstvo je vplivalo na drobitev fužinske posesti le tam, kjer je bil njegov začetek v XV. stoletju ali blizu tega časa. Med posredne vzroke drobitve smemo šteti tudi kakovost rude, ki je dajala mehko, kovno železo, prav primerno za kovanje žebeljev, manjša izdatnost, številnost in raztresenost rudnih nahajališč, iz katerih so fužinarji s posebno prizadevnostjo — nekateri so rudo kopali — upali izbiti kaj več, skratka, tudi naravni pogoji so vplivali na drobitev fužinskega deležništva.

TRŽIČ

Drugačen nastanek, organizacijo in družbene odnose nam kaže tržiško žebbljarstvo. Po ljudskem izročilu izvira njegov začetek v prvi polovici XIV. stol., toda zgodnje črtiranje je v nasprotju z dosedanjim znanjem o zgodovini našega žebbljarstva; posebno dvoimen je zaključek izročila, da so se naseljenci, po rodu Korošci, izpod tostran Ljubelja kot žebbljarji zatekli ne le v Tržič, marveč tudi v Kropo in Železnike, s čimer se razlaga podobnost govora v teh krajih z bo-

rovskim narečjem. Kaj bi k pojasnitvi tega vprašanja mogla prispevati jezikoslovje in etnologija, če se ne bodo našli drugi viri?

V Tržiču, kjer ni bilo rude, so naseljenci začeli izdelovati na roko drobno železno blago in žebelje iz koroškega železa. Za to imamo zanesljivo sporočilo iz 1544, ki navaja začetek takega kovanja blizu 1444 s pristavkom, da ima Tržič najstarejše žebbljarne, hkrati pa poroča tudi o novih kranjskih in koroških žebbljarnah, ki so bile postavljene in stalno delajo lep čas (ein gut Zeit) sem, namreč od 1544 nazaj. Trditev o časovnem prvenstvu tržiške žebbljarije se nanaša morda na omenjene nove žebbljarne (Nagelschmieden), morda pa vključuje v časovno primerjavo vse kranjske in koroške fužinske manufakture in loško cehovsko ter drugo mestno žebbljarstvo, čemur bi morda tudi mogli pritrčiti, če je žebbljarstvo v Železnikih nastalo po 1444. letu in če izdelovanja žebeljev za podkve, ki so jih najbrž v Železnikih že prej kovali, niso šteli za kovanje žebeljev, ampak za podkvarstvo.

Po zgoraj omenjenem viru iz 1544 so bili Tržičani še sredi XVI. stol. povečini (mehrere Teil) žebbljarji, »vekarji«, in kovači za razne majhne predmete in so svoje izdelke tvorili čez Bačo proti morju in na Videm (Udine). To pot je vlada ravno tedaj prepovedala in jo šele 1550 s ferdinandejskim rudarskim redom spet dovolila. Cene na primorskem in beneškem trgu pa so kvarile koroške in kranjske žebbljarne, ki so Tržičane hudo pritiskale. Tržičani so pač omagovali kot prej cehovski in drugi mestni žebbljarji pred konkurenco fužinskih manufaktur, ki so imele lastno železo in — kakor opravičeno mislimo — cenejšo, proti cehovski manj cenjeno in bolj izkoriščano delovno silo. Potem ko je Andrej Peez po še ne 30 letih obratovanja opustil majhen, kolniškemu približno enako



Ješarski vigenjci v Kamni gorici

velik plavž v Čadolah nad Tržičem ob Bistrici, ki ga je postavil o. 1565, so tržiški žeb-ljarji pač izgubili pogum, da bi tekmovali kakor prej na osnovi koroškega železa, in so verjetno deloma odšli (ali ima ustno izročilo tu svoj vir?) v vigenjce pod Jelovico in v Železnikih, doma pa so se preusmerili na izdelovanje posode iz kovane pločevine, za katero so jemali koroško železo in uporabljali svoja vodna kladiva, ki so jih imeli od plavža. Valvasor jih je opisal kot kotličarje. Kako tehtno in uspešno je bilo njihovo novo prizadevanje, priča njihov 1656 prvič omenjeni, 1719 potrjeni kovaški ceh, v katerem nastopajo sekirni in kosarski mojstri.

Tudi tržiški žeb-ljarji XV. stol. so imeli, kakor po pravici domnevajo, že kmalu neko cehu podobno, sicer nikjer omenjeno združenje pod patronstvom obeh gospostev, ki je pač urejalo skupne in medsebojne koristi ter odnose med posameznimi majhnimi, kovačnicam cehovskih mojstrov podobnimi obrati; v zgoraj omenjenem kasnejšem kovaškem cehu pa jih ni bilo. Domnevo o takšnem prvem tržiškem kovaškem združenju podkrepljuje povzdiga Tržiča v trg 1492, pri čemer so dobili prebivalci meščanske pravice manjšega obsega; imenovali so se meščani, purgarji (Burger) in so se smeli združevati.

Kasnejše tržiško necehovsko najemno žeb-ljarstvo je priklical na plan splošni razmah žeb-ljarstva v XVIII. stol. 1782 se omenja graščinski vigenjce; v drugem, po podjetniku Klandru imenovanem, večjem, pa je kovalo kar 60 žeb-ljarjev, med njimi Kropar Karl Gašperin, roj. o. 1750, ki je ušel 1781 fužinarju Pogačniku z dolgom 81 gold. in ga je gospodar zaman zasledoval, da bi ga dobil nazaj v odslužitev dolga. Tudi druga žeb-ljarska imena iz Kroke in Kamne gorice kakor Arnež, Feman, Jerala, Kavčič, Kralj, Pegam, Pibrovec, Praprotnik, Pretnar, Resman, Šlibar itd. so se tedaj pojavila v Tržiču. Imen iz Železnikov nismo zasledili. Iz Klandrovega vigenjca pa so pobegnili nazaj v Kropo in Kamno gorico vsi žeb-ljarji v noči od 29. na 30. marec 1811, ko je v kovačnici nasproti njihovem vigenjcu nastal požar, ki je upepelil 151 hiš in vzel življenje 75 Tržičanom. Graščinski vigenjce so prenesli v Čadole, kjer je bil nekoč plavž; Janez in Jurij, sinova Gregorja Šlibarja iz Kroke, u. 1899, sta bila v njem zadnja tržiška žeb-ljarja.

FUŽINSKA ŽEB-LJARSTVA.

NASTALA V DRUGI POLOVICI XVI. IN XVII. STOLETJA

Od dosedanjih žeb-ljarstev, katerih začetek sega pod konec srednjega, ali v prva desetletja novega veka, je kolniško ugasnilo

kmalu po 1650, potem ko je s plavžem vred počivalo presledkoma že od konca XVI. stol. Verjetno so se preselili žeb-ljarji v Kamno gorico ali se lotili česa drugega. Pred novim zagonom žeb-ljarstva v XVIII. stol. je dobila kranjska dežela v drugi polovici XVI. stol. nove vigenjce pri istočasno postavljeni fužini v Zagradcu na Krki in v XVII. stol. fužine in vigenjce v Hotavljah in v Čabru.

Vsa ta nova fužinsko-žeb-ljarska podjetja so od začetka kot last posameznikov ustanovili ali sodelovali pri njih ustanovitvi gorenjski fužinarji ter fužinski delavci iz krajev, kjer so od srednjega veka dalje kovali žeb-lje. Iz Bohinja, o katerem bomo spregovorili kasneje, so v te fužine hodili delat kovači pri kladivih, pečniki in vodárji, iz Železnikov, Kroke in Kamne gorice pa so tja pošiljali tudi žeb-ljarje, ki so se še kasneje dopolnjevali od ondod.

Zagradec ali Fužine pri Ambrusu ob Krki z nahajališči železne rude podružnice in bobovca in z vodno silo Krke je bil prva naselbina podjetnega fužinarja iz Železnikov, Kamne gorice ali Kolnice, kakor kaže njegov priimek Warl, ki ga v tistem času nahajamo v vseh krajih. Leta 1569 je bil tu lastnik Luka Warl, za njim pa (sin?) Janez Warl. Žeb-ljarstvo se omenja tu s pristavkom, da se žeb-lji razpečavajo po Dolenjskem; pozneje so se zagraški žeb-lji srečavali na bližnjem Hrvaškem s koroškimi izdelki in izzivali spore z Ungnadovo manufakturo v Labotski dolini. Uvrščali so se v splošni kranjsko-koroški sortiment, pa imeli krajevne posebnosti dela in izdelka, ki so se kazale tudi v nekoliko drugačnem načinu plačevanja žeb-ljarjev, razvidnem v »historijski knjigi« (Historienbuch) iz nekako 1630 o žeb-ljih štirih kranjskih fužin. Čabra in Hotavelj v tem seznamu še ni, Kolnica pa ni več štela.

Poreklo zagraških fužinskih delavcev in žeb-ljarjev razodevajo njihova, 1690 zapisana imena Kofler, Hrovat, Korošec, Bodlaj, pozneje Semen, Vidic, Kustel; lastnik 1754 je bil Janez Jurij Toman, rojen v Radovljici (ali Kamni gorici?), za njim pa Janez K. Toman, sin prejšnjega, ki je za Kapusi iz Kamne gorice (1693) kot edini žeb-ljarski fužinar dobil o. leta 1777 plemstvo.

Leta 1783 je bilo pri zagraški fužini osem žeb-ljarskih ješ s 34 nakovali za ravno toliko parov žeb-ljarjev; med njimi je od 1781 kovalo 37 na novo najetih Gorenjcev. Da bi varovali gozde, so 1790 na ješah in v cajnarici žgali premog, ki se pa ni obnesel. Ko je leta 1800 kupil Zagradec Jožef Toman, je takoj pomnožil število ješ na (pač ne, kot piše Mülner: za) 12 ješ, pa je v denarnih težavah

l. 1802 delal za založnika Martinčiča v Železnikih, ki je prevzel zagraški trg. Že od leta 1796 so se bližali žebjarstvu hudi časi in l. 1802 je prešel Zagradec v last Lazarinijev do 1854. V tem času so jeli žebjarji kupčevati na svojo roko in so dobivali železo od trgovcev iz Ljubljane, izdelke pa prodajali na sejmi. Müllner je med leti 1880 in 1890 videl še šest ješ s 30 nakovali, pri katerih so prva leta po 1900 še kovali.

V Hotavljah ob Blegaščici, 15 minut nad njenim izlivom v hotaveljski potok, je bila Cornionova fužina, ki je l. 1643 prvič prišla v loški urbar in je plačevala med drugim od dveh brescianskih kladiv 5 gold., od cajnarice 2 gold. in od vigenjca 1 gold. ter je zaposlovala 10 parov žebjarjev. Po takrat običajnih merah naprav menimo, da je vigenjc imel 2 ješi s po 5 nakovali. Delovala pa ta fužina že 1667 ni več, a v aktih tega leta se imenuje Janez Kapus iz Hotavelj, čigar oče je bil fužinar v Kamni gorici. Müllner, ki o tem piše v svoji knjigi na str. 521 in 645, meni, da je ta fužina predelovala rudo v tako imenovani slovenski peči in da je okoli leta 1660 prenehala z delom. Rudo so potem od tod vozili v Železnike.

V Čabru, zrinjski posesti na kranjskih tleh, je Peter Zrinjski postavil fužino sredi XVII. stol. in dobil delovno moštvo iz gorenjskih podjetij, okoli l. 1665 zlasti iz Železnikov, ki so bili tedaj v hudih prepirih z višjim rudarskim sodnikom Rosettijem. Kmalu po ustanovitvi je Zrinjski odtrgal Čabar z okolico od Kranjske, bil pa obenj, ko so ga zaradi uporništvā obsodili in l. 1671 usmrtili. Posestva je prevzel erar, ki je upravljal čabarsko fužino večino časa iz Idrije, dokler ni okoli l. 1785 prešla v zasebno last in kmalu ugasnila.

Osnova fužine je bila dobra ruda bližnjih hribov, bogati gozdovi in potok Čabranka. V bližini plavža je stal vigenjc z dvema ješama in za 10 parov žebjarjev. Priimki le-teh, zapisani l. 1783, se glase Arh, Čop, Gosar, Jelenc, Kavčič, Magušar, Rozman ipd. in so tam deloma še danes rodbinska imena. Poleg žebjev sredozemskega sortimenta je čabarska fužina dobavljala tudi palično železo. Blago so podložniki na svojih konjičih na račun tlake tovorili na Reko in v Bakar, od koder so nosili za erar sol iz italijanskega pristanišča Barlette, ki so jo spravljali v Kvarner bakarski ladijski patroni; v nasprotni smeri so prevažali čabarsko železino.

Predzadnji čabarski upravitelj Janez Alojz pl. Kappus je služboval v Čabru 30 let in leta 1781 stopil v pokoj. Več let je vodil upravo iz Idrije tudi učeni Hacquet,

ki se mu moramo zahvaliti za vrsto tehničnih podatkov o delovanju čabarskega plavža; te je priobčil Müllner.

BOHINJ

Srednjeveški Stari Fužini in novoveški iz l. 1547 na Bistrici v Bohinju z njunima žebjarijama uvrščamo morda napak v XVII. in XVIII. stoletje. Žal pa nimamo za bohinjsko kovanje žebjev zgodnejših podatkov kot iz Valvasorja, da v Stari Fužini (Na starm Kladue) izdelujejo mnogo žebjev, za l. 1674 za izvemo iz Müllnerja, da sta obe fužini upali izdelati na leto 700 tovorov žebjev, 100 tovorov manj kot v Železnikih ali v Kropi. Potem nimamo do Zoisa in Hacqueta poročil o bohinjskem žebjarstvu. V Bohinju so imeli prejšnji lastniki navado, da so ob odhodu posesti vzeli listine s seboj. Čudno bi bilo, če Bohinj ob enaki rudi in tehniki z najbližjo prastaro tovarniško zvezo na Bačo ne bil koval žebjev, kakršne so dobavljale v Benečijo fužine okoli Jelovice. V pičlih podatkih pred Valvasorjem pa je omenjena le trgovina iz Bohinja z železom in jeklom v palicah.



Kovaška hišica pri Stroju v Železnikih

Zoisi so bili v Bohinju od l. 1750 do 1868. ko je kupila fužini Kranjska industrijska družba. Ta je po požaru l. 1890 na Bistrici opustila bohinske obrate, medtem ko so vigenjske ješe ugasnile že prej. Že za zadnjih Zoisov so kovali žeblje le kot hišna obrt.

O bohinskem žebbljarstvu moremo povzeti po Müllnerju in po Zoisovem gradivu na kratko tole: 1769 je bilo v Stari Fužini 37 moških in 7 ženskih mojstrov z 22 moškimi in 21 ženskimi hlapci, na Bistrici pa v enem vigenjcu s 5 ješami 11 moških in 9 ženskih mojstrov s 7 moškimi in 13 ženskimi hlapci. Bistriški žebbljarji so se do 1777 pomnožili za 5 parov. Pri vsaki fužini je bil kot član pomožnega obratnega osebja števec žebljev.

Poprečni letni skupni zaslužek mojstra in hlapca ali žebbljarskega para v 230 delovnih dneh je bil 44 gold. in 50 kr., torej dobrih 11 kr. na dan. Povečali so si ga kovači z nabiranjem železa iz žindre (pobírovne), z delom pri pečeh in drugod. Hacquet poroča o manipulacijah, s katerimi sta se okoriščala upravitelj in žebbljar vzajemno, ker je izdatni tarifni obračunski kalo dovoljeval žebbljarju, da je iz »privancanega« t. j. manj porabljenega in po splošnem stoletnem, torej upravičenem mnenju prisvojenega železa o prostem času izdelal z gospodovim ogljem »avanzo« žeblje, ki so bili navadno lepši od gospodu prinesenih. Privancane žeblje mu je upravitelj prodal v Italijo ali drugam, izkupiček pa sta si delila.

Zoisovi opisi delovanja fužinskih naprav in organizacije uprave so ne le zanimivi, ampak tudi strokovnjaški in zanesljivi. Nas zanimajo domača imena žebljev sredozemskega sortimenta in druga: kanauzi, podruizi, zhesini, po trjé, po stierje, po ssedem, ledlarji, oslizhi, katordezhi; wibenz (vigenje), scheblar, jescha, zainar, zainarza, pezhnik (topilec, plavec), kovazh (Hammerschmied), braschkar (čuvaj pri kolpernih), kakršnih iz tega časa nimamo od drugod.

BELA PEČ IN KAMNIK

V Beli peči je bila fužina, ki je iz koroškega surovega železa s tremi kladivi treh lastnikov delala jeklo in železo v palicah. Vigenje pri fužini s tremi ješami in 15 nakovali za 15 parov žebbljarjev je izpričan za drugo polovico XVIII. stoletja. Leta 1780 ga je imel v lasti posestnik enega od kladiv in je naredil to leto 316,14 ct. žebljev sortimentov, ki so šli po Kanalski dolini (Canale di ferro) mimo koroških žebbljarn v Italijo.

V Kamniku je pričel 1737 ob Bistrici obratovati plavž Franca Jožefa Žigana iz Kamne gorice, čigar oče, kamnogoriški fuži-

nar, je bil doma v Kropi. Gradnji nove fužine, najbolj pa žebbljariji, so nasprotovali Žiganovi nekdanji rojaki, manj pa Železnikarji. Pomagala mu je izjava Michelangela Zoisa, da on sam upa letno prevzeti tisoč barigel žebljev, ne da bi trpele fužine nasprotnikov. Žigan je dobil obratovalno dovoljenje, a njegova vigenjca ob Bistrici s skupaj 15 ješami in 45 nakovali sta izdelala n. pr. 1764 le 450 barigel žebljev v teži 845.000 funtov, 1782 pa Žiganov naslednik Urbančič iz Železnikov 419 barigel žebljev. Zatem so vodili žebbljarijo po vrsti Urbančičeva vdova, oba Codellija, oče in sin, in nazadnje ob opuščanju plavža Andrioli do 1854, ko je vse naprave kupila država za smodnišnico. Žebbljarji so v manjšem številu prenesli obrate proti Mekinjam, še nekaj časa nadaljevali obrt in ostali v ljudskem spominu z imenom »takalájevci«. Kot žebbljarje so jih vsi imeli za Kroparje. Tudi izdelki Žiganovih žebbljarn so bili sredozemski sortimenti.

POSTÉROVCI IN JESARJI

Kakor kukavičja jajca v gnezdih ostarevajočih fužinskih manufaktur so bili žebbljarji, ki so se osamosvojili ob nakovalu, in prišleki, ki so želeli trgovati z žebli. Spočelo jih je v drugi polovici XVIII. stoletja načelo svobodne trgovine. Od kod ime *poštérovci* (tudi pošterji, Posterschmiede), se ne more dognati. Fužinarji so se pritoževali čeznje, oblasti so zavračale vloge, ki so merile na to, da bi fužinarjem še dalje ostal žebbljarski proizvodjalni in prodajni monopol, ki so ga dotlej imeli neokrnjenega. Če pošterovci niso dobili železa pri domači fužini, so ga kupovali na Savi, v Bajtišah onstran Ljubelja ali drugod. Oglje so jim dajali kmetje, ker se je krhal tudi ta fužinski monopol. Mestni trgovci so jim dajali predujme na žeblje in jih podpirali s kreditom za nakup ješ ali posameznih delovnih prostorov, nakoval ali panjev. Vedno se je dobil fužinar, ki je rad kaj prodal, ali hčer oženil; v potrebi pa so pošterovci kupovali tudi fužinske deleže. Kmalu so tvorili nov sloj med fužinarji in žebbljarji, a stopnice, ki so vodile navzgor, so peljale še hitreje navzdol in včasih se je znašel pošterovec-fužinar spet za nakovalom.

Število pošterovcev se ne da točno ugotoviti, morda se je gibalo v Kropi od 10 do 15 podjetnikov, ki so imeli po par, do pet, redko več kakor za ješo kovačev. Svoje kovače so oskrbovali z železom in ogljem, nekateri so odprli tudi majhne štacune in dajali živila in drugo drobno blago na upanje, na zapis ali na »bukuce« ter tako dvojno oku-

šali kovaške navade in nazore pa tudi spoznavati težave in sladkosti gospodarjenja v kraju, ki ga je življenje prehitevalo.

Mali pošterovci so pri svoji ješi, med svojimi najetimi žebjarji, tudi sami kovali, v večini pa so doma — veliko jim je bilo do svoje hiše ali hišice — preštevali, prebirali in pretehtavali prinesene, včasih tudi skrivaj odkupljene žeblje, ki bi jih moral dobiti drug gospodar, zapisovali tavžente, stove in »vurfe«, šteli cvančgarce, zeksarje, firarje in solde, delali in brisali »kolesa in rise« — znake za števila, spravljali žeblje v barigle, sodce in zaboje, ga devali v bisage, se pripravljali na tedenske in letne sejme ipd.

Ješarji so bili nefužinarski lastniki posamičnih ješ, ki jih je v nekaterih primerih rodbina imela v posesti že par in več rodov. Ješar je koval z družino pri lastni ješi, ki je bila vedno čim bliže hiše. Nekateri so bili prej mali fužinski deležniki, ki so prodali fužinske dneve, obdržali pa vigenjce ali ješe, pri katerih je družina služila kruh. Ješarji so posebnost Kamne gorice, kjer je rodbina Tomanov okoli srede XIX. stoletja pokupila večino fužinskih deležev, pa kmalu opustila obratovanje. Od pošterovcev, ki jih v Kamni gorici skoraj ni bilo, se razločujejo ješarji v tem, da niso zaposlovali najetih žebjarjev, ampak samo svojo družino in morda najbližje sorodnike, a gospodar, ki je za vse vodil račun in blagajno, je bil oče; če ga ni več bilo, pa mati. Ješar je oddajal žeblje poljubnemu fužinarju ali trgovcu v Kropi ali Kamni gorici, recimo nekdanjemu pošterovcu, ki se je dvignil, da je bil sam trgovec; obračunavala sta mesečno. Krepkejši ješarji so vzdrževali zalogo železa sami v svoji hiši in so z gotovino kupovali tudi življenjske potrebščine, šibkejši so se vzdrževali s predujmi na žeblje in z »bukucami«. Nekateri ješarji so vrsto let oddajali žeblje istemu kupcu. Verjetno so bili ješarski žebliji lepši od blaga najetih žebjarjev, ker je ješar pazil na svoj sloves in je svojo zahtevo pri članih družine laže uveljavil. Ješarje je štel narodni gospodarstvenik za hišno obrt. Tudi se niso radi dali prepričati, da so dolžni plačevati zakonite prispevke za nezgodno in bolezensko socialno zavarovanje.

Izdelki kamnogoriških ješarjev so bili deloma še v XX. stoletju izključno sredozemski žebliji »satamenti« (sortimenti) z imeni, kakor jih je v Bohinju uporabljal in zapisal Žiga Zois. Proti koncu so jih začeli odrivati v pozabo žebliji za male in normalne železniške tračnice, kladevca (kladuca, tračniki), s katerimi so se poslovili zadnji kranjski žebjarji iz Kamne gorice, ko odhajajo v pokoj.

KMECKO-KAJZARSKA HIŠNA ŽEBLJARSKA OBRT

Ko so se v XVIII. stoletju razrahljale prepovedi glede obrtništva na kmetih, se je v času splošnega gospodarskega zagona začelo hišno obrtno žebjarstvo na Beli pri Kranju. Točnih podatkov o času, bližnjih povodih začetka in o obsegu pojava pač nihče ne ve. Največ gradiva je zbral doslej Jernej Hafner v Kranju, doma iz Krope, in ga priobčil v več številkah »Gorenjca« 1915 pod naslovom Ostanki žebjarstva na Kranjskem. Tedaj je na Zg. in Sr. Beli blizu Preddvora kovalo žeblje še 10 kovačev in kovačic, Janez z Bele pa je v prvi svetovni vojni prišel kovati v Kropo v vigenjce na Placu k Jurijevi ješi. Hafner šteje belsko žebjarstvo kot hišno obrt, ker je vsaka hiša, kar je bilo kovaških, imela svojo »fršino«, razen takrat ene, Ferbežarice, trgovke z žebliji, ki ji je kovalo 5 kovačic. Hafner sklepa po enakosti tehnike, da so tod zasejali žebjarstvo Kroparji, ki so uporabljali »tōpo« namesto »kobile«: ta je bila v rabi v Kamni gorici in nekoč v Železnikih. Tudi so nekako do 1870 hodili na Belo kovati posamezni Kroparji. Največ žebjarjev je bilo na Zg. Beli, okrog 1890.



Hiša št. 31 (stara numeracija) v Kropi, podrtja 1953 zaradi razširitve ceste. Lastniki so ji bili od 1705 fužinarji (po vrsti): Pravica, Jenič, Pegam in Pavlič, ok. 1826 ogomošter (Obermeister) Spodnje fužine Matija Skriba iz Sveč, za njim podjetni Magušarji, prvi Lovrenc Magušar, Škribov zet

leta še kakšnih 70, na Srednji polovico manj. Delali so tedaj »žbice« ali »romarice« t. j. žeblje za čevlje in »coklarje« in so se imenovali »žbičarji«, medtem ko so kdaj prej delali tudi žeblje drugih vrst. Nekateri Beljani so kovali tudi manjše stavbne žeblje »ta okrogle« na pet in šest »žvakov«. Kovali so posamič kot v Kropi in niso poznali kovanja v dvojce kakor drugod. Cajne so kupovali v butaricah po 25 kg (50 funtov) v Kranju, od koder jih je nabavljal svojim najetim kovačem »hautman«, kakor je bila Ferbežarica. Oglje si je preskrboval kovač sam. Jedi niso kuhali v »fržini«. Žeblje so prodali doma ali v prodajalnah okoli in pa Kroparju Miklavžu Magušarju, ki je vsak ponedeljek prihajal na svoj štant v Kranj. Kot on je imela štant tudi Katarina Šolar iz Kroke, r. Lazar, v Kamni gorici; njeno mesto je bilo pod velbom pri trgovini stekla nasproti cerkve. Beljani kot kmečki ljudje so večji del leta opravljali živino in polje, pozimi pa so kovali. Bolj pravi žbičarji, ki so imeli premalo polja, so pa poleti in jeseni nabirali gozdne sadeže kakor borovnice in gobe ter opravljali razne dne.

Vojščanske žebjarje je opisal Janko Jovan v Domu in svetu 1903. Njihovo zgodovino navezuje na žebjarstvo v Kanomlji pri Idriji. Tisti čas je kovalo na Vojskem še 35 družin s 150 do 200 glavami. Kovačnice so podobne majhnim kletem, meh na ročni ali nožni pogon stoji za majhnim ognjiščem. Žebeljnica ni uprta v topo, ampak leži na kobilu, kjer jo drži kovač z roko. Vojščanski izdelek so čevljarski žebli »romarji«, »cvikarji« in »jagrovski« pa podkovniki za podkvice ter »volovniki« in »konjaki« za živino. Ena družina naredi na dan 2000 do 3000 žebeljev, vsi skupaj pa na leto 8 do 10 milijonov, ki jih domači trgovci razpečajo po Kranjskem, Tirolskem, Primorskem, Istri in Dalmaciji. Kovanje traja na Vojskem le preko zime.

Hafner in Jovan navajata v svojih poročilih še Kanomljo, Koroško Belo, Mekinje, Kočevsko in Vipavsko kot nekdanje žebjarške kraje, ne da bi dala o njih kaj več podatkov.

SPLOŠNI POGLEDI NA KRANJSKO FUŽINSKO ŽEBLARSTVO

Za cehovskim najzgodnejše je bilo in najdalj je trajalo žebjarstvo pri plavžih, ki so vigenjcem pripravljali pod fužinskim kladivom cagle, v nadaljnjem postopku pa iz caglov v cajnaricah vlekli cajne ali šibike, ki so jih žebjarji prekovali v žeblje. Železar — individualni lastnik ali deležnik fužine — je bil hkrati žebljarski podjetnik. Žebli iz

1830 (0) 1830

59

SPECIFICATION,

Wie viel von jeden Sortiment 1000. Stück
Nägel im Gewicht halten, und dafür Arbeit
Lohn bezahlt werden sollte.

SORTIMENTEN	So viel Stück.	Fetten wägen Pfund.	Hieron ist Arbeits Lohn zu bezahlen.	
			fl.	kr.
Castignoli von Lenten fortite Baar			1.	30.
Ottanta Pianetti	1000.	80.	1.	
70. Tratti	1000.	70.		40.
70. Grossi	1000.	70.		40.
4. Tratti	1000.	40.		36.
4. Grossi	1000.	40.		36.
3. Tratti	1000.	30.		30.
3. Grossi	1000.	30.		30.
2. Tratti	1000.	20.		24.
2. Grossi	1000.	20.		24.
1. Tratti	1000.	15.		20.
1. Grossi	1000.	15.		20.
Canali Tratti	1000.	10.		18.
Canali Machatti	1000.	10.		18.
Gandolini	1000.	10.		18.
Quef • Nägel, oder Chiudida Cavalo	1000.	8,9 bis 10 n.		20.
	Q 2			Sor-

Str. 59 iz koroškega fužinsko-žebljarskega reda (Hammer-Nagel-Schmied- und Drat-Ordnung in dem Herzogtum Kärnten 1759) z naštevanjem imen, tež in žebljarskih plač sredozejskih satomentov, veljavnih tudi na Kranjskem

njegovih cajnov so mu večali zaslužek pri železu in ga, ko se je ta zmanjševal, podaljševali, kar je bilo ob kopnečih zalogah rude posebnega pomena. Bili so časi od srede XVIII. stol. dalje, ko se predelovanje rude zaradi zastarelih naprav ni več toliko znalo in je izgube pri plavžu pokrivala žebljarija. Tudi gledano na splošno krajevno korist in na dohodke erarja ni bilo vseeno, ali se je iz fužin vozilo železo ali še enkrat dražji žebli, ali je živelo od fužine 100 ali pa od fužine in hkrati vigenjcev 300 ljudi. Razumljivo je, da so se vse fužine, ki so le mogle delati iz svoje rude mehko, žilavo žebljarsko železo, oprijele v XV. in XVI. stol. žebjarstva takoj, ko se je pojavil obsežni izvozni trg zanj, o kasnejših pa vemo, da so postavljale plavže in kladiva zaradi vigenjcev.

Starejše fužine okoli Jelovice (Železniki, Kropa, Kamna gorica s Kolnico in deloma Bohinj) so začele že sredi XVI. stol. v daljših presledkih, po lastni ali tuji zamisli ustanavljati in deloma tudi upravljati nove fu-

FUŽINSKI DNEVI

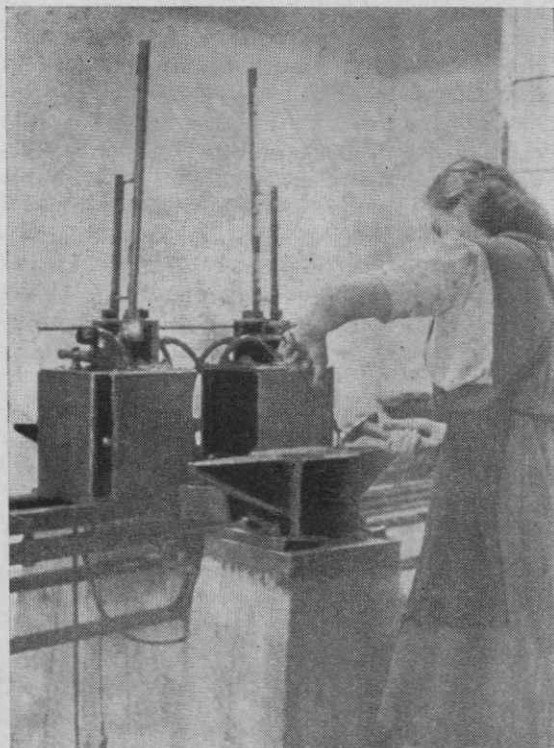
žine in jim priključevati žebjarstva. Novih fužin je bilo toliko kot starih (Zagradec, Čabar, Kamnik in v XVII. stol. nekaj časa tudi Hotavlje) in so tudi na nek način podaljševale življenje starim fužinam. Preko številni živeli v njih je stoletja dobival zaposlitev v oddaljenih novih fužinsko-žebjarstvih podjetjih z enako tehnično ureditvijo.

Med »starimi« na eni in »novimi« fužinami na drugi strani so bili ob zunanji podobnosti bistveni sociološki razločki in pogojenosti. Že čas med ustanovitvijo najmlajše stare fužine, ki si ga mislimo okrog 1400, in najstarejše mlade fužine o. 1560, je opravil v družbenem razvoju svoje. Stare fužine so ob ustanovitvi prejele in v vidnih sledovih do konca ohranile znake srednjeveškega prvotnega družabništva topilcev, ki so v XIII. in XIV. stol. poznali šele peč (Dovje), ki se ji je potem pridružilo kladivo (Furlani v Železnikih), iz česar je nastala poznosrednjeveška fužina. Ob njej so zrastle potem žebjarne — vigenjci in zaradi vigenjcev cajnarice. Topilna — volkova peč, pozneje plavž in veliko kladivo — norec za cagle sta ostala družabniška — deležniška, druge naprave (fužinice — cajnarice in vigenjci) so bile individualna lastnina posameznih fužinarjev; privatizirana je bila tudi tako prodaja železa in žeblicev kakor nabava rude in oglja, ta seveda s pridržki vladarskih regalij.

Po 150 letih takšnega razvoja v smeri kapitalizma, ki so potekla od približnega časa po ustanovitvi zadnje srednjeveške fužine, niso bile nove fužine od srede XVI. stol. dalje več deležniške, kakor so bile in ostale stare fužine, temveč so bile in ostale te nove fužine vsevprek enolastniške, kakor je pritikalo zgodnjemu in še bolj vsakemu naslednjemu meščanskemu kapitalizmu. To se razume še bolj za žebjarne, ki jim dajemo ime manufakture zgodnjega kapitalizma, in za cajnarice, enako pa tudi za fužino, pod katero mislimo v ti zvezi vedno na skupek volkove peči in velikega kladiva.

Poročila o postopni drobitvi fužinskih deležev na najmanjše dele — osemindesetine, o rasti in padanju števila deležnikov, o zbiranju fužinskih deležev v rokah maloštevilnih mogotcev, o obratnih primerih gibanja deležev ipd. nas prepričujejo o živahnem gospodarskem vrvenju v starih fužinah, na katerega je odločilno vplival trg žeblicev. Zanj so se zanimale desetine fužinskih deležnikov — gospodov in stotine žebjarjev in fužinskih kovačev pod visokimi škodlastimi strehami kvartirjev, v katerih so zgoraj bivali gostóvi-delavci, spodaj pa hišarji — gospodarji.

V »obdelovanju dni« v starih fužinah so se vrstili fužinarji po stoletnem redu. Osem deležnikov zgornje ali spodnje fužine v Železnikih l. 1501 je imelo na voljo uporabo fužino teoretično vsak 35 dni ali skupaj 280 dni v letu. Zaradi popravil, pomanjkanja rude in drugih zamud je bilo praktično mogoče obdelati skupno recimo le 240, vsak deležnik torej 30 dni, porazdeljenih na tedne, pač med letom. Podrobnih zapiskov vrstnega reda iz prvega časa ni, kakor tudi ne, če so bili vsi deleži še ali že enako veliki. Ko se je 1568 ali prej zvišalo število deležev vsake fužine v Železnikih na 16 deležev, je na en delež ali deležnika, če so vsi imeli po eni in enak delež, padlo število dni od 30 na 15 na leto. Pri številu 48 deležev, znanem prvokrat 1743, je število dni enega deleža padlo na tretjino iz leta 1568, torej na 5 dni, pri čemer je ostalo. Teh 5 dni, če se niso kakšno leto ali mesec zaradi višje sile skrčili na 4 ali celo 3 dni, je fužinar z enim deležem imel pravico v letu »obdelati«, se pravi zanj tri- do petkrat uporabiti za svojo rudo volkovo peč in za izkovanje volkov v cagle veliko fužinsko kladivo, toda ne vse dni zaporedoma, temveč razdeljeno na določene tedenske vrste (Reihenwochen). Kdor je danes



Novodobno, še ročno pobijanje žeblicev v Kamni gorici. Planinčarji, žeblice za gojzerice, se umikajo zadnji — gumiji

topil rudo, je prišel jutri na vrsto za kovanje caglov, ko bodo že zasipali peč z rudo naslednika. Ko bo prvi pojutrišnjem že vlekel cajne, bodo drugemu kovali cagle, tretjemu topili rudo itd. Delo peči in drugi dan delo kladiva za istega deležnika se je štel kot delo *enega* dne. S tem *enim* dnevom je deležnik obdelal tolikšen del svojega fužinskega deleža, kolikorkrat bo predvidno ali po obračunu prišel s svojim deležem to leto na vrsto za takšno *enodnevno* obdelavo deležnega dne, ki je v resnici trajala dva dni.

POGLED NA OSKRBO KOROŠKEGA ŽEBLJARSTVA
Z NAPRAVAMI IN ZELEZOM

Kakor pogrešamo za prikaz kranjskega žebjarstva več gradiva, raziskav in primerjav na polju gospodarstva, tehnike, družboslovja, ljudske kulture, jezika ipd., tako in še bolj se pozna to pomanjkanje pri Koroški. Na srečo imamo pri roki uradno zanesljiv seznam koroških kladivarskih fužin, žebjarjarn ipd. z imeni lastnikov iz 1759, po katerem prinašamo v zgoščenem izvlečku našemu žebjarstvu podobne pa vendar lastne koroške značilnosti kot primerjalno gradivo.

Narava in gospodarska politika sta odredjali koroški trgovini že od srednjega veka smer na jug. Koroško, nekdanj kot »nòriško« sloveče železo iz Hüttenberga si je na poti skozi »deželo kladiv« postavilo stotino predelovalnih fužin, med njimi 39 cajnaric oziroma cajnarjskih kladiv na strežbo 82 žebjarjskim ješam s 410 nakovali za ravno toliko parov kovačev. Cajnarice in ješe so bile zlasti v Kanalski dolini, ob Dravi niže Špitala, v srednji Koroški okoli Trga (Feldkirchna), po nekaj v Velikovcu, v Bistrici v Rožu in drugod. Na štiri cajnarjska kladiva je prišlo povprečno eno večje ali veliko fužinsko kladivo (balos v Tržiču, Wallosch na Koroškem), poleg teh pa še nekaj največjih in veliko število v druge namene služočih kladiv.

Žebjarne (Nagel-Schmidten) niso tako izkazane, da bi vedeli kakor pri nas za število vigenjcev (mislimo, da tudi za koroške razmere smemo uporabljati koroški izraz »vigenj« za kovaško in torej tudi žebjarjsko ješo), pač pa poznamo število ješ vsakega po-

sestnika; največ ješ enega lastnika v enem kraju je bilo 9, najmanj pa v drugem kraju ena ješa drugega lastnika. Tisti z 9 ješami je imel skupaj 16 ješ za 160 kovačev z 8 cajnaricami in z balos-kladivom. Nobena žebjarjarna ni bila v sklopu kakega plavža, ki jih je bilo na Koroškem poleg Hüttenberga le nekaj manjšega pomena. Za redno in zadostno oskrbovanje žebjarjarn s cajni so imeli Korošci v primerjavi s Kranjsko dvakratno število majhnih in večjih kladiv, predvsem pa koroško »koreniko« (Wurzen) Hüttenberg, čeprav je bila pot železa od rude do cajnov tam daljša, bolj posredna in zapletena.

Pomemben je bil močno drugačni značaj lastnikov koroških žebjarjarn. Zgoraj omenjeni največji podjetnik Seidner in nasledniki po imenu je bil meščanskega porekla. V Kanalski dolini je bilo v rokah petih lastnikov (treh plemiških, dveh meščanskih) enajst žebjarjarn z 31 ješami. Še močnejše so bili zastopani plemiči v lastništvu fužin. Koroško žebjarstvo in fužinarstvo je bilo trdno zasidrano v višjih slojih in je poznalo trše prijeme glede discipline, o čemer priča tudi navedena izdaja fužinsko-žebjarjskega reda. Kako so se spremenile razmere v naslednjih burnejših časih, kakršne poznamo iz zgodovine našega kovaštva, bi razbrali iz gotovo obilnega gradiva in slovstva, če bi nam bilo dostopno. Malo primerjave dveh sosednih, po izdelovanju in trgovini žebjarjev skoraj enakih dežel se je zdelo koristno.

OPOMBE

Müllner Alfons, Geschichte des Eisens in Krain, Görz und Istrien. Wien 1909 (Kratice Mü). — Hammer-, Nagel-, schmid- und Drat-Ordnung in dem Herzogthum Karnten. Wien 1759 (Kratice HA). — Blaznik Pavle, O podeželski obrti na loškem ozemlju. Loški razgledi 1959 (Kratice Bl). — Kragl Viktor, Zgodovinski drobci župnije Tržič. 1956 (Kratice Kragl). — Mohorič Ivan, Zgodovina fužin ob Bistrici pri Kamniku, Kronika 1957, št. 1 in 2 (Kratice Mo). — Isti, Pravila bratovščine kovačev in ključavničarjev v Škofiji Loki iz leta 1678. Loški razgledi 1956, str. 103. — Isti, Zgodovina obrti in industrije v Tržiču, Ljubljana 1957 (Kratice Mo). — Verbič M., Bohinjsko rudarstvo in fužinarstvo konec XVIII. stol. Kronika 1956 str. 6. — Zontar dr. Josip, O našem starem žebjarstvu, Loški razgledi 1955, str. 85 (Kratice Zo). — Jože Gašperšič, Loški žebjarji in žebjarji. Loški razgledi 1957. — Isti, Vigenje, Vodniki Tehniškega muzeja Slovenije, Ljubljana 1956 (Kratice Vig). — Isti, Gorenjsko železarstvo v XIV. in XV. stol. Kronika, Ljubljana 1959. — Kurt Kaser, Eisenverarbeitung und Eisenhandel. Wien-Düsseldorf 1952. — Hans Pirchegger, Das steirische Eisenwesen bis 1564, Graz 1937. — Hans Pirchegger, Das steirische Eisenwesen von 1564 bis 1625, Graz 1939. — Dr. Kozmi Ahačiču, Tržič, in I. Ravniku v Železarni Jesenice se iskreno zahvaljujem za podatke o zadnjih tržiških oziroma bohinjskih žebjarjih.



O ZGODOVINSKEM IN ARHITEKTONSKEM RAZVOJU TARTINIJEVEGA TRGA V PIRANU

BREDA KOVIČ IN MIROSLAV PAHOP

UVOD

Razlogov za pisanje pričujoče razprave je bilo več. Predvsem je italijanska literatura o Piranu Tartinijev trg popolnoma zanemarlila. Razen bežnih opisov nekaterih hiš, kot n. pr. »benečanke« in občinske palače, stebrov za zastave in nekaj besed o pristanišču, ni ničesar napisanega. Nikjer v literaturi niso zabeležene spremembe zadnjih sto petdeset let, čeprav so bile takšne, da so ta predel mesta spremenile v upravno, prometno in trgovsko središče. V zadnjih desetletjih ima v našem mestu vedno večjo vlogo tudi turizem. Iz katerekoli strani pridemo v Piran, nas pot nujno pripelje na Tartinijev trg. Tega si vsakdo najprej ogleda in najbolj vtisne v spomin. Po drugi strani je najdba številnih virov, ki jih italijanska historiografija ni upoštevala, dala zgodovinskemu opisu novo pobudo. In končno so se oblastni in upravni organi, društva in gospodarska podjetja lotili v preteklem letu obnavljanja prvih zgradb na Tartinijevem trgu. Zaradi njegovega osrednjega položaja, predvsem pa zaradi zgodovinskih arhitektur, ki so vključene v venec stavb okoli trga, je jasno, da morajo biti vsa dela na fasadah zgodovinskemu okolju primerno in tehnično pravilno izvršena. Da pa bi bilo mogoče kronistično jasno beležiti spremembe, ki jih terjajo nove potrebe, je najprej treba vedeti, kakšno je bilo stanje pred temi spremembami, ki jih mora kronist beležiti.

Poleg tega Tartinijev trg naravnost sili, da bi ga uredili. Za dobro ureditev pa je potreben podroben študij, ki naj upošteva vse možne elemente, te pa lahko nudijo zgodovinarji, umetnostni zgodovinarji, arhitekti itd. Toda za takšno delo je treba obdelati gradivo, ki ga nudijo arhivi in spomeniki. Zato ne bo odveč, če poskušamo podati dostopni del tega gradiva v obliki opisa o nastanku in razvoju Tartinijevega trga, najvažnejših objektov na njem, ter s tem skromno prispevati k osvetlitvi spomeniške problematike mestnega središča. Ni namen tega opisa podajati tehnične rešitve in predloge. To je delo sposobnih arhitektov, ki imajo smisel za zgodovinske arhitekture in stare urbanistične enote. Arhitekti se pa morajo nujno držati veljavnih konservatorskih načel. Ker bi opis nastanka in razvoja trga ter umetnostnozgodovinska opredelitev njegovih arhitektur to delo dokaj olajšala, predvsem pa, ker tak opis v resnici manjka, naj

bo pričujoča razprava uvod v širše razglabljanje, ki naj bi zajemalo vso problematiko današnjega mestnega središča v Piranu.

KRATEK RAZVOJ MESTA

Mesto Piran je nastalo v petih razvojnih fazah. Zahodni, najstarejši del, Punta imenovan, je nastal na rtiču. Bil je že v VII. stoletju obzidan. Center tega dela je bil na sedanjem Prvomajskem trgu, kjer je še v XIII. stoletju stala občinska palača. Drugi, sedanja osrednji del mesta je začel nastajati konec XIII. stoletja, kmalu po beneški okupaciji občine. Ta del mesta je nastal okoli notranjega zaliva oziroma pristanišča, ob sedanji ulici IX. Korpusa, ob Bolniškem kolovozu, Rožmanovi ulici in delno ob Ulici Svobode. Imenovali so ga Poljska vrata (Porta campo), kar dokazuje, da je bil do tedaj še nezazidan, ker je nastal izven vrat tega imena. Obzidali so ga leta 1452, o čemer priča kamenita napisna plošča na ohranjenem delu severnega obzidja ne daleč od župnišča. Zvezo s svojo okolico je imel tedaj Piran po prvih Vratih v Rašpor.

Tretji, jugozahodni predel mesta je nastal po letu 1452 in je bil obzidan med leti 1475 in 1534, ko je nastalo sedanje mestno obzidje. Ta del mesta so imenovali Marciana.

Četrty mestni predel, imenovan Borgo, je nastal med XVI. in XVIII. stoletjem ob sedanji Tomšičevi, Marksovi, Marušičevi, Aškerčevi ulici ter ob Gradnikovem trgu vse do griča Mogorona. V tem času je obzidje izgubilo svojo obrambno funkcijo, zato je ves ta predel ostal neobzidan.

Peti mestni predel je nastal v avstrijskem času na morskem nasipu vzdolž obale od sedanjega notranjega pristanišča do tovarne mila Jadranka na cesti za Portorož.

Tak je po vsej priliki zazidalni razvoj našega mesta. Vendar v piranski historiografiji često naletimo na teorijo, ki govori o tem, da sta se v XV. stoletju vključila v novo obzidje (1475) mesto Piran, t. j. sedanja Punta in starorimsko naselje Marciana ob jugovzhodni obali. Ta teorija je težko sprejemljiva. Predvsem bi njeno sprejetje pomenilo zanikati mestu ves teritorialni razvoj med VII. in XIX. stoletjem. Po drugi strani pa so vsa povojna sondiranja na krajih, kjer bi naj nekoč stalo naselje Marciana, dala povsem negativne rezultate.

Logično je, da je prvotno naselje stalo na rtiču in da se je širilo od notranjega zaliva

v smeri proti odprtemu morju. Vsekakor je bil v VII. stoletju n. e. obzidan samo ta del današnjega mesta. V pisanih virih ni govora o Marciani kot naselju, čeprav je enkrat imenovan patriarh Marcian, ki naj bi bil rojen v Piranu. Kako se je staro mestno jedro razvijalo v svoji notranjosti, lahko samo ugibamo. Vemo, da je imelo štiri mestna vrata, od katerih so samo ena vodila na kopno (Porta campo ali Poljska vrata), druga tri vrata pa na morje. Vemo tudi, da so v notranjosti tega predela najkasneje v XIII. stoletju sezidali utrdbo, imenovano grad. Tu je imel svojo rezidenco oglejski gastald. Ko je prešlo mesto na komunalno upravo, je imelo, kot rečeno, občinsko hišo na Prvomajskem trgu, katerega so še pred nedavnim imenovali Stari trg. To je vse, kar se da z gotovostjo reči o notranjosti stare Punte. Ugotovljeno je, da je tedanje kopno obzidje potekalo v smeri severovzhod - jugozahod s podnožja cerkvenega griča do sedanjih Osrednjih vrat.

Če izvizamemo cerkev sv. Petra, ki je stala že leta 1272,¹ so šele Benetke začele s prvimi gradnjami izven starega obzidja. Arhivski viri nam poročajo o mestni četrti Porta campo šele v XIV. stoletju. To je namreč mestna četrt, ki je s severne strani obkrožala notranje pristanišče. Šele kasneje je nastala mestna četrt, ki je zaprla pristanišče z južne strani. Najstarejše stavbe tega mestnega predela segajo v začetek XV. stoletja. V drugi polovici XV. stoletja so ves novi del obzidali. To se je zgodilo predvsem zaradi turške nevarnosti.² Izven obzidja, ki se je zaključilo pri mestnih vratih Marciana, se je Piran razvijal v drugi polovici XVI. in v XVII. stoletju. To je bil četrti mestni predel, ki razen skladišča soli ni imel starejših stavb. Šele Avstrija je v Piranu gradila peti mestni predel na nasipih, ki so delno nastali ob obali zaradi razširjenja kopnega po nanosih, deloma pa bili umetno narejeni v XIX. stoletju.³

Ker nas pa vse to trenutno le delno zanimala, se obrnimo sedaj na historično ozadje, ki je prisililo Benetke, da so pričele zidati izven starega obzidja. Benetke so našle Piran v notranjih razprtijah. Trinajsto stoletje pomeni za Piran stoletje notranjih strankarskih bojev zaradi politične nestabilnosti, ki je tedaj vladala v Istri nasploh. Boji med Benetkami in oglejskim patriarhom so povzročili politični razcep tudi v Piranu. Tu sta nastali beneška in patriarhova stranka, ki sta bili v stalnih medsebojnih bojih za oblast. Iz kompromisnih elementov obeh je nastala avtonomistična stranka, kateri se je posrečilo omejiti tako patriarhove kot beneške

pravice in postaviti oblast na osnovo komunalne ureditve.⁴ Motili bi se, če bi mislili, da je bil poslej mir, kajti prvi beneški potestati poročajo o notranjih strankah in statuti iz leta 1307 prepovedujejo uporabljanje notranje utrdbe za strankarske boje.⁵ Benetke so se hotele postaviti nad stranke in čimbolj osredotočiti oblast v svojih rokah. Zato je nastala tudi misel o gradnji nove občinske palače izven obzidja.

NASTANEK PRVIH PALAČ

Občina — historiat in funkcija: Temeljni kamen občinski palači je položil potestat Matteo Manolesso 7. marca 1291. O tem nam poroča kamenita napisna plošča v veži sedanje občine. Kandler je najbrž od tod prevzel svojo notico v delu »Fasti profani« k istemu letu.⁶ O zidavi palače poroča register plačil, kjer je tedanji blagajnik zapisoval izplačila v zvezi z gradnjo.⁷ Seveda se gradnja ni končala v enem letu. 7. aprila 1307 je občina Piran kupila v Benetkah šestnajst macesnovih tramov in šest žaganih strešnih leg, ki jih je potrebovala pri gradnji občinske palače.⁸ 5. oktobra 1316 je beneški senat dovolil Piranu kupiti in odpeljati 10.000 strešnikov za kritje občinske palače.⁹ Morda so jo tako dolgo gradili zaradi pomanjkanja denarnih sredstev. Vsekakor pa so bila ta prva dela zaključena najkasneje do leta 1318. Palača pa ni bila tedaj popolnoma gotova, kajti leta 1367 imamo nova poročila o delih na občinski palači. Ohranjeni register izplačil iz tega leta nam navaja približno 50 zapisov o delavskih plačah za dela na tej stavbi. Naj navedemo primer: »Libras XIII., soldos II., parvos III ad magistro Jacobo Murario ideo quod laboravit ad palacium potestatis Pirani«. Kaj so delali na stavbi, tedaj ni znano. Morda je nastal občinski stolp, morda nadzidki, ki jih vidimo na Carpaccijevi sliki, morda pa je šlo za prve prezidave v notranjosti ali na fasadah. Sodimo, da so se tedaj pojavili na občinski palači prvi gotski elementi. V kasnejših stoletjih je bilo na fasado vzdanih okoli 10 napisnih plošč,¹⁰ ki so verjetno poročale o raznih restavracijah in prezidavah. Te plošče so sicer ohranjene, vendar so bili napisi izbrisani v dobi francoske okupacije na začetku XIX. stoletja.

O tem, kako je bila občinska stavba orientirana in čemu je služila, imamo tri poročila. Prvega nam je podal Kandler v časopisu *L'Istria* za leto 1852.¹¹ Po njem ga je prevzel Caprin¹² in končno Morteani.¹³ Kandler nam pove, da je bila glavna fasada orientirana na Poljski trg, ki je bil med palačo in log-

gio, to je na severovzhod. Jugovzhodna fasada je gledala proti notranjemu pristanišču, tretja proti Ribiškemu trgu, ki je bil na prostoru med občino in fonticumom. Četrto pročelje stavbe, to je severnozahodno, je bilo naslonjeno na staro mestno obzidje, ki je ločevalo Poljska vrata od Osrednjih. Kandler navaja naslednjo prostorsko razporeditev stavbe: v pritličju so bili prostori za skladišča in zapore ter prostor za pisarne. V zgornjem nadstropju je bila ob stopnišču manjša dvorana, poleg nje na desni in levi prostori za pisarne. Na sredi, verjetno z okni proti morju, dvorana Velikega sveta. Na Ribiški trg se je odpiral »liago« ali pokrita terasa. Morteani nam daje nekoliko izčrpnije poročilo in navaja v I. nadstropju urade vicedominov in cenilcev, dvorano Velikega sveta, in stanovanje potestata. V pritličju navaja na eni strani urade občinskega glasnika in oskrbnika ter orožarno, na drugi strani pa zapore in stanovanje rabljev. Caprinov funkcionalni opis prostorov je enak Morteanijevemu.

Arhitektonski opis občinske palače: Najverodostojnejši vir o nastanku in zidavi stare občinske palače je še danes ohranjena kamenita napisna plošča, sedaj vzdana v veži nove občinske stavbe. Besedilo se glasi:

SIT TIBI CHRISTE DATA HAEC DOMUS INITIATA
PRESENTI DIE SEPTIMO INTROEUENTE MARCIO
AN M C C NONAGESIMO PRIMO
INDICTIONE IIII HEC DOMUS UTILITER FACTA
TEMPORE POTESTATIS VIRI NOBILITATIS
MATHEI MANOLESSI Q. FECIT HVNC LA-
PIDEM SCRIBI ET DE PRECEPTO EIVS
EGO PAVLVS NOIE SCRIBSI

(»Naj bo tebi, Kristus, podarjena ta hiša, ki se je začela graditi danes, 7. nastopajočega marca, leta 1291 v 4. indikciji. Ta hiša je bila koristno narejena, ko je bil potestat mož iz plemstva Matej Manolesso, ki je naročil, naj se napravi na tem kamnu napis in sem ga po njegovem ukazu jaz, Pavel po imenu, vklesal.« — Opomba: Matej Manolesso je v raznih letih svojega županovanja zgradil občinsko palačo, morda tudi del fontika in samostan ter cerkev sv. Frančiška.

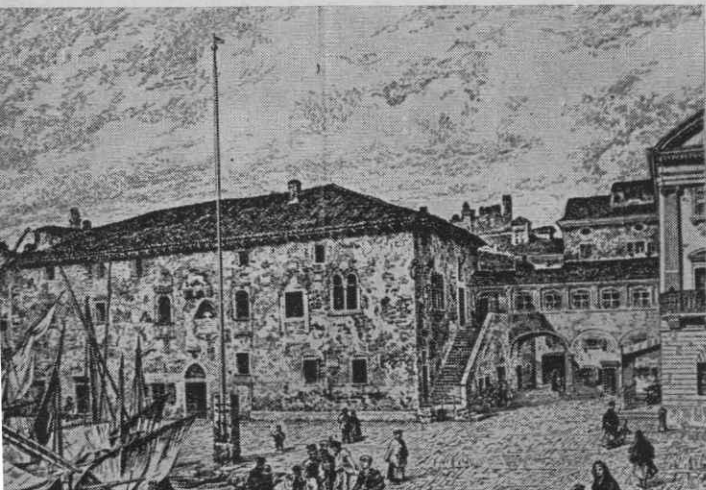
Pavel, ki je vklesal napis na občini, se nikjer drugje ne omenja)

Prvotno lice te stavbe nam ni niti pismeno niti kako drugače sporočeno. Ker je bila, kot pravi zgoraj citirani napis, gradnja začeta ob koncu XIII. stoletja, je morala stavba nositi pečat romanskega sloga. Kaj več o njeni prvotni obliki ni mogoče reči, kajti palača na žalost ne stoji več, prav gotovo pa so se morali ob njeni porušitvi v drugi polovici preteklega stoletja pokazati zanimivi in oprijemljivi detajli, iz katerih bi se dalo sklepati na njeno najstarejšo obliko.

Prva nam znana slika, ki v ozadju za glavno figuralno skupino med drugim prikazuje delni videz stare občinske palače, je platno slikarja Vettora Carpaccia iz leta 1519 (naročeno za cerkev sv. Frančiška in predstavlja »Mater božjo v družbi šestih svetnikov«). Kot je razvidno z omenjene slike, je bila občinska palača še na začetku XVI. stoletja okrašena s cinastimi nadzidki, podobno kot je to ohranjeno na koprski pretorski palači. Dobro je viden tudi mestni stolp, ki je bil, kot kaže slika, prislonjen ob levi vogal jugovzhodne fasade. V njegovem spodnjem delu je vidna celo gotska monofora.

Druga ohranjena slika, ki nam zelo dobro predstavlja staro občino in skoraj vse stavbe severovzhodne strani današnjega Tartinijevega trga, je litografija A. Tischbeina: »Mandracchio di Pirano« iz leta 1842. Na njej je skoraj v celoti vidna vzhodna fasada občinskega poslopja, ki je orientirana proti notranjemu pristanišču. Stavba je dvonadstropna, masivna, raztegnjena, mirno počivajoča kamnita gmota. Streha je krita s korci, prejšnjih cinastih nadzidkov ni več, ravno tako manjka mestni stolp. Nekako v srednji osi te fasade je vhod, ki ga tvori pokrit portik (vhodna lopa) na štirih stolpih. Trokapna streha portika — krita tudi s korci — se v višini prvega nadstropja naslanja na stavbo. V pritličju sta na desnem krilu stavbe še dve pravokotni vratni odprtini, prva večja, skozi katero se vidijo v nadstropje vodeče stopnice, druga manjša, ki imajo nad nadvratno preklado še pravokotno odprtino z železno kovano mrežo. Vhodna vrata pod portikom niso vidna na tej sliki. Ob vznožju stavbe je po vsej dolžini viden izstopajoč kamnit podstavek (zokelj), na katerem so posedali meščani in v prijetnem pogovoru opazovali živahno dogajanje v pristanišču.

Oksenske odprtine prvega in drugega nadstropja so kaj različne in se komaj drže ho-



Stara občinska palača po risbi G. De Franceschija

rizikalne osi, medtem ko pravilne vertikalne razporeditve sploh ni. V stilnem oblikovanju okenskih odprtih prvega nadstropja so dobro vidne različne prezidave, ki jih je palača doživljala skozi svoj nekajstoletni obstoj. Od desne proti levi si sledijo okna naslednjih oblik: prvi dve sta po obliki enaki, enostavno pravokotni s kamnitimi okvirji z majhnim napuščem na vrhu in konzolno okensko polico spodaj. Zapira ju železna kovana mreža in lesene polne polknice. Nad portikom sta dve okenski odprtini, ki pričata o prezidavah v času renesanse. Po obliki sta enaki, zgoraj polkrožno zaključeni, z dvema iz zidne površine izstopajočima pilastroma; pod okensko polico pa je pri obeh vidna pravokotna napisna plošča, ki prav gotovo poroča o tedanjih preureditvah na stavbi. Med obema ravnokar opisanima oknom je vidna v fasado poglobljena trikotna niša z neko poprsno plastiko. Tudi pod spodnjo stranico te niše je kamnita napisna plošča, plastično dekorirana.

V horizontalni smeri sledi sedaj lepa gotška monofora, na vrhu trolistno zaključena in z napisno ploščo pod okensko polico, ter končno bifora — lep renesančen arhitektonski element.

Vseh pet oken vrhnjega nadstropja je enostavne pravokotne oblike, se pa med seboj nekoliko razlikujejo po velikosti. Med tako opisanima horizontalnima vrstama okenskih odprtih je nekoliko iz osi stavbe vidna plastika krilatega leva, simbola beneške republike. Stoji na kamniti konzolni plošči. Na fasadi je raztresenih še nekaj napisnih plošč in heraldičnih znakov, verjetno piranskih potestatov, ki so bili soudeleženi pri raznih prezidavah palače.

Vsi ti po obliki različni arhitektonski elementi ustvarjajo na sicer strogi fasadi videz nemira in razgibanosti, kar je vključevalo palačo v pester in slikovit ambient piranskega mandrača.

Kot verodostojen vir o podobi občinske stavbe iz srede XIX. stoletja nam je ohranjena fotografija, ki jo je izdelal Alfredo Pettener. Čigar potomci so še do nedavnega imeli svoj atelje v Piranu.

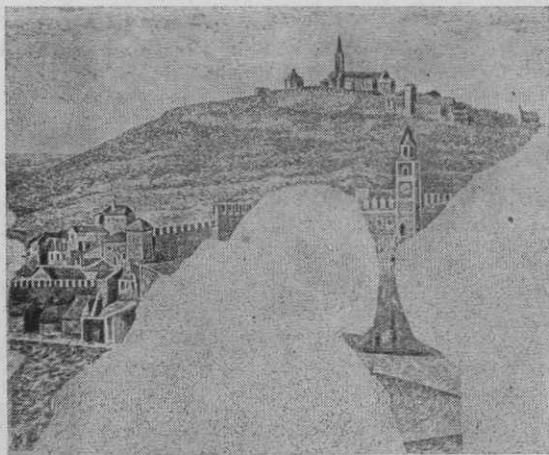
Tudi ta fotografija nam prikazuje jugovzhodno fasado, toda iz takega stava, da je vidna tudi severna, po svoji funkciji glavna fasada. Od prejšnjega opisa se na jugovzhodni fasadi ni nič izpremenilo, zato ga tudi ne bomo ponavljali. Edina razlika je v tem, da je tu odstranjena pokrita vhodna lopa in so zato na fotografiji dobro vidna vhodna vrata. So pravokotna ter nad vratno preklado trikotno zaključena. Če bi bilo v

tem polju kaj upodobljeno s fotografije, ni mogoče ugotoviti.

Na severno fasado je prislonjeno zunanje kamnito stopnišče z zidano ograjo, ki je vodilo v gornje nadstropje. Ta fasada ima dvoje vratnih odprtih: eno v pritličju in eno vrh stopnišča v prvem nadstropju. Poleg zadnjih je vidna kvadrifora, kot kaže enaka že opisani bifori na jugovzhodni fasadi.

V knjigi Giuseppa Caprina: »L'Istria nobilissima« najdemo piransko občinsko palačo upodobljeno v perorisbi (avtor G. De Franceschi). Od prejšnjega opisa ni izprememb, pač pa je tu dobro vidna povezava občine s staro loggio, katero pa je tedaj nadomestila že nova stavba kazine. Nadstropni hodnik, ki je gotovo moral že biti prenovljen, podpirajo trije polkrožni oboki z dvema vmesnima slopoma. Na sliki sta dva oboka že zapolnjena s steno, le tretji služi prostemu prehodu med trgov Poljskih in trgov Osrednjih vrat. Hodnik ima v prvem nadstropju poleg košarastega loka, ki služi vhodu, še pet okenskih odprtih, na vrhu segmentno zaključenih. Okna so med seboj ločena po šestih iz zidne površine izstopajočih pilastrih. Streha hodnika je delno dvokapna in delno enokapna (zaradi novejših zadaj stoječe stavbe, na katero je ta del hodnika prislonjen) in krita s korci.

Če sedaj na kratko povzamemo vse, kar je iz ohranjenega slikovnega gradiva razvidno, vidimo naslednje: O podobi prvotne občinske stavbe iz konca XIII. stoletja nimamo zanesljivih podatkov. Na začetku XVI. stoletja je imela še cinaste nadzidke in ob levem jugovzhodnem vogalu mestni stolp, katerega so kasneje porušili. Zanesljivo vemo, kakšno je bilo njeno pročelje, orientirano proti mandraču ob koncu XVIII. sto-



Detajl slike Vettora Carpaccia iz leta 1519, kjer je na desni polovici slike viden del občinske palače z mestnim stolpom

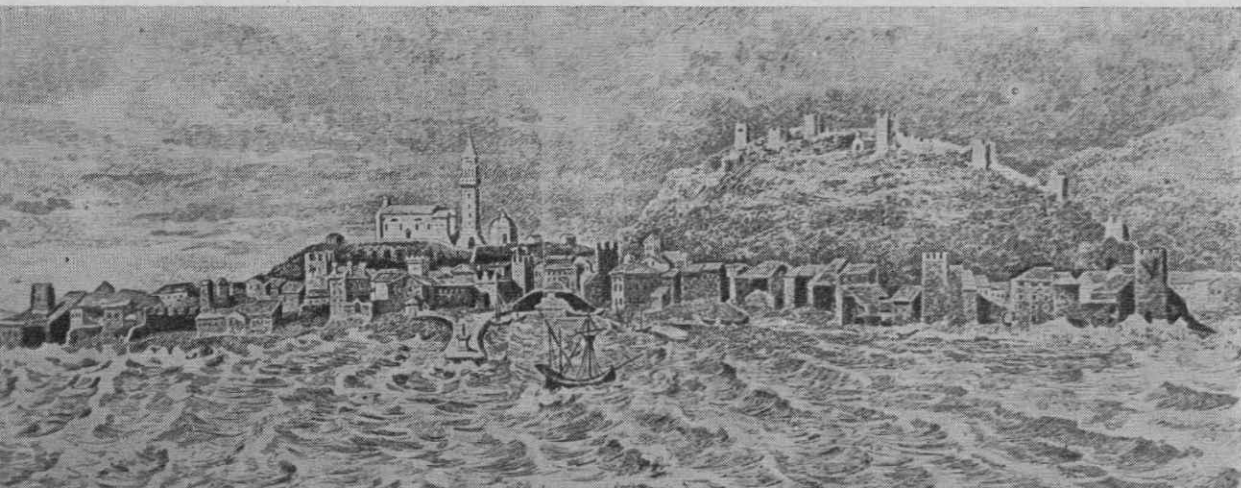
letja. V tem tristoletnem razdobju je doživela stavba številne prezidave in dopolnitve, kot to jasno kažejo posamezni arhitektonski detajli, pripadajoči raznim stilnim obdobjem. Vse te dokaze častitljive starosti je ohranila do svojega žalostnega konca, ko so jo občinski očetje, ki niso znali ceniti njene zgodovinske vrednosti, dali porušiti v letu 1877.

Fonticum — historiat in funkcija: Skoraj istočasno kot občinsko palačo so piranski oblastniki zgradili fonticum ali tržnico oz. skladišče žita in moko. O tej stavbi nam ohranjeni viri ne povedo mnogo. Kandler nam v »Fastih« poroča, da so začeli zidati fonticum leta 1301. Po vsej verjetnosti je bil zgrajen v romanskem slogu, a kasneje morda gotiziran. Vsekakor je bil razdeljen na najmanj dva velika prostora, od katerih je eden služil za žito, drugi za moko. Zgradba je stala v smeri severozahod-jugovzhod z daljšo stransko fasado, obrnjeno proti notranjemu pristanišču. Po obliki tlorisa, ki sta ga objavila v svojih delih Kandler in Morteani, sklepamo, da je bilo skladišče žita na jugovzhodni strani, kar bi funkcionalno ustrezalo, ker so večino žita uvozili po morskem poti in ga je bilo najprikladneje raztovoriti takoj pri vhodu v pristanišče in prepeljati skozi najbližja vrata v skladišče. Po istem tlorisu sklepamo, da je bilo skladišče za moko na severozahodni strani poslopja z vhodom s tedanjega ribiškega trga. Ta je bil bližji mestnemu obzidju, torej prikladnejši za kupca, malega človeka ali obrtnika, ki je moko potreboval pri svojem domačem ognjišču. Verjetno sta bili obe skladišči že konec XVI. stoletja združeni tako, da je bila vsaj delno odstranjena vmesna stena. Tedaj pa se v zgradbi pojavi še tretja ustanova — zastavljalnica (Mons pietatis, Monte di pietà), ki je s svojima pisarnama zavzela severovzhodni vogal. Zgradba fontika pa je morala biti že v zelo slabem stanju. Kmalu se namreč pojavi potreba po njeni restavraciji.

Zastavljalnica in fontik sta se restavracijskih del lotila ločeno. Najprej se je obnavljanja lotila zastavljalnica, hi si je v tridesetih letih XVII. stoletja uredila notranje stopnišče, vodeče iz pritličja v prvo nadstropje. Iz virov namreč izvemo, da so v pritličju shranjevali težke predmete iz železa, bakra in bronu, v prvem nadstropju pa dragocenosti iz srebra in zlata in drage kamne.¹⁴ Napisna plošča na severni fasadi sedanjega sodišča iz leta 1633 nam pove, da so sklenili popraviti zastavljalnico v času Giovannija Rainerja, kapitana v Rašporju in začasnega delegiranega sodnika za Istro. Toda dela niso bila tedaj opravljena. Viri nam povedo, da je bilo leta 1635 in 1636 več sej sveta, na katerih se je šele razpravljalo, kje in kako se naj dobi za popravila potreben denar.¹⁵ Več virov imamo o fontiku. To so razne »Terminazioni sistematiche« iz XVIII. stoletja, ki govore le o administrativni ureditvi skladišča in ne o hiši kot taki. O njej nam govori le napisna plošča, vzidana v severni fasadi sodišča, ki pravi, da je bil fonticum »spravljen v to elegantnejšo obliko« v času potestata Melchiorja Zena ter sindikov Pietra Caldana, Dominica Apollonia in Francesca del Senna. Ista plošča nam pove, da so poleg teh stala podobna vrata zastavljalnice, tem zelo sorodna in ki so jim služila za vzor.¹⁶ Sklepamo lahko torej, da je uprava zastavljalnice dala mestnim očetom pobudo, da so se lotili obnovitvenih del fontica. Kot omenjena plošča pove, so bila ta dela izvršena leta 1638. Vendar prav nič ne vemo, kakšno podobo je stavba tedaj imela. Prav gotovo so jo okusu časa primerno barokizirali in zato ne bo odveč, če poskušamo opisati ohranjena vrata fontica in zastavljalnice ter mestna vrata sv. Jurija, nastala približno v istem času, ki so danes prislonsjena ob levo krilo poslopja sodišča.

Fonticum — ohranjeni arhitektonski detajli: Oboje vrat tako zastavljalnice kot fontika so vzidana v severni steni današnje pa-

Panorama Pirana iz XVII. stoletja po sliki neznanega slikarja, ki jo hrani piranska stolna cerkev



lače sodišča. Po obliki so skorajda povsem enaka, ker so, kot povedano, ena služila za vzor drugim.

Portal fontica je pravokotne oblike. Površina vratnih podbojev posnema gradnjo izmenjajočih se večjih in manjših kamnitih kvadrov. Na nadvratni prekladi je nameščenih pet baročnih grbov, od katerih je srednji večji od stranskih. Nad njimi pa je pravokotna kamnita plošča z napisom:

AEDS FRUMENTARIAS COMMUNITATIS AERE
A MAIORIBUS MCCCII EXTRUTAS PATRIE UTILIORI
BONO AC EVIDENTIORI FRUGI CONSULENTES
HANC IN ELEGANTIOREM FORMAM REDUCENDAS
LABORAVERE
ILLmus D. MELCHIOR ZENO POTESTAS
SP. DD. DOMINICUS APOLLONIO. PETRUS CALDANA.
FRANCISCUS A SENNO SINDI.
MDCXXXIIX QUARTO NONAS MAII
UNDE PRODIGIUM

AC AEDE MONTEM A FRUMENTO PIETATEM
HIC PARENTEM ILLIC MIRARE NATUM

(»Da so se žitnice, z občinskimi stroški od prednikov leta 1302 zgrajene, v to elegantnejšo obliko predelale, so se v skrbi za večjo korist domovine in zaradi večje preglednosti trudili: prosvetljeni g. Melchior Zeno, potestat — ugledni gg. Dominik Apolonio. Peter Caldana. Frančišek plemeniti Senno sindiki. — 1638 7. maja — od tod čudo: Po zgradbi zastavljalnice, ki je tej sorodna — po milosti žita občuduj tukaj nastalo.« — Opomba: Tvorec napisa očitno misli samo na vrata zastavljalnice, ki so stala poleg novo nastalih vrat fontika na severnem pročelju iste zgradbe. Zastavljalnica je namreč zavzemala samo del prostorov na severovzhodnem vogalu hiše).

Portal je na vrhu zaključen z zidnim vencom.

Opisa vrat zastavljalnice ali monte di pietà ne bomo ponavljali, sledi naj le nadvratni napis, ki se glasi:

CIVIUM UNIONI
QUORUM MODERATUM REGIMEN CARITATE
IN PROXIMUM
NITITUR ESSE FULCITUM, CUNCTOR AUCTIO
BONORUM
MONS PIETATIS ERGO SENATUS CONS.
AD SUBLEVANDAS PAUPUM NECESIT
RASPURCH. CAPoIUDee DELEGO ISTRIAE PROVISe
ILLmo AC EXLmo DD.
IOANNE RAINERIO
PRETOR ILLmo D. IOANNE BALBO
PRAESIDIBUS EGREGIIS VIRI PETRO CALDANA
ET IOANNE FUREGONO
ERECTUS A PARTU VIRGINIS ANNO MDCXXXIII
DIE XX DECEMBRIS

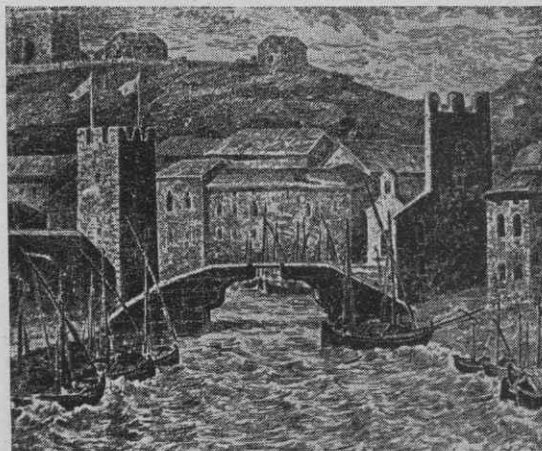
(»Zvezi meščanov, katerih umirjena oblast, ki temelji na ljubezni do bližnjega, z (razprodajo) vsega dražbenega imetja zastavljal-

nice, po nasvetu senata zaradi nujne pomoči revežem, (v času) kapitana iz Rašporja, delegiranega sodnika in načelnika za Istro, presvetlega in vzvišenega gospoda Ivana Raineria, presvetlega gospoda Ivana Balba, načelnika, (ter) upraviteljev Petra Caldana in Ivana Furegona zgrajen po porodu Device leta 1633 dne 20. decembra.« — Opomba: Rašpor, v virih večkrat tudi Raspurch, je bila beneška srednjeveška trdnjava v srednji Istri na meji z avstrijsko posestjo. Trdnjava je imela za načelnika beneškega kapitana, ki je bil od časa do časa tudi delegirani sodnik za Istro. Za Piran razen kratke dobe tudi stalen višji sodnik. Ostale osebe, razen Ivana Balba, so Pirančani in verjetno sindiki leta 1633. Ivan Balbo je Benečan, ki je bil tisto leto imenovan za načelnika, to je, sodnega pregledovalca za Istro)

Stavba sodišča, o kateri bo še govora, je bila že s tem namenom projektirana, da vključuje v svojo severno steno portala fontica in zastavljalnice, v jugozahodna pa nekdanja mestna vrata sv. Jurija. Pravokotna kamnita napisna plošča poroča naslednje:

D. O. M.
ANDREAE BALBI PRAEF. NOMINE SUMMAM
FORTITUDINEM ANIMO RELI-
QUAS ADMIRARE VENERARE VIRTUTES EIUS STUDIUM
POST INSTAVRATAM
PORTUS MOLEM AERE PUBLICO HAC PERPETI
NOVAM ELEGANTIORI IN FORMEM VETUSTAM
RUENTEM REDIMIT PORTAM RECTORIS GENIO
COLLEGI DECRETO PATRIAE DECORE PRAEFUSIT
SOLERTIA PRUDENTIUM VIROVUM PETRONII
CALDANA I. V. ET AEQUITUM IOANNIS PETRONII
AC DOMINICI PETRONII SPECTABILIS COMMUNITATIS
SYNDICORUM ANNO HUMANITATI VERBI
M. D. C. L. X. QUINTO CAL. IUNI.

(»Bogu najboljšemu in najvišjemu — V imenu pretorja Andreja Balba, občudujoč



Pogled na vhod notranjega pristanišča (XVII. stoletje)

njegovo največjo značajnost [in] časteč [njegove] ostale kreposti ter prizadevnosti po obnovi pomola v pristanišču, kar je premagal na javne stroške, je rešil stara ruševja se vrata v novo elegantnejšo obliko z bistroumnostjo voditelja; po odločbi kolegija na čast domovine je to naredila prizadevnost izkušenih mož Petronija Caldane, sodnika, ter vitezov Ivana Petronia in Dominika Petronia sindikov ugledne občine v letu učlovečenja besede 1660 5. junija.« — Opomba: Andrej Balbo, Benečan, v tem letu sodni pregledovalec Istre, je dal napraviti pomol in obnoviti mestna vrata sv. Jurija. Ostale osebe so Pirančani iz družine Petronio-Caldana in sicer sodnik iz veje Caldana iste družine, oba sindika pa iz veje Petronio)

Vrata so bila torej postavljena, oziroma v to obliko prenovljena leta 1660, zato tudi baročni stilni elementi v njihovi dekoraciji. Vratna odprtina je zgoraj polkrožno zaključena, ob straneh pa sta vidna iz zidu izstopajoča polkrožna stebra, katerih kapitela nosita profiliran zidni venec. Temu sledi zgoraj citirana napisna plošča, obdana od petero heraldičnih znakov. Med temi je zgoraj na desni spoznati piranski grb, drugi pa prav gotovo pripadajo odličnikom, ki jih



Detajl z beneško-gotske hiše na Tartinijevem trgu

omenja napis. To polje z grbi zaključuje trak zidnega venca, nad katerim je reliefno upodobljen krilati lev — simbol beneške republike. Uokvirjen je z dvema padajočima volutama. Vsa nadvratna dekoracija izzveni z motivom školjke med dvema ležečima volutama.

Loggia — (loza, lobia, lobium publicum, loggia) — historiat in funkcija: O loggi imamo še manj poročil kot o prejšnjih dveh stavbah. Prej omenjeni opisi nam povedo, da je bila loggia povezana z ene strani z občinsko palačo, z druge pa s cerkvijo sv. Jakoba, ki je stala na Poljskih vratih. To je razvidno iz risbe, ki jo je Caprin priobčil v knjigi *L'Istria nobilissima*, in o kateri pravi, da je bila narejena po predlogi iz XVII. stoletja. Načrt mesta, ki ga objavlja Caprin in po njem Morteani, nam daje za zidavo loggie letnico 1372. Primerjava med statuti iz leta 1358 in onimi iz leta 1384, nam to potrjuje, ker v prvih loggia še ni omenjena, v drugih pa se navaja kot urad cathaverov. To pomeni, da je bila loggia tretja javna zgradba, ki je nastala izven starega mestnega obzidja. Z glavno fasado je bila orientirana na Poljski trg nasproti glavni fasadi občinske palače.¹⁷

Vsi prej navedeni opisi občinske palače se strinjajo v tem, da so v loggi delili pravico. Kandler nam celo pove, da je bila sodna dvorana v prvem nadstropju nad arhivi. Ta Kandlerjeva pripomba nam dokazuje, da sodišče ni bilo edina funkcija loggie, ker govori o občinskih arhivih, kar pomeni, da je imela občina v pritličju loggie nekaj svojih uradov. Med temi so bili gotovo cathaveri, občinski pisar, morda tudi sodniki in drugi. Da je bilo v prvem nadstropju sodišče, nam potrjujejo viri iz XVI. in XVII. stoletja. Največ jih je iz leta 1578, ko je v Piranu županoval Andrea Venier, eden tistih potestatov, ki so si močno prizadevali, da bi popravili kritično stanje skladiščne in občinske blagajne ter pomirili notranje socialne boje. V tem svojem prizadevanju je naletel na tiste ljudi, ki so kot javni uradniki neodgovorno in namenoma praznili blagajno. Tako je nastala cela vrsta pisem, s katerimi poziva upnike, da poravnajo svoj dolg. Tako je n. pr. 28. avgusta 1578 pisal Pellegrinu Del Senno in Pietru Petroniu, 5. novembra pa Giovanniju de Apoloniju in drugim, 16. novembra Amerigu Apoloniju in drugim, naj se zglase v javni loggi, da poravnajo svoje dolge. V nasprotnem primeru so bili v loggi zaprti, dokler niso izpolnili svojih obveznosti. Znan je celo primer, ko so dolžnika izgnali z občinskega ozemlja, ker ni imel sredstev za plačilo.¹⁸ Te vire navajamo

zato, ker nam Kandlerjevo trditev potrjujejo. Iz vseh pa je razvidno tudi, da so bili v loggi zapori. Dozdevno nasprotje v virih, ki nam govore o zaporih v občini in teh v loggi, si razlagamo tako, da so bili v loggi zapori za plemstvo, na občini pa za meščane, kar se je dogajalo tudi po drugih mestih.

Verjetno je bila v loggi tudi dvorana, kjer so se shajali plemiči na razne pomenke. Zato ni slučaj, da je bila po porušenju loggie na istem mestu zgrajena kazina, ki je služila istemu namenu.

Kakšna je bila stavba loggie in kako se je v teku svojega štiristoletnega obstoja izpreminjala, nam za sedaj ni znano.

Ko so tako nastale izven starega mestnega obzidja omenjene tri javne zgradbe, so tudi meščani začeli zidati v tem predelu in tako je od začetka XIV. do srede XV. stoletja nastal mestni okraj, ki ga viri imenujejo Porta Campo.¹⁹ Imenuje se tako, ker je nastal v neposredni bližini Poljskih vrat ob severni obali notranjega pristanišča in ob ulici, ki vodi k stolni cerkvi. Šele v petdesetih letih XV. stoletja je dobil ta mestni predel svoje obzidje, katerega ostanki so se letnico 1452) in v Kožlovičevi ulici (prva Rašporska vrata). Od tedaj dalje se četrt Porta Campo vedno česče omenja.

Stavbe, ki zapirajo trg s severne strani, so, razen ene, vse izmenjale svoj prvoten videz. Na Tintorettovi sliki, ki jo je mojster izdelal sredi XVI. stoletja, je vidnih tudi nekaj stavb današnjega Tartinijevega trga. Tako cerkvena sv. Petra z odprtimi strešnimi linami za zvonove in dve meščanski hiši, od katerih ena je kasneje v baroku prezidana rojstna hiša Tartinija. Obe ti stavbi nosita pečat gotike (okna s trolistnimi šilastimi loki). Isto je razvidno iz slike XVII. stoletja, ki jo hrani stolna cerkev in ki poleg glavne figuralne skupine v spodnjem pasu prikazuje tedanjo podobo mesta. Iz navedenega lahko sklepamo, da so bile tudi vse druge stavbe na tej strani trga zgrajene v tem obdobju, t. j. v XIV. in XV. stol. Vendar je le majhna stavba na skrajni levi do danes ohranila svoj beneško-gotski stilni karakter, čeprav z delnimi izpremembami, ki so nastale ob prenavljanju njene notranjščine in prostorov v pritličju. Glavna fasada je orientirana na trg. Na tej je v prvem nadstropju ohranjena originalna gotska trifora, uokvirjena z beneško-gotskim zoborezom. V drugem nadstropju pa je dvojje izredno bogatih monofor, katerih podokenske police nosijo konzole v oblike levjih glav. Med obema oknomi je vzdignjena kamnita plošča s stoječim levom, ki drži med šapama napisni trak z besedami: »Lasa pur dir«, zaradi česar se je okoli te

stavbe spletla že marsikatera zgodbica. Na ščitu grba je vklesana črka B — iniciala prvih gospodarjev hiše, ki so bili iz družine Del Bello. Najlepši arhitektonski element fasade pa je plastično dekorirani vogalni balkon. Nanj se odpira dvojje vratnih odprtih, ki se stikata v pravem kotu ob robu stavbe. Vrata so zgoraj trolistno zaključena in ločena med seboj z močnim vogalnim stebrom, na katerem počiva po ena stran šilastega loka, drugo pa podpira iz zidu izstopajoč steber. Balkonsko ploščo nosijo tri bogato profilirane zidne konzole, ojačane s spodnje strani z levjimi glavami. Ograjo samo tvorijo vitki stebrički, od katerih ima vsak drugače oblikovan košarast kapitel. Na vrhnji plošči ograje so postavljene na sredini in ob vogalih plastično obdelane glave (vogalna levja s črko B). Oboje vratnih odprtih je uokvirjenih, enako kot že omenjena trifora z zoboreznim okvirom.

Po stilnih elementih datiramo stavbo v sredino XV. stoletja. Bila je že večkrat restavrirana, vendar so k sreči vse adaptacije, razen ene, posegle le v njeno notranjost. Tako prezidavo omenja n. pr. Tamaro Bartolomeo v svojih zapiskih iz leta 1901. Poroča, da je restavracijo tedaj opravil podjetnik Carlo Paco na stroške Starinoslovske direkcije. Pri tem ugotavlja, da je restav-



Detajl stebra za zastave z reliefno upodobljenim sv. Jurijem (1466)

racija dobro uspela, vendar ne pove, v kakšnem obsegu je bila izvršena.²⁰ Ohranjena fotografija, ki nam kaže podobo stavbe na začetku našega stoletja, nam priča, da so bili pritlični prostori, tedaj namenjeni kavarni, povsem neskladni z spomeniškim karakterjem stavbe. Verjetno je zato prišlo do ponovne restavracije pritličja pod italijansko upravo. Dela so bila izvršena po načrtih arh. Forlatija, kasnejšega ravnatelja zavoda »Soprintendenza antichità ed arte-Trieste«. Vhodna vrata in dvoje oken lokala je obdal s kamnitimi okviri, ki so okrašeni z motivom kite in zoborezom. S tem je bila dosežena večja harmonija arhitektonskih elementov.

O restavraciji na stavbi, ki je sedaj v teku, bo potrebno v prihodnosti obširnejše spregovoriti.

Sledeč razvoju tega mestnega predela, nam je omeniti na majhnem, nekaj stopnic vzvišenem trgu poleg cerkvice sv. Petra stojči renesančni vodnjak. Grajen je iz belega istrskega apnenca. Spodnji del je okrogel tambur, ki prehaja z ločnimi stranicami v kvadratno vrhno ploskev. Služil je za vodno preskrbo bližnjim hišam. Leta 1954 so ga zasuli, odstranili vrhnje železno ogrodje in zabetonirali zgornjo odprtino.

V vrsti fasad z nekdanjimi gotskimi stilnimi karakteristikami na severni strani notranjega pristanišča je bila sedanja Tartinijeva hiša, ki je nastala pred letom 1384, ker je kot »casa Pizzagrua« omenjena v tedanji redakciji mestnih statutov. Kot ugotovljeno, je na Tintorettovi sliki prikazana kot gotška. Med njo in sosedno hišo je opaziti ulico, ki je vodila proti severu. Prej omenjena slika XVII. stoletja nam priča, da je bila ulica zidana, hiša pa v celoti barokizirana. Najdba baročnega portala v prostorih bivše ulice nam dokazuje, da je hiša doživela najmanj dve prezidavi. V prvi je vhod ostal v isti ulici, pri zadnji pa so ga prenesli v ulico sv. Petra. Takšna je ostala Tartinijeva hiša do leta 1846, ko so bratje Vatta, ki so jo podedovali po svoji sestri Lucietti Tartini, imetje Tartinijeve družine, vzdali v južno fasado kamnito napisno ploščo v spomin na velikega mojstra. Najnovejše spremembe na

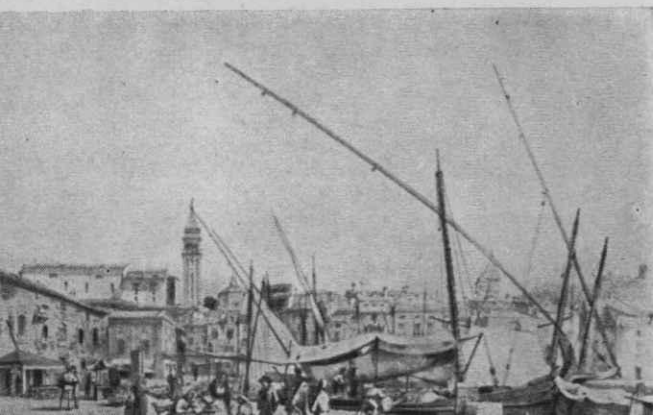
južni fasadi pa so se izvršile v letih 1954—55, ko je Primorska založba Lipa dala razširiti pritlični stranski četverkotni odprtini v polkrožna izložbena okna. Pri teh delih je bilo ugotovljeno, da je bila hiša brez temeljev, grajena neposredno na morskem nasipu.

Opisana hiša predstavlja dragocen kulturni spomenik, ker je bil tu rojen 8. aprila 1692 Giuseppe Tartini. Njegova rojstna soba v prvem nadstropju je še danes ohranjena.

Izrazitejši barok zastopa stavba, izstopajoča iz do sedaj omenjene linije hiš na vzhodni strani trga. Nedvomno je nastala še na srednjeveških temeljih, kar dokazujejo polkrožni oboki v pritličju, ki so nudili nekdanj, ko je bil trg še pristanišče, zavetje majhnim čolnom. Posebno lepa je njena čelna fasada z zatrepom, kovanim železnim ohranili pri sedanjem župnišču (plošča z balkonom in polkrožnim obokom fasade. Tudi za to stavbo je potreben še podrobnejši študij, pri katerem se bo treba opirati na izsledke, ki so se pokazali ob njeni zadnji restavraciji; ta pa je še v teku.

Tudi tej sosednje hiše so morale nastati na nekdanjih pristaniških lokih. Bile pa so delno v XIX., delno v XX. stoletju popolnoma prenovljene.

Pristanišče in trg: Notranje pristanišče v Piranu je imelo svojo funkcijo najkasneje že v srednjem veku. V statutih mesta iz leta 1307 je o pristanišču sicer ena sama neposredna uredba,²¹ ki prepoveduje meščanom odlaganje smeti, tropin, gnoja, kamenja itd. v pristanišče, na občinski trg okoli njega in na pomol. Ta uredba, ki je zapisana v prvih statutih beneške redakcije, nam daje možnost sklepati, da je bila vnesena tudi v statute iz leta 1274 in da je že prej veljalo, da je tako dejanje po veljavnih pravnih običajih prepovedano in kaznivo. Za vsak tak prekršek je moral kršilec plačati 40 soldov globe. Uredba, ki je bila vnesena tudi v vse kasnejše redakcije statutov, nam dokazuje veliko skrb oblasti za snago in uporabnost pristanišča. Kljub temu pa je bilo leta 1320 stanje pristanišča tako kritično, da je beneška vlada poslala v Piran tri inženirje zaradi izgradnje novega pomola. Zaradi pomanjkanja sredstev so se omejili na popravilo mandrača.²² Kljub prej omenjeni uredbi kaže, da prebivalstvo ni dovolj pazilo na snago v pristanišču, kajti leta 1488 je Veliki svet na predlog potestata Nikolaja Dolfija izglasoval nov zakon o snagi v pristanišču in tamkajšnje obale, v katerem prepoveduje



Pogled na piranski trg po Tischbeinu (1842)

puščati ali raztovarjati na obali drobno kamenje in pesek. Prav tako je bilo prepovedano odlagati gnoj in pesek *v pristanišču piranskega trga*. Nadalje je bilo prepovedano metati v pristanišče kamenje in druge smeti. Prav tako ni smel nihče imeti v pristanišču barke ali čolna, če so mu to prepovedali pristaniški uradniki.²³ Istočasno so bili izvoljeni štirje uradniki, ki so imeli nalogo paziti na obalo in pristanišče.²⁴

Mestni statuti nam nakazujejo tudi mejo tedanjega trga. Leta 1358 je bil tržni prostor razširjen iz prejšnjega trga Poljskih vrat na vse notranje pristanišče in obalo okoli njega. Že statuti iz leta 1358 imajo uredbo, po kateri je možno sklepati, da je trg obsegal tudi pristanišče. Statuti 1384 to uredbo povzemajo in vnašajo mejo trga s pristaniščem. V sedmem poglavju II. knjige te redakcije prepovedujejo mestni očetje zmerjanje v pristanišču in na občinskem trgu. *Tu smatrajo za občinski trg ves prostor od hiše pokoj. Preta de Preto* (po vsej verjetnosti sedanja psevdogotska hiša zunaj pristaniških obokov) *naravnost do hiše Lorenza Pizzagruie* (kasnejša Tartinijeva hiša) *in to do njenega zgornjega vogala, do poti, ki je vodila na Kolovoz* (sedanja ulica IX. Korpusa). *Od tu v ravni črti do zgornjega vogala občinske logge, tako, da je omenjena pot ostala izven trga. Od zgornjega vogala logge v ravni črti k spodnjemu, kjer je bil urad cathaverov. Od tu poleg logge in poleg lesenih stopnic do mestnega zidu in od tam do občine. Ob občinski fasadi, ki gleda na morje, do mesnice in občinskega pomola znotraj zidu. Od tu okoli pristanišča in preko kanala do prej omenjene hiše Nikolaja de Preto.*²⁵ Menda ni treba poudarjati, da vključuje uredba tudi vse sedanje parcele od psevdogotske do baročne hiše, saj je bilo tam še morje, medtem ko se izogne zahodnemu delu severne strani, ki očitno še ni bila zazidana. Pristaniški loki, ki smo jih že omenili, so tedaj že obstajali. Po drugi strani pa je iz omenjene razmejitve razvidno, da je bila mesnica ob fontiku, to je verjetno v podaljšku portika sv. Jurija, ki je vodil s trga na odprto morje, to je v poznejše zunanje pristanišče.

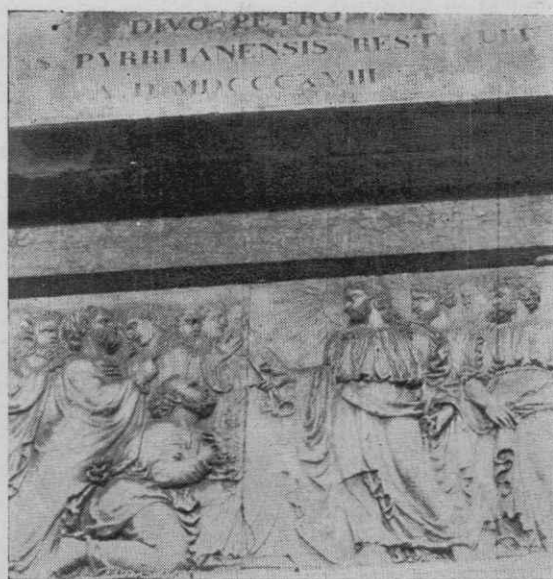
Toda vsi ti zakoni in uredbe niso mogli navaditi prebivalstva, da bi vzdrževalo snago v pristanišču in na trgu. V virih XVI. stoletja namreč večkrat srečamo notice, ki nam govore o tem, da ga je bilo treba očistiti. Tako n. pr. je 20. junija 1560 Mali svet sklenil, da je treba takoj očistiti malo pristanišče ali mandrač tega mesta, ker je skoraj poln umazanije.²⁶ Pristanišče so čistili po načinu tlake. Več virov nam pove, da so

oblastniki sklicali ljudi na pristaniško tlako. V pritožbi piranskih meščanov beneškemu delegiranemu sodniku, ki so jo predložili »populares«
Zuane Vidal, Giovanni Amoroso itd., se pod točko 1. zahteva, da se naj s pristaniško tlako obremenijo tako bogati kot revni prebivalci mesta.²⁷ Ta pritožba je bila oddana 20. oktobra 1578. V razsodbi, ki je bila podpisana 25. februarja 1579, je delegirani sodnik pritožbo meščanov sprejel in naložil tlako vsem mestnim prebivalcem, tako revnim kot bogatim. V isti razsodbi je tudi predlagal, da se naj v bodoče vsa taka dela opravljajo na stroške občine, kar naj vsakokrat sklene Veliki svet, in da naj se sčasoma tlaka opusti.²⁸

Najbrže je ta ali neka podobna razsodba dala Velikemu svetu razlog, da je leta 1594 sprejel sklep, naj se nadzorniku obale poveča plača na 10 dukatov, s pogojem, da s svojim denarjem plača vso škodo na obali in v pristanišču v primeru, da ni prijavil povzročitelja.²⁹ Iz istega vzroka je nastal tudi zakon iz leta 1578.

Kljub vsem ukrepom oblasti o pristanišču to ni bilo vzdrževano in leta 1600 imamo sklep Velikega sveta, naj se v bodoče ne mečejo več na trg in v pristanišče ostanki malte in drugih odpadkov.³⁰

Preden nadaljujemo, naj se nekoliko ozremo na podobo pristanišča in trga. Do leta 1473 nimamo o tem nobenih podatkov. Leta 1473 pa je o Piranu pisal Marin Sanudo. S skopimi besedami nam pove, da je bil pomol na trgu. Bil pa je tako majhen, da so ob njem lahko pristajale samo barke. Pri



Detajl cerkvice sv. Petra z nadvratnim reliefom (1818)

vhodu na trg sta bila dva stolpa, ki sta nedvomno spadala k obzidju iz leta 1452. Stebra sta stala drug nasproti drugemu na vsaki strani vhoda. Marin Sanudo pa govori tudi o zunanjem pristanišču, kjer so lahko pristajale večje ladje in galeje.³¹ Če upoštevamo še, da so vhod v malo pristanišče zapirali z železno verigo, bi to bilo vse, kar vemo o piranskem pristanišču do leta 1578. Na Tintorettovi sliki pa opazimo, da so vodila v mesto, in sicer na trg, ob levem pristaniškem stolpu mestna vrata sv. Jurija, da je bil ob desnem stolpu prizidek s štirimi cinami, skozi katerega so vodila v mesto druga, manjša vrata s polkrožnim lokom. Leta 1578 je bil zgrajen med obema stolpoma dvizni most, ki je po eni strani služil pešcem, po drugi strani pa barkam, ki so dobile dovoljenje, da se zatečejo v notranje pristanišče.³² Ta most je lepo viden na sliki XVII. stoletja, ki smo jo že večkrat omenili.

Leta 1466 so postavili na severno obalo pristanišča dva mogočna kamenita stebra. Na prvem je s čelne strani upodobljen sv. Jurij na konju, na desni stranici pa ima vklesan občinski grb s petelinjo nogo. Pod reliefom sv. Jurija je napis:

NOSTRIS TUTA MANES PIRRANEA TELLUS

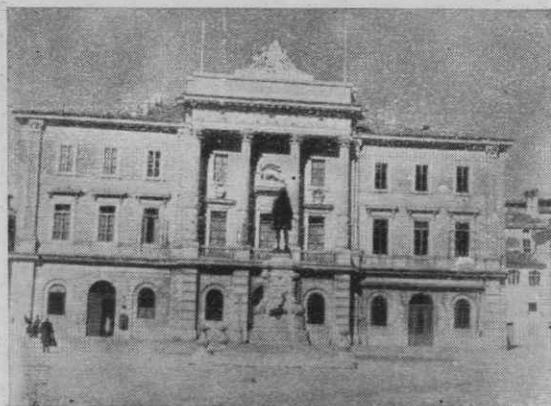
(»Po naših molitvah boš varna ostala, zemlja piranska«)

Na čelni stranici drugega stebra je upodobljen krilati lev sv. Marka, pod njim pa napis:

ALLIGER ECCE LEO TERAS MARE SIDERA CARPO

(»Glej krilatega leva, ki grabi ozemlja, morja in zvezde«)

Na desni stranici je grb potestata Ludovica Sagreda, ki je dal stebra postaviti. Nad njim je letnica 1466, pod njim pa napis:



Nova občinska palača in Tartinijev spomenik

SIGREDO LUDOVICE
DECUS TIBI TUTOR HONESTI

(»Tebi, Ludvik Sagredo, pošteni zaščitnik, v čast« — Opomba: Ludvik Sagredo je bil piranski potestat leta 1466).

Ob grbu so z gotskimi črkami vklesane inicialne omenjenega potestata. Na levi stranici drugega stebra so vklesane občinske dolžinske mere PER(tica), PAS(sus), BRAZ(za), MAZ(za) in STRO(ppa). Prve štiri so služile za tekstilije, poslednja pa za drva.³³ Obe zadnji stranici stebrov sta delno izdolbeni, tako da je bilo možno nanje pritrditi visoke drogove za zastave. Na prvem je visela bela zastava sv. Jurija, ki je bila obenem občinska zastava, na drugem pa zastava sv. Marka, oziroma beneška državna zastava.

Enajst let kasneje, t. j. leta 1477, so ob vznožje občinskega zunanjega stopnišča postavili občinske količinske mere. To je lep kamen nepravilne peterokotne oblike, ki ima na čelni stranici upodobljenega krilatega beneškega leva z odprto knjigo. Ob njem pa sta oba piranska grba. Letnica 1477 je vklesana na čelni stranici nad levom. V kamen so vklesane tri količinske mere: prva je piranska urna, ki je držala pet beneških veder, druga je verjetno beneško vedro, tretja pa je trenutno še popolnoma neznan. Tako količinske kot dolžinske mere so služile občinskim cenilcem za kontrolo mer v trgovinah.

Tak je bil piranski trg dolga stoletja. Kljub umazaniji lep in intimen, slikovit in poln življenja. Toda že XVIII. stoletje je prineslo spremembe. Tedaj sta bila namreč vsaj delno porušena stolpa ob vhodu v pristanišče. S tem je piranski trg izgubil dobršen del svoje slikovitosti. To se je zgodilo predvsem zaradi tega, ker je obzidje izgubilo svojo obrambno funkcijo. Že v XVII. stoletju opazamo, da so Pirančani naslanjali svoje nove hiše na staro mestno obzidje. Marsikje je bilo obzidje predrto in hiše so se začele pojavljati tudi izven njega. Za dokaz nam spet služi že večkrat omenjena slika iz stolnice. Seveda so pristaniški stolpi vzdržali dlje, toda XVIII. stoletje je obračunalo tudi z njimi.

V XVIII. stoletju je trg doživel še druge spremembe. Poleg že omenjene baročne hiše so bile na starih temeljih zgrajene tudi druge hiše posebno na vzhodni in jugovzhodni strani. Tedaj je bila porušena tudi stara loggia. Virov o tem sicer nimamo, nam pa to potrjuje Tischbeinova litografija, ki je nastala nekaj desetletij kasneje. Ta nam predstavlja mestni trg in pristanišče s številnimi slikoviti jadrnicami. V levem kotu trga je videti

novo zgrajeno stavbo, ki je bila najbrže tako imenovana kazina. Dvonadstropna stavba gleda z ožjo čelno fasado proti trgu. Ta je arhitektonsko najbolj oživljena, zato le njen opis. Razdeljena je na tri horizontalne pasove. Spodnji, kjer je dvoje oken in vhod v kavarno, je z zidnim vencem deljen od nadstropnega pasu. Ta ima po vsej dolžini prvega nadstropja balkon, oprt na kamnitih konzolah. Nanj se odpira na vsaki strani po ena vratna odprtina, zgoraj zaključena s segmentnim čelom. Tem vratom ustrezajo okna vrhnjega nadstropja. To polje je deljeno tudi vertikalno s štirimi iz zidne površine izstopajočimi kaneliranimi pilastri, katerih kapiteli prehajajo v močan zidni venec nad okni vrhnjega nadstropja. Tako opisana stavba je nastala v prvih dveh desetletjih preteklega stoletja in v vencu stavb, ki obdajajo trg, zastopa slog klasicizma.

Nekako v istem času je spremenila svoje prvotno srednjeveško lice tudi mala arhitektura cerkvice sv. Petra. Prezidava je bila izvršena po načrtih znanega dunajskega arhitekta Pietra Nobila. O tej obnovi poroča napis, vklesan na fasadi:

DIVO PETRO
AS. PYRRHANENSIS RESTITUIT
A. D. MDCCCXVIII

(»Sv. Petru je vnema piranska vrnila v letu gospodovem 1818«)

Pod citiranim napisom je reliefna plošča, ki prikazuje izročitev ključev sv. Petru. Za avtorja tega reliefa je v nekih zapiskih imenovan Antonio Bosa.³⁴

Največje spremembe na piranskem trgu pa so se izvršile v XIX. stoletju. Poleg že omenjene obnove severne strani trga so bile obnovljene tudi na vzhodni in južni strani. Razen nekaterih so vse izgubile svoj prvotni stilni karakter. Najvažnejše spremembe pa so se izvršile na zahodni strani trga in na trgu samem.

Leta 1877 so porušili staro, častljivo občinsko palačo. Ta namerni vandalizem je povzročil tedanji potestat (zaradi neurejenega arhiva XIX. stoletja še ni mogoče z gotovostjo navesti njegovo ime; morda je bil Felice Gabrielli, verjetneje Pietro Vatta). Edini vir, ki ga je bilo mogoče dobiti o tej zadevi, je tiskani a nepodpisani govor omenjenega potestata ob otvoritvi nove občinske palače 27. julija 1879. Iz govora, ki je poln lepih besed in fraz, a skop s podatki, se da izluščiti, da je dal sicer s težkim srcem porušiti

staro občinsko palačo, da so 26. marca 1877 položili temeljni kamen, da je načrte za novo občinsko hišo napravil tržaški inženir Giovanni Righetti, ki je osebno vodil in nadzoroval dela od začetka do konca. Delo je trajalo nekaj več kot dve leti.³⁵ V atrij nove palače so vzdali stare količinske mere, nekaj grbov in napisno ploščo stare palače. Sedanja občinska stavba zavzema manjšo površino kot prvotna, ker so na njen račun razširili zelenjadni trg, nekaj let kasneje pa prislonili na zadnjo, to je, vzhodno fasado pokrito tržnico. Kljub temu je največja stavba na današnjem trgu. V njeni fasadi je čutiti vpliv avstro-ogrske prestolnice. Pročelje ima močno poudarjen srednji del, na katerem je osredotočena vsa bogata dekoracija. Nad polkrožno zaključenim portalom je v prvem nadstropju balkon z balustradno ograjo. Na tej stoje štirje mogočni stebri. Kapiteli teh nosijo nekaj timpanon, ki daje temu osrednjemu polju fasade glavni poudarek. Trikotni zaključek tega zatrepa tvorita dve alegorični ženski figuri, med njima pa je piranski mestni grb. V srednji osi pročelja palače je viden na konzolni plošči stoječ beneški lev z odprto knjigo kot spomin na staro občinsko hišo. Pod oknom vrhnjega nadstropja sta grba, ki verjetno pripadata dvema od nekdanjih potestatov Pirana.

Ko so mestni oblastniki obračunali s staro občinsko stavbo in si sezidali novo po tedanjem okusu, je prišel na vrsto tudi fonticum. Tega so že ob ustanovitvi okrajnega sodišča začeli uporabljati za sodne prostore in zapore. Zemljiška knjiga, kjer je bil najden ta podatek, nam še pove, da je bilo v isti stavbi tudi sodnikovo stanovanje. Severni del pa je še vedno zavzemala zastavljalnica. Hiša je tedaj vključevala stavbne parcele 604, 607 in 608.³⁶ Leta 1885/86 je nek G. Moso izdelal več načrtov za adaptacijo te stavbe. Toda med ohranjenimi ni bil izveden niti eden.³⁷ Mosu pa se imamo zahvaliti, da ima-



Pogled na del piranskega trga

mo danes vsaj približno predstavo, kakšen je bil konec XIX. stoletja ta del današnjega Tartinijevega trga. Na nekdanji fonticum so se z jugozahodne strani naslanjala vrata sv. Jurija, od koder je vodil na trg pokrit portik, ki se je ob jugovzhodnem vogalu stavbe obrnil proti severu. V tem portiku so bile še leta 1885 tri zelenjadne trgovine. Jugovzhodni vogal portika so predstavljali ostanki obzidnega pristaniškega stolpa, ob katerem je vodil most na nasprotno obalo mandrača.³⁸ Tedaj je verjetno obstajal samo še pritlični del stolpa.

Med leti 1886 in 1891 je bil portik oziroma prizidek porušen. Vsaj delno je bila porušena tudi stavba fontika. Delno na njenih temeljih, delno pa na novem prostoru je bila zgrajena sedanja sodna palača. Letnica na vhodnih vratih nam priča, da je bila dograjena leta 1891. To nam potrjuje tudi zemljiška knjiga, kjer so leta 1892 zapisali, da se ukineta stavbni parceli 604 in 607. Na stavbni parceli 608 pa je že stalo novo sodišče, katerega severni prostori so bili zopet namenjeni zastavljalnici; ta se je kasneje razvila v piransko banko.³⁹ Iz omenjenih Mosovih načrtov je razvidno, da je stavbo projektiral on. Najbrže pa je moral svoj zadnji načrt precej preurediti, kajti stavba ima več okenskih odprtih, kot jih je tam predvidel. Načrt je bil narejen tako, da je vključil baročna vrata zastavljalnice in fontica v severno, vrata sv. Jurija pa v jugozahodno fasado. Vsi trije elementi so torej ostali »in situ«. Današnja stavba sodnije je enonadstropno trokrilno poslopje. Njena glavna fasada je orientirana na trg. Tudi tu je čutiti vpliv Dunaja. Njeno pročelje je z arhitektonskimi elementi deljeno tako vertikalno kot horizontalno. Horizontalno delitev pritličja od nadstropja tvori močan profiliran zidni venec, ki poteka po vsej dolžini fasade. Vertikalno delitev pa tvorijo iz zidne površine izstopajoči pilastri, ki posnemajo jonski red. Vendar je ta vertikalna delitev izvedena le na sredi in ob straneh pročelja, tako da nastanejo na fasadi tri poudarjena in dve vmesni nepoudarjeni polji. V srednji osi stavbe je polkrožno zaključen portal z dvema močnima stebroma ob straneh. Njuna kapitela nosita zidni konzoli vrhnjega balustradnega balkona. Nad zaključnim zidnim vencem, ki poteka po vsej dolžini fasade, je nad srednjim poljem še balustradna ograja. Ob vznožju stavbe, na vsaki strani portala, je po ena kamnita klop, podprta s konzolami.

Občinska palača, sodna palača in druge popravljene in spremenjene hiše na piranskem trgu dokazujejo, kako malo pozornosti so polagale lokalne, z njimi vred pa tudi

avstrijske državne oblasti na bogato mestno preteklost. Tu smo imeli opravka z vandalizmi, ki so bili že v tistih časih obsojanja vredni. Toda te spremembe niso zadostovale. Lokalne politične oblasti so posegle tudi v značaj trga samega. Na kratko je treba navesti tudi podatke o teh posegih.

Do leta 1885 piranski trg ni imel posebne imena. Kot smo že videli, so ga imenovali na kratko »madrac« ali »občinski trg« ali »pristanišče piranskega trga«, še prej pa »trg pri Poljskih vratih«. Leta 1885 pa ga je potestat Pietro Vatta imenoval »Tartinijev trg« v spomin na skladatelja in violinista Giuseppa Tartinija. Pietro Vatta se je tudi prvi baval z mislijo, da bi dal zasuti staro pristanišče. To delo pa mu je preprečila smrt. Česar on ni mogel, je dovršil potestat dr. Domenico Fragiaco. Ta je dal najprej z dovoljenjem avstrijskih pomorskih oblasti podaljšati zunanji pomol. Delo je 4. maja 1893 začel in pa konec septembra 1894 dovršil podjetnik Pietro Petronio pod nadzorstvom vladnih inženirjev. Novi del pomola je dolg 90 m.⁴⁰ Sicer so na novem pomolu delali Avstrijci že leta 1801, kot je razvidno iz tedanjega proračuna. Kakšen pa je bil obseg tedanjih del, ni mogoče dognati.⁴¹

Medtem ko so gradili nov pomol, so seveda spremenili staro zunanje pristanišče, ki so ga v ljudskem jeziku imenovali »magnarola«, v pristanišče za majhne čolne, s tem da so zgradili ob njegovem ustju dve pregradi, t. j. dva majhna pomola.⁴² Istočasno pa so sklepali tudi o usodi starega notranjega pristanišča — mandrača. Dne 11. maja 1894. leta so porušili dvizni most po 316 letih njegovega obstoja.⁴³ Po poročilih, ki nam jih v svojih zapiskih daje kronist Bartolomeo Tamaro, je mandrač v zadnjih časih postal pravo smrdljivo jezero. Poznal se mu je pomanjkanje nege in slabo vzdrževanje, kljub stalni skrbi oblastnih organov, da bi ga ohranili. Saj je tudi razumljivo. Ko so ribiči pripeljali svoj plen v pristanišče, so ga najprej tu očistili in odvrgli v morje vso nepotrebno navlako. Tako se je počasi polnil ta lepi zalivček s smrdljivimi ribiškimi odpadki. Po drugi strani so južni vetrovi nanašali pesek in drobno kamenje ob vhod, kjer se je nabiralo in otežkočalo naravno čiščenje. Ne glede na to, da bi se mogel s temeljitim čiščenjem ali s korenito sanacijo spraviti mandrač v popoln red, je dr. Domenico Fragiaco na nekaterih sejah občinskega sveta podal predlog, ki ga je izdelal že pokojni potestat Pietro Vatta, da se notranje pristanišče zasuje. Dejstvo, da je moral ta predlog večkrat podati, priča, da so se občinski svetniki temu upirali. Sicer

ni znano, iz katerih razlogov, vendar je bil tak odpor pozitiven. Končno pa je Fragiacomu uspel z neprestanim ponavljanjem, da bo mesto na ta način dobilo trg, ki ga tedaj še ni imelo (iz Tamarovih zapiskov je razumljivo, da Fragiacomu ni smatral tedanjega trga s pristaniščem za trg v pravem pomenu besede). Potestat je dela izročil že omenjenemu podjetniku Pietru Petroniju. Da bi dobila za zasutje potreben material, je občina kupila del griča Mogorona. Delo so začeli 9. februarja in dovršili 2. junija 1894. S konjskimi in oslovskimi vpregami so v malo pristanišče zvozili 6000 voz materiala. S tem se je trg povečal za 6840 m². Tako je Piran zgubil eno svojih največjih privlačnosti, ki bi lahko ostala, če bi bil mandrač redno vzdrževan, pridobil pa je na uporabljenem prostoru.⁴⁴

10. aprila 1895 so prenesli prej omenjene stebre za zastave ob vhod na trg. To sicer ni bilo potrebno, smatrali pa so, da jih mora obiskovalec zagledati koj, ko pride na trg.⁴⁵

Dne 8. aprila 1892 je poteklo dve sto let od Tartinijevega rojstva. Za to priložnost so piranski občinski oblastniki hoteli postaviti mojstru spomenik. Občinski možje so povabili razne umetnike, naj z vso naglico pošljejo svoje načrte. Prav za to določeni odbor je izbral delo benečanskega kiparja Antonija Dal Zotta. Tržaškemu kamnoseku Antoniju Tamburliniju, rojenemu Pirančanu, so zapuili delo na podstavku. Vendar ni šlo vse po predvideni poti. Podstavek je bil sicer gotov, spomenik pa ne. Skoraj pet let je bilo treba čakati, da ga je mojster dovršil in pripeljal v Piran. Obstoji več pisem Antonija Dal Zotta, kjer se opravičuje, zakaj ni mogel dovršiti dela.^{45a} Spomenik, ki je bil vlit v umetnostni livarni Munareti v Benetkah, je končno prispel v Piran v noči 15. junija leta 1896.⁴⁶ Dne 2. avgusta istega leta pa je bil svečano odkrit.

Na štiri metre visokem podstavku, čigar vogale krasi motiv dvojnih volut, stoji bronasti kip velikega violinista v nadnaravni velikosti (2,40 m). Mojster je rahlo sklonjen naprej, z lokom v desnici, z levico pa za hrbtom drži violino. Upodobljen je torej v trenutku, preden mu bo lok zdrsel po napetih strunah godala. Na podstavku je čitati:

A GIUSEPPE TARTINI L'ISTRIA MDCCCXCVI

(»Istra Giuseppu Tartiniju 1896«)

pod njim pa je v bronu upodobljena knjiga, notni listi in listnata vejica. Ves monument obdaja ograja iz kovanega železa, ki je bila med vojno odstranjena, leta 1952 pa na novo postavljena. Pred spomenikom, ki stoji na

tako dominantnem mestu trga, se ustavi vsakdo, ki prvič obiše Piran.

Kot zadnja je nastala na skrajnem južnem vogalu trga psevdogotska stavba, grajena v prvih desetletjih našega stoletja. Omeniti jo je zato, ker je bil tedaj porušen zadnji polkrožni obok v vrsti pristaniških lokov.

Tako smo zaključili opis večstoletnega razvoja piranskega trga oziroma pristanišča samega, ter venca stavb, ki ga obdaja. Skušali smo, kolikor je bilo to iz ohranjenih virov in skopih literarnih zapiskov možno, osvetliti preteklost sedaj osrednjega predela mesta na naši slovenski obali. Ohranitev njegove karakteristične urbanistične zasnove, kakor tudi individualnih spomenikov je dolžnost našega časa.

Tu zbrani podatki naj bi služili obširnejši spomeniški problematiki Pirana, ki postaja iz dneva v dan bolj aktualna.

OPOMBE

1. Antonio Alisi: Chiese, conventi e confraternite di Pirano. Rokopis 1937. str. 43. — 2. Glej: Vodič po Piranu in okolici. Sestavila Breda Kovič in Miroslav Pahor. Tipkopis 1979. — 3. Istotam. — 4. Camillo de Franceschi: Chartularium Piranense. Vol. I. Parenzo 1924, str. XXXI.—XXXII. In prej omenjeni Vodič po Piranu. — 5. Statuta Communitatis Pirani. Rokopis 1307. Liber I. — 6. Kandler Pietro: L'Istria. Anno V. 1850. str. 20. — 7. Registro pagamenti di operai per la prima opera di Palazzo comunale 1291 (rokopis 1291). Mestni arhiv Piran. — 8. Dokumenta ad Forumjulii, Istriam et Goritiam spectantia. V: Atti e memorie della società istriana di archeologia e storia patria. Vol. X. Parenzo 1895. str. 252. — 9. Documenta ad Forumjulii etc. V: Atti e memorie... Vol. XI. str. 16. — 10. Nekatere teh plošče so bile najdene v sedanjih prostorih pokrite tržnice. Sedaj so vzdane v lapidariju Mestnega muzeja. Ena je iz l. 1878, vzdana v veži občinske palače. Mnenja smo, da so bile nekatere izgubljene. Naj tu navedemo, da je ostalo le nekaj grbov, ki so bili nekoč na občinski zgradbi. Kam so šli ostali, je doslej neznan. Ni izključeno, da so jih leta 1910 posodili za razstavo v Kopru in so tam ostali. — 11. Pietro Kandler: L'Istria. Anno VII. str. 74—75. — 12. Giuseppe Caprin: L'Istria nobilissima I. Trieste 1905. str. 203 in nasl. — 13. Luigi Morteani: Pirano per Venezia. Trieste 1906. str. 7 in nasl. — 14. Libro della cancellaria del sacro Monte di Pietà nella terra di Pirano (1635). Zapisnik na strani 30, 31 in 31 teno. — 15. Istotam zapisnik na strani 23 in 24. — 16. Napisna plošča na severni fasadi sodne palače nad sedanjim vhodom na sedež Občinskega komiteja ZKS. — 17. G. Caprin: O. c. Vol. I. str. 20F. — 18. Dissidi cittadini. St. V. D. 1677. str. 57—59, 61—62, 65, 73—76, 206. — 19. Glej uvode k dokumentom, ki jih vsebujejo Vicedomske knjige od l. 1329 naprej. Tedaj se pojavljajo dokumenti, napisani v tem okraju. Predvsem pridejo v poštev knjige XIV. in XV. stoletja. Mestni arhiv Piran. — 20. Tamaro Bartolomeo: Notizie patrie. Rokopis 1901. str. 4. Mestni muzej Piran. — 21. Statuta communitatis Pirani. Rokopis 1307. Vol. IX. Cap. XLIII. Dalje glej še: Volumen statutorum Communitatis Pirani. Venetiis 1606. L. IX. Cap. XII. str. 126. In vse ostale redakcije piranskih statutov. Vse v Mestnem arhivu v Piranu. — 22. G. Caprin: o. c. str. 131. — 23. Liber Correctionum Novum Legum etc. Venetiis 1606. Priv. k: Volumen statutorum communitatis Pirani. Venetiis 1606. str. 17—18. — 24. Istotam. — 25. Volumen statutorum Communitatis Pirani. Venetiis 1606. Liber II. str. 37. — 26. Note popolari N. VI. 1578. str. 171. Rokopis. Mestni arhiv Piran. — 27. Repertorium rerum notabilium spectabilis Communitatis Pirani, quae in Vicedominaria eiusdem Communitatis servantur; per me Nicolaum Petronium Q. Domini Jochannis Vicedominum summarata et in Ordinem alphabeti inventariata... Rokopis XVII in XVIII st. Mestni arhiv Piran. str. 17. — 28. Istotam str. 16. — 29. Liber correctionum, Novum legum etc. Cap. LXXXVI. str. 69. — 30. Repertorium rerum notabilium etc. str. 43. — 31. Marin Sanudo: Diarii. Glej leto 1473. Citirano po G. Caprinu L'Istria nobilissima I. str. 132. — 33. Caprin: o. c. str. 259. — 34. Antonio Alisi: Chiese, conventi e confraternite di Pirano. — 35. Discorso inaugurale tenuto dal podestà di Pirano li 27 luglio 1879. Tiskani letak. Mestni muzej Piran. —

36. Zemljiška knjiga katastrske občine Piran. Zvezek 39. Vložek 2906. str. 415. — 37. Mapa načrtov sodne palače v Piranu. Sodni arhiv Piran. V omenjeni mapi je 46 načrtov, ki podajajo stanje prostorov pred porušitvijo, predloge razporeditve prostorov nove palače in pa predloge za fasado. Zadnji predlog fasade, ki ga vsebuje mapa, se nekoliko razlikuje od sedanje fasade. Po tem sklepamo, da je moral projektant izdelati vsaj še en načrt, ki pa ga nismo mogli najti. — 38. Istotam: načrt št. 1. 1885. — 39. Zemljiška

knjiga katastrske občine Piran. Knjiga 39. Vložek 2906. str. 416—417. Sodni arhiv Piran. — Tamaro Bartolomeo: Notizie patrie. Rokopis. Mestni muzej Piran. Knjiga III. str. 33. — 41. Glej proračun za gradnjo pomola v Avstrijskem arhivu v Piranu za leto 1801. — 42. Tamaro Bartolomeo: Notizie patrie. Knjiga III. str. 33. — 43. Istotam str. 45. — 44. Istotam, str. 18. — 45. Istotam, str. 87. — 45.a Glej pisma A. Dal Zotta v Muzeju. — 46. Istotam. Knjiga IV. str. 26 do 51. — 47. Istotam, str. 52.

ORGANIZACIJA GORE IN GORSKE BUKVE

DR. FRANCE GORSIČ

Sporočilo poznega srednjega veka pravi, da imajo prebivalci vzhodnega slovenskega ozemlja vinograde le na sončnih pobočjih in da povezujejo trte na kole po rimskem načinu. To vzbuja domnevo, da izvira kolektivna organizacija vinogradnikov v teh krajih iz časa, ko so zasadili trte rimski vojaški kolonisti, od katerih je izročilo prešlo preko Vzhodnih Gotov in Langobardov na Slovence, ko so se naselili po teh vinskih gorah. Gorskopravno imenoslovje Slovencev podpira to domnevo toliko, da se je stvarno gospodarska organizacija gore zdavnaj zvarila z družbeno organizacijo gorščine v imenslovno istoznačje. Kljub temu, da sta pravna termina gora in gorščina ohranila do današnjega dne vsak svoj pomen, gorščina kot oznamenilo skupnosti sogornikov, gora kot označba strnjene vinogradske krajine, izhaja soznačnost termina gorščina z inačico goro še iz starodavnosti. Če upoštevamo, da je gorska skupnost listinsko izpričana za srednji vek že v začetku njegove druge polovice, tedaj je upravičen sklep, da sega ta metonimija, ki je pojav zgodnje razvojne dobe, daleč nazaj v zgodnji srednji vek.

Nemcem pa je sploh manjkal izraz za pojem skupnosti sogornikov ne le v času, ko so se med Slovenci naselili, temveč se tudi kasneje niso nikoli trudili, da bi za ta pojem našli ali ustvarili poseben pravni termin. Zadoščal jim je njihov izraz perkrecht, ki so ga s seboj prinesli iz starega kraja in ki jim je oznamenal pravo gospodarja fevda na vinogradsko zemljo. Zdaj so izraz perkrecht enostavno prenesli na skupnosti, na katere so naleteli v vinskih gorah, ker so nanje gledali zgolj s svojega gospodarskega stališča. Poseben naziv za kolektivni pojem jim ni bil niti zaželen, ker se ustanova te vrste nikakor ni prilegala fevdalnemu individualizmu. Niti na misel jim ni prišlo, da bi pravno in službeno potrdili tujo pravno ustanovo, ki se je upirala njihovem pravnemu občutju. Zaman iščemo v virih prevod besede gorščina — e. ž. kot oznamenila gorskih interesnih skupnosti. Da je to slovensko

ime gorske občine prastaro ime, potrjuje dejstvo, da so s terminom gorniki mn. imenovali člane prvotne lastniške skupnosti v vinskih gorah, ki se je bila pač v rodovnem sestavu preobrazila iz romansko-keltskega lika v lik, ki je ustrezal slovenskemu občinskemu pojmovanju. Fevdalcem je bilo že ob njihovem prihodu jasno, da je obdelovalce vaške gore združila v kolektiv skupna korist in da bo s to skupnostjo v bodoče povezana tudi korist gosposčine, ali pa koristi od vinskih gora sploh nobenih ne bo. Ko so to spoznali, se niso podvzivali gorščin zatirati, temveč so si prizadevali, da jih sebi na tak način podrede, da bo ostala korist še nadalje, pa najsi je fevdalni red likvidiral rod, bratstvo in vas in njih notranjo ustrojenost. Pravni konflikt, ki je nastal v trenutku, ko se je gorski gospod vključil v to pravno ustanovo, se sploh ni dal rešiti; zato so fevdalci ubrali tisto znano pot, da so gorske skupnosti molče trpeli kot ustanove, ki so zunaj fevdalnega pravnega reda — zato izvzetje gorščine iz gospodovalnega imperija —, toda pazili so najskrbneje, da se to dejansko stanje nikoli ni legaliziralo s postavljenimi normami. O recepciji gorskega pravnega prava kot celote niso dovolili niti govoriti, temveč so — a še to neradi — dopuščali nepovezano kodificiranje samo takih posameznih pravil, katerih ureditvi se pri najboljši volji niso mogli izogniti zavoljo praktičnih potreb. Podobnih problemov zamolčanega prava najdemo v zgodovini kasnega srednjega in zgodnjega novega veka še več. Imamo primer iz zgodovine stanov, kjer četrti stan tržanov in meščanov dolgo vrsto let ni bil pravno priznan, čeprav so ga gospodujoči stanovi prelatov, gospode in plemstva dejansko upoštevali, kadar se jim je zdela pomoč četrtega stanu koristna za dosego nekega njihovega političnega cilja. Ko so bile gorske skupnosti podložnih kmetov via facti pripuščene, so jih gospodovalci morali odeti s plaščem zvestnega načela poštenja in ljubezni (Treu und Glauben), s katerim je bil prešinjen ves fevdalni pravni red. Tudi gorščina je postala

varovanka gosposke patriarhalnosti. Gorski gospod daje svojim sogornikom svojo pravno zaščito, sogorniki pa se mu oddolžujejo z rednim vinogradskim delom in zvestim dajanjem gorne, ki je davščina v naravi.

Slovence, vajene, da so jim rodovni župani in plemenski knezi plačevali javne izdatke iz svoje zasebne imovine, je kmalu iznenadila še druga imenoslovna novost: ime gorščina se je preneslo na davščino gorno. Podlaga prenosu je bila ustvarjena, brž ko je začela gospoda pobirati dačo od vinogradov tako kakor druge dohodke, ki jih je imel fevdalec od svoje lastne zemlje in živine; tako so bili vajeni postopati še v starem kraju. Na slovenska tla so prenesli to pravno stanje po pravu zavojevalca, ki sme podjarmljencu vsiliti svojo voljo. V tej ideologiji ima svoj koren tudi kasnejša tako imenovana deljena last, pri kateri prepusti vrhovni lastnik zemljo v užitek, da bi na tej osnovi izžel iz užitnika dosti izdatnejši dobiček od koristi, katere bi bil deležen, če bi se sam ukvarjal s kmetovanjem v režiji. Tu tiči kal tistega gosposkega fiskalizma, ki je rušil patriarhalnost, odkar je plemstvo proti kmetičem zavzelo stališče, da ti plačujejo tribut in ne odkupnino ali izdatek v korist obeh strani.

Razločujemo staro in novo obliko gorščine; oni pravimo pragorščina, tej pa sogorščina. Razmejitev še ne stoji čisto trdno in dvomimo, da se meja sploh more določno utrditi, ker prehodno obdobje ni bilo kratko, temveč je obsegalo več stoletij. Če nam velja konec XIV. stoletja kot čas, ko je pod vplivom že več stoletij se razmahujočega mejaštva zmaga ustanova gornika (gorška) edn. kot organa, ki ga je postavljala gorski gospod, tedaj utegnejo pač vsa stoletja štajerske rekolonizacije po umiku Madžarov tvoriti tisto prehodno dobo, ko se je preživela gorščina prvotne oblike, ki so jo upravljali gorniki mn., postopno umikala sogorščini, upravljani po gorniku posamezniku. Bistvo je v tem, da opravlja novi gornik kot zaupnik gorskega gospoda nadzor v gori tudi nad mejaši, ki imajo vinograde v tej gosposčinski gori. Tudi še za naprej volijo gornika sogorniki iz svoje srede ter ga prezentirajo gorskemu gospodu, da ga postavi; kadar bi se kje zgodilo, da ga je gorski gospod sam odbral in postavil, tedaj se v zapisnikih bere vsaj to, da so ga sogorniki kasneje »konfirmirali«. Kot pravilo torej velja, da mora biti gornik obojstransko izbran in potrjen. Da se terminus technicus sogorščina javlja šele v začetku XVII. stoletja v treh slovenskih priredbah gorskih členov, nas ne sme motiti, ker ni dvoma, da je tudi ta termin živel med ljudstvom davno prej, ko so ga jeli pisati.

Gora se je imenovala krajevno strnjena, včasih kar zemljepisno ločena gorska krajina, v kateri so se raztezali vinogradi od svojih vzglavij na slemenu nizdol po pobočju kakor dolge rebraste plase, ki so bile proti podnožju brega čedalje bolj široke. Za ta vinogradstvu gosposčine odmenjeni kompleks zemljišča je veljal poseben gospodarski režim, ki ni bil usmerjen le k organski proizvodnji zaradi pokritja domačih potreb, pač pa v prvi vrsti k široki proizvodnji zaradi oskrbe tržišč z vinom. Pravna opravila, ki so zadevala goro, so potekala po drugih pravnih normah, kakor so veljale za kmetijo ali pravdno imenje, od katerega se je plačevala »pravda«. Gorno gospodarstvo gosposčine je bilo ločeno od ostalega gospodarstva in izvzeto iz gospodarskega imperija. Strogo so razločevali »gorno« pa »pravdno« zemljo, zemljiški gospod pa se je v odnosu do gore dosledno imenoval gorni gospod, da bi se že kar ob izrekanju tega naziva vedelo, da gre za vinogradsko zadevo.

V občinsko osnovo vinskih gora so novi fevdni gospodarji vgradili novo stvarno osnovo »vinogradov«, ki je ustrezala fevdno-pravnemu individualizmu. Gorski gospod je tudi vinograd v svoji gori »podelil« kmetiču, oziroma kmetič je vinograd — tako se glasi kasnejša terminologija — »prejel iz rok gorskega gospoda«. Kot nova stvarnoorganizacijska enota nižje vrste tak vinograd ni obsegal le zemljiške parcele, na kateri je bil trtni nasad, temveč celoten delec, ki je imel koloseke, travnike in njive, ki so bile z vinogradom trajno povezane v gorno enoto kakor njene pritikline. Hram (leseno klet), postavljen na tem svetu, so imeli za premično stvar v razliko od zidanice, ki je bila nepremičnina. Gora je ostala slej ko prej stvarnoorganizacijska osnova višje vrste, le razdeljena je bila v vinogradske delce, saj je bila kot »gorščina« slej ko prej izvzeta iz »pravdnega« gospodarstva gosposčine in predeta v »gorno« gospodarstvo.

Uredniki Gorskih bukev so se pazljivo ogibali problemov gore kot podstati kolektivističnega gornega ustroja ter so si prizadevali, da bi kodifikacijo omejili na predpise za vinograde kot ustanove individualističnega pravnega značaja. Znatna večina določil uzakonjenih gorskih členov se nanaša na te »vinograde« in le sila redko naletiš na določbo, ki zadeva »goro«, a še na takih mestih govori zakonodajalec včasih o »vinogradih« mn., ki mu služijo za nadomestilo besed »gora« ali »gorščina«. Gorski gospod si na tej pravni podlagi kajpada tudi v praksi vztrajno prizadeva, da bi ohranil fikcijo izključno individualnopravnega razmerja n. pr.

z vpeljavo dediča v vinograd kot zaključnim aktom zapuščinskega postopanja, gotovo pa tudi v vseh drugih primerih pridobitve, dalje z obligatornim prijavljanjem vseh pogodb, ki bi se nanašale na vinograd, zaradi pristojne odobritve in »prepisa«, a tudi zaradi izdaje gornega lista, zaščitnega lista in podobnih pisem, toda kljub vsem takim prizadevanjem nam odkriva judikatura gorskih pravnih vpjav globok vpogled v kolektivistično osnovo gorske običajnopravne organizacije. Moč ustnih izročil nam stopi nazorno pred oči, če se domislimo, da je stala ta judikatura vsa dolga stoletja v znamenju vodstva in uredništva tujsko orientiranih graščinskih zapisnikarjev, ki so se trudili slediti duhu uzakonjevalcev Gorskih bukev. Toda sodna praksa je bila močnejša od grajskih pisarjev. Zapisniki pričujejo, da je bila fiktivna praesentia domini, ki je bil na gorski pravdi zastopan po gorskem sodniku, zadostno nadomestilo opuščene prijave, če je gorski sodnik vzel transakcijo z odobravanjem na znanje. Raznovrstni so načini, po katerih ljudski sodniki vzpostavljajo s popolnim uspehom ravnotežje med običajnim pravom in gorskimi členi.

Preobrazba pragorščine v sogorščino je eden izmed najbolj zanesljivih znakov, ki spremljajo nastopajočo tržno trgovino, ter sovпада s pojavom ustanove gornika (gorška) kot gosposčinskega organa, ki prevzame to ime od dotedanjih odbornikov pragorščine na podoben način, kakor so bili nekdanji le-ti prevzeli svoje ime »gorniki« od prvobitnih nagornikov. Članom gorske skupnosti se je ime sogorniki pač boljše prileglo kot ime gorniki, ker je boljše ustrezalo kolektivističnemu pojmovanju, z druge strani pa je bila diferenciacija terminov neogibno potrebna.

Merkantilističen pojav je tudi mejaš. Nosilec tega imena je bil od poznega srednjega veka dalje vsakteri svobodnjak, ki je od gorskega gospoda sebi pridobil po mestnem pravu vinograd, ležeč na kraju ali na »meji« gosposčinske gore. Z listinsko izpričanim dejstvom, da je gorski gospod take tovariše ščitonošce nazival za svoje »perkgnossen«, je dobro podprta domneva, da je slovenski termin sogornik pravzaprav prestava termina perkgnoss, ki so ga bili še pred kodifikacijo Gorskih bukev prenesli na vinogradnike gore, in da je nato brž postal sinonim staremu terminu »perkhold«. Kako star je ta prenos, se vidi po tem, da so že kodifikatorji Gorskih bukev kar izmenoma rabili oba naziva kot soznačni besedi. Ta prenos je hkrati zakrivil, da je ostal mejaš v nemški pravni terminologiji pojem brez imena. Brezimenost mejašev v nemškem postavljenem pravu

razkriva kar zgovorno, da mejaši nikjer niso bili združeni v »mejaščine« kot posebne organizacije, ker take potrebe sploh ni bilo. Vsak mejaš je že po pogodbi, gotovo pa tudi kot svobodnjak ščitonošec užival popolno pravno zaščito svojega gorskega gospoda. Zato je dovoljeno govoriti le o »mejaštvu« kot neorganiziranem elementu, nikakor pa ne o nekaterih organiziranih mejaščinah, katerih nikjer ni bilo. Nemški pravni termin za mejaša se je pojavil šele v zapisnikih kranjskih gorskih pravnih v oblikah »der Mejasch« ali »der Meäsch« ipd. Tale stalno rabljeni naziv daje osnovo domnevi, da se je tuja pravna ustanova mejaštva v sožitju z gorskimi skupnostmi tako bistveno preobrazila, da je postala ustanova gorskega običajnega prava. Prej neodvisen gorski tovariš gorskega gospodu se mejaš sčasoma po ustvarjalnem potu specifikacije poveže s skupnostjo sogornikov gosposčinske gore v kooperacijo višje vrste kar v trojnem pogledu: predvsem tako, da je podrejen nadzoru gornika (gorška) kot postavljenega organa gosposke v gori; dalje tako, da je v stvareh, ki zadevajo goro (gorščino), primoran tožiti člana gorske skupnosti zgolj pri domači gorski pravdi; naposled tako, da je obvezan udeleževati se osebno ali po namestniku sojenja v plenumu na vsakem gorskem pravem dnevu in fakultativno sodelovati tudi pri sojenju porote, če bi ga gorski sodnik pozval v mizo prisodnikov.

Ker je načelno pravilo branilo pripadnikom svobodnih stanov biti član skupnosti podložnih kmetov, so se mejaši tem laže uprli nadzoru, ki so ga hoteli izvajati nad njimi gorski odborniki, zvani gorniki mn., ki so bili nesvobodniki, izvoljeni za to čast od nesvobodnikov. Bolj ko se je krepilo in razvijalo mejaštvo, bolj pogosto so se ponavljale zahteve mejašev, da mora nadzor v gori opravljati gosposčinski organ. Bili so primeri, ko se je za to službo ponudil kak mejaš. So listinski dokazi, da so posamezni gorski gospodje zaupali službo nadzornika v gori kakemu meščanu, ki je imel vinograd v gori. Jasno je, da gorske skupnosti niso bile zadovoljne z nadzornikom, ki ni bil član sogorščine, razen tega pa je trpel tudi red v gori, ker daleč proč v mestu stanujoči gornik ni mogel paziti tako, kakor je treba. Sodimo, da so skupnosti tistih gora, v katerih je bilo mejaštvo bujno razvito, pod tem pritiskom rade privolile v kompromis, da naj za bodočega gornika izbere kar gorski gospod sam tistega člana iz poslujočega gorskega odbora, do katerega ima največ zaupanja. S tem so bili gorniki mn. likvidirani kot odbor in na njih mesto je stopil gornik posameznik. Rekli

smo že, da se je posihmal volitev gornika vršila sporazumno; če sporazuma med gorsko skupnostjo in gorskim gospodom ni bilo, se je postopek ponovil z drugim kandidatom.

V vertikalni strukturi organizacije gore je s tem nastala načelna sprememba, saj je zvezni člen med gorskim gospodom in gorsko skupnostjo postal sogornik, ki je bil uradni organ gosposke in ne le izvoljen predstavnik gorske skupnosti. V horizontalni črti gorske organizacije pa je stopilo vstrie gorske skupnosti mejaštvo gore v gospodarsko kooperacijo, da bi se skupno določeni cilj uresničil s sredstvi, ki so bila na voljo obema skupinama, ki sta se strnili. Tako razširjena gospodarsko-družbena akcija je aktualizirala potrebo, da se mejaštvo normativno uredi v njega novem odnosu do skupnosti sogornikov, hkrati pa seveda tudi v njega odnosu do gorskega gospoda. Tej potrebi se imajo Gorske bukve zahvaliti za svoj nastanek. To je miselno okrožje, v katerem so se gibale akcije gospodovalcev vse dotlej, dokler se mejaši niso umaknili iz kooperacije ter sogornikom prepustili s svojim toriščem vred tudi svoje ime, namreč slovensko ime mejaš -a m. in nemško ime der Mejasch, kakor so jim bili svoj čas prepustili tudi svoje prvotno nemško ime perkgross.

Močnemu štajerskemu mejaštvu je pripisati za slugo, da je bil oklevajoči deželni knez pridobljen za zakonodajno ureditev mejaških in sogorniških problemov v času, ko je bila državna oblast zavoljo vladohlepnosti stanov še zelo zaostala in brezmočna. Soglasja med vladarjem in stanovi namreč tudi pri tej zakonodaji ni bilo. Načelni konflikt, ki je pretil zaradi germanske pravne koncepcije lasti, je bil sicer latenten, toda z vso silo je buhnil spopad zakonitih stanov prelatov, gospose in plemstva s pravno še nepriznanim četrtim stanom tržanov in meščanov, ki so predstavljali večino štajerskega mejaštva in se niso potegovali za koristi plemiških mejašev, marveč le za svoje lastne koristi, ki so se v marsičem ujemale s koristmi sogornikov. Spopad je bil še bolj pomemben, ker je v Slovenskih goricah, Halozah in mariborskem Podravju element meščanskih mejašev daleč nadkriljeval plemiške meščane ne le po številu, temveč še mnogo bolj po obsežnosti vinogradske posesti. Deželni stanovi so se kot poklicani zaščitniki vrhovnih lastnikov velikih vinskih gora v rečenih pokrajinah čutili obvezane pomagati, da bi se meščanski mejaši potisnili s privilegiranega položaja, ki jim je bil zavarovan s pogodbo, in se kolikor moči zenačili s sogorniki zlasti glede dednega nasledovanja ter plačevanja pristojbin in gorne. V podrobnem opisu,

kako je teklo kodifikacijsko delo, se bere, da se je kralj Ferdinand I. v tej borbi postavil kot deželni knez najprej na stran četrtega stanu, da bi ga na kraju zastran trenutne politične konstelacije pustil na cedilu tako glede problema dedovanja kakor tudi glede pristojbin.

Gorske bukve so plod delno uspelega kompromisa, sklenjenega med plemiči kot predstavniki zemljiške gospose ter meščani kot predstavniki gorskih mejašev. Večina gorskih členov je naslonjena enako na mejaše kakor na sogornike. Pri tem so pravni odnošaji sogornikov do gorskih gospodov obdelani samo raz vidik pravnega individualizma v prvi vrsti zaradi tega, da bi prišlo do jasnega izraza, v čem sogorniki niso izenačeni z mejaši. Šele ko je buhnilo navzkrižje s kolektivističnim ustrojstvom gore, je zavladala med obema taboroma soglasnost. Zato je zaman vse iztikanje po gorskih členih, da bi se le-tam odkrile neke podrobne norme v organizaciji gore in gorske pravde. Urejevalci Gorskih bukev vprašanja gore kot enote višjega reda sploh niso vzeli v poštev in so se gore komaj toliko dotaknili, kolikor se absolutno ni dalo zamolčati (čl. 1, 4 in 14 Gb), ne da bi se ugrozil temelj celotnega gorstva. Obsežek, ki je vanj prodrlo običajno gorsko pravo o organizaciji gore, je v gorskem kodeksu zares zelo tesno zajet.

Kmetič, ki o vseh teh rečeh nikdar niti vprašan ni bil, nikar pa da bi ga bili pritegnili k zakonodajnemu posvetovanju kot deležnika, je seveda brž spoznal, da Gorske bukve niso njegov, marveč gosposki zakonik. Čas, v katerem je živel, mu je narekoval, naj iz razbitin Stare pravde skuša rešiti, kar se pač rešiti da. V veliko tolažbo mu je bilo, da so mu de facto morali nedotaknjeno pustiti gorsko pravdno pravo, kolikor ustna izročila niso izjemno bila derogirana po nekem gorskem členu. Stališče, ki ga je proti zakonu zavzel, se more tako precizirati, da se je posihdob le še bolj oklenil predanih izročil in jih kot prisednik gorske porote trdovratno celo tedaj uveljavljal, kadar so bila v nasprotju s kakim pozitivnim predpisom Gorskih bukev. Vse, kar se je v gorskih členih ujemale z izročili, so skupnosti sogornikov po vsej pravici imele za uzakonjeno in formalno recipirano gorsko pravo; drugo, kar ni bilo v skladu z izročili, so skušale spet oživiti z vztrajnim nepopuščanjem in sklicevanjem na stare izročene norme.

V glavnem je bil pravni položaj sogornika tako kot individua kakor tudi kot člana privilegirane gorske skupnosti toliko razjasnjen, da mu je bilo zajamčeno vinogradar-

jenje brez tlake. Kolikor se v čl. 18 Gb govori o vozni tlaki, ne gre za obče pravilo, temveč zgolj za neke običajnopravne krajevne izjeme. Na tej podlagi je veljalo dalje se boriti za pravice in večje izrabljati nepo-

polnost kodeksa in njega vrzeli. Praksa gorske pravde kot ljudskega sodišča dokazuje, da se je vrzeljivost kodifikatorjem Gorskih bukev bridko maščevala zlasti v področju pravnega prava.

ZGODOVINA LJUBLJANSKIH OPEKARN OD LETA 1732 DO LETA 1860

IVAN SLOKAR

A. MESTNI OPEKARNI

Monopol mesta Ljubljane za opekarnišтво je trajal de jure do leta 1749, ko je naredba z dne 19. septembra dovolila postavitve novih opekarn. Kljub temu je ostal položaj še celih 25 let nespremenjen, ker sta šele leta 1774 nastali dve zasebni opekarni v Trnovem.

Poslovni uspehi mestnih opekarn so bili od leta do leta različni, kot je to razvidno iz naslednjih podatkov:

Poslovni uspehi mestnih opekarn v goldinarjih.¹

Leto	Prejemki	Izdatki	Prebitok + ali primanjkljaj	Leto	Prejemki	Izdatki	Prebitok + ali primanjkljaj
1732	2154	1927	+ 207	1767	5874	1658	+ 2216
1733	3027	1450	+ 1577	1768	2959	2144	+ 815
1734	2012	1934	+ 78	1769	5627	2100	+ 1527
1735	3139	1867	+ 1272	1770	3581	1799	+ 1782
1736	2355	1009	+ 1324	1771	3129	2089	+ 1040
1737	2088	811	+ 1277	1772	4189	2007	+ 2182
1738	1695	1010	+ 685	1773	3135	2302	+ 833
1739	2548	1091	+ 1427	1774	3471	2065	+ 1406
1740	1585	1851	- 246	1775	4055	3473	+ 582
1741	1856	1648	+ 208	1781	—	—	+ 1185
1742	2319	1196	+ 1125	1782	—	—	+ 1701
1743	2575	2080	+ 495	1783	—	—	+ 1501
1744	3119	2210	+ 909	1784	—	—	+ 2683
1745	2571	2223	+ 348	1785-88	—	—	- 376
1746	1609	1876	- 267	1788/89	—	—	+ 2626
1747	1450	1273	+ 177	1789/90	—	—	+ 2461
1748	1986	811	+ 1175	1790/91	—	—	+ 1506
1749	2415	1566	+ 849	1791/92	—	—	+ 1928
1750	2807	2490	+ 317	1792/93	—	—	+ 2012
1751	2471	1526	+ 945	1793/94	—	—	+ 2176
1752	2521	2042	+ 479	1794/95	—	—	+ 2813
1753	2649	2709	- 60	1795/96	—	—	+ 939
1754	2802	2356	+ 446	1796/97	—	—	+ 592
1755	3205	1979	+ 1224	1797/98	—	—	+ 1598
1756	3898	2099	+ 1799	1801/02	—	—	+ 1702
1757	2852	2035	+ 817	1804	—	—	+ 1494
1758	3596	1999	+ 1597	1820	—	—	+ 6004
1759	1847	770	+ 1077	1821	—	—	+ 5475
1760	1714	780	+ 934	1822	—	—	+ 2365
1761	1264	1619	- 355	1823	—	—	+ 6889
1762	1588	1204	+ 384	1824	—	—	+ 4118
1763	1868	1625	+ 243	1825	—	—	+ 4738
1764	2099	1594	+ 505	1826	—	—	+ 4638
1765	3049	1628	+ 1421	1827	—	—	+ 4276
1766	5590	2008	+ 3382				

V nekaterih letih je bil pribitek neznan, v drugih se je pojavil celo primanjkljaj. Leta 1748 opekarni sploh nista obratovali zaradi preostale velike neprodane zaloge iz prejšnjih let.² Najvišji primanjkljaj opažamo v letih 1785—1788, ko sta bili opekarni pod državnim sekvestrom. V razdobju od 1736 do 1766 je znašala produkcija mestnih opekarn 9,270.000 zidakov in 2,750.000 strešnikov. Od tega je bilo prodanih 7,164.200 zidakov in 2,111.750 strešnikov. Preostanek je porabil magistrat za zidavo šempetrske vojašnice, vojašnice pred Franciškanskih vrati, tako imenovane žabje vojašnice, pristave in glavne stražarnice pred Nemškimi vrati in Trančo.

Velika požara v Krakovem v letih 1770 in 1774 sta povzročila občutno pomanjkanje opek. Zaradi tega je dovolilo deželno glavarstvo dne 19. oktobra 1774 Francu Ksaverju Jamniku in Jerneju Pogačniku postaviti dve novi opekarni v Trnovem. Proti tej odločbi je vložil magistrat dne 27. marca 1775 pritožbo, v kateri navaja, da pomenita ti novi opekarni neizogiben propad obeh mestnih opekarn, ki obstajata iz pradavnih časov (»ab aevo«). Naredba z dne 19. septembra 1749 prepušča sicer vsakomur, da postavi opekarno, ne pa da jo postavi kjerkoli hoče. Zaradi tega smatra magistrat za nedopustno, da bi se dovolila postavitve novih opekarn v škodo tistih, ki obstoje že več stoletij. Z dovoljenjem za dva nova obrata sta izgubili mestni opekarni občutno na vrednosti. V preteklem letu je bila ponujena na licitaciji za zakup mestnih opekarn vsota 1600 goldinarjev, letos pa ne bo nihče nudil več kot polovico tega zneska. Opekarni predstavljata edini plodni kapital mesta. Če še tega izgubi, ne bo moglo v bodoče nositi javnih bremen in mu ne bo več pomagati. Spričo pomanjkanja opeke je magistrat izjavil, da je pripravljen postaviti še tretjo mestno opekarno. Obenem navaja, kako velike zaloge sta imeli mestni opekarni v letih od 1736 do 1766 in koliko je mesto zaradi tega izgubilo na obrestih. V letih 1772 in 1773 sta

ni za zakup. Pri tem ga ni ovirala morda kaka sentimentalnost, ki je slonela na več kot četrtr tisočletja trajajoči tradiciji, marveč oziri na koristi, ki so jih uživali meščani; ti so dobivali opeko po nižji meščanski ceni in na deputate, ki so jih dobivali člani zunanjega sveta. Šele leta 1771 se je magistrat uklonil želji državne uprave in je razpisal dražbo za nakup mestnih opekarn. Zakup je izdražil Miha Vogon, kar pa ni bilo potrjeno. Enako brezuspešna je ostala licitacija v letu 1774, pri kateri je znašala najvišja ponudba 1600 goldinarjev. Naslednja licitacija z dne 24. februarja 1775 je imela prav tako negativen izid.

Državna uprava se je naveličala teh brezuspešnih dražb in je posegla vmes. Leta 1785 je postavilo okrožno glavarstvo za upravnika in računodajalca mestnih opekarn cestnega zakupnika inženirja Andreja Schemerla. Uveden je bil torej državni sekvester.

V prvem letu je izkazalo mestno opekarništvo pod Schemerlovim vodstvom prebitok 1510 goldinarjev, za kar je bila priznana Schemerlu 5 % nagrada. Ko je bil Schemerl leta 1788 prestavljen v Gradec, se je izkazalo, da je končalo njegovo triletno poslovanje z izgubo v znesku 376 goldinarjev. Sekvestracija se potemtakem ni obnesla.

Mestni blagajnik Andrej Anton Skrinjar, ki je bil 75 let star in je imel 45 službenih let, je zaprosil v začetku leta 1789 za upokojitev in obenem predlagal, naj bi se mu poverila uprava opekarn ali pa, da bi se mu dali opekarni 6 let v zakup za letno zakupnino 800 goldinarjev. Njegovo ponudbo je nadrejena oblast odklonila in pozvala 3. oktobra 1789 magistrat, naj se iznebi nemudoma vseh realitet s prodajo ali oddajo v zakup.⁶

Naslednjega leta so bile razpisane kar tri licitacije za oddajo opekarn v zakup za dobo treh let. Ostale so pa brezuspešne. Nato je dobil mestni blagajnik septembra 1792 poziv, naj poroča:

1. iz katerega razloga ne morejo dobiti opeke tisti, ki žele zidati,
2. ali se vodi Pogačnikova opekarna dobro, oziroma kaj jo ovira,
3. na kakšen način bi se mogla povečati proizvodnja opeke,
4. ali ne bi bil za mestno blagajno koristnejši zakup mestnih opekarn.

V svojem poročilu mestni blagajnik poudarja, da sta mestni opekarni znatno povečali produkcijo. Od začetka maja do konca septembra sta opravili 13 pek nasproti 8 v prejšnjih letih. Izdelali sta v tem času 510 tisoč zidakov in 170.000 strešnikov nasproti 272.000 zidakov in 80.000 strešnikov v prejš-

njih letih. Od 1. novembra 1791 do konca septembra 1792 je imela mestna blagajna od tega 5894 goldinarjev koristi.

Bivša Jamnikova opekarna ne obratuje več. Bivša Gruberjeva opekarna je že popolnoma podrt. Mala Pogačnikova opekarna obratuje le v majhnem obsegu in opravi letno le 2 peki. Zaradi tega odsvetuje, da bi se izročili mestni opekarni zakupnikom in predlaga, naj se nadaljuje obratovanje v lastni režiiji.

Pod vtisom tega poročila je deželna vlada izjavila dne 12. novembra 1792, da ne nasprotuje, da bi vodil magistrat opekarni na lasten račun. Kljub temu se je v letih 1792, 1794 in 1796 občutilo veliko pomanjkanje opeke. Mestni opekarni sta izdelali leta 1795 le 326.000 zidakov in 163.000 strešnikov. Povišanje proizvodnje je bilo nemogoče, ker je vladalo zaradi Napoleonovih vojn in rekrutacije veliko pomanjkanje delavcev. Zaradi pomanjkanja strešnikov so bili mnogi interesi prisiljeni pokriti svoje hiše začasno z deskami ali škodlami in so pod to pretvezo tudi drugi enako postopali proti obstoječim požarnopolijskim predpisom. Še bolj občutno je postalo pomanjkanje opek, ko je leta 1798 upepelil velik požar v Krakovem 32 hiš. Občutilo se je tudi pomanjkanje drv, ki so se tudi zelo podražila. Negativno je vplivala na poslovni uspeh tudi odredba okrožnega glavarstva, naj se pogorelcem prodajajo opeke po nižjih meščanskih cenah.

Pod pritiskom vseh teh okolnosti je začel magistrat zopet razmišljati o oddaji opekarn v zakup in je leta 1799 sestavil načrt zadevne zakupne pogodbe.

V obeh mestnih opekarnah so slej ko prej kuhali tudi apno. Kamen sta dobivali iz Podpeči. Podoba je, da je bila cena apna previsoka, ker so se kopičile zaloge. Leta 1792 je naročil magistrat mestnemu blagajniku, naj odkloni interesentom za zidake in obočnike prodajo opek, če ne kupijo obenem tudi primerne količine apna. Na pritožbo prizadetih je pa dalo okrožno glavarstvo magistratu nalog, naj preneha s takim nasiljem.⁷

Delovne moči pri mestnih opekarnah so bile zelo slabo plačane. Delavci pri čiščenju ilovice so dobivali leta 1790 dnevno mezdo 14 krajcarjev, delavci pri izdelavi opek, vlaganju v peč in pri peki 17 krajcarjev in fantje pri pomožnih delih le 10 krajcarjev, medtem ko so znašale mezde tesarskih pomočnikov 21 krajcarjev. Zaradi tega je bilo delavstvo nezadovoljno in je seglo končno po kolektivni samopomoči. Šele ko je mestni blagajnik sporočil magistratu, da delavci

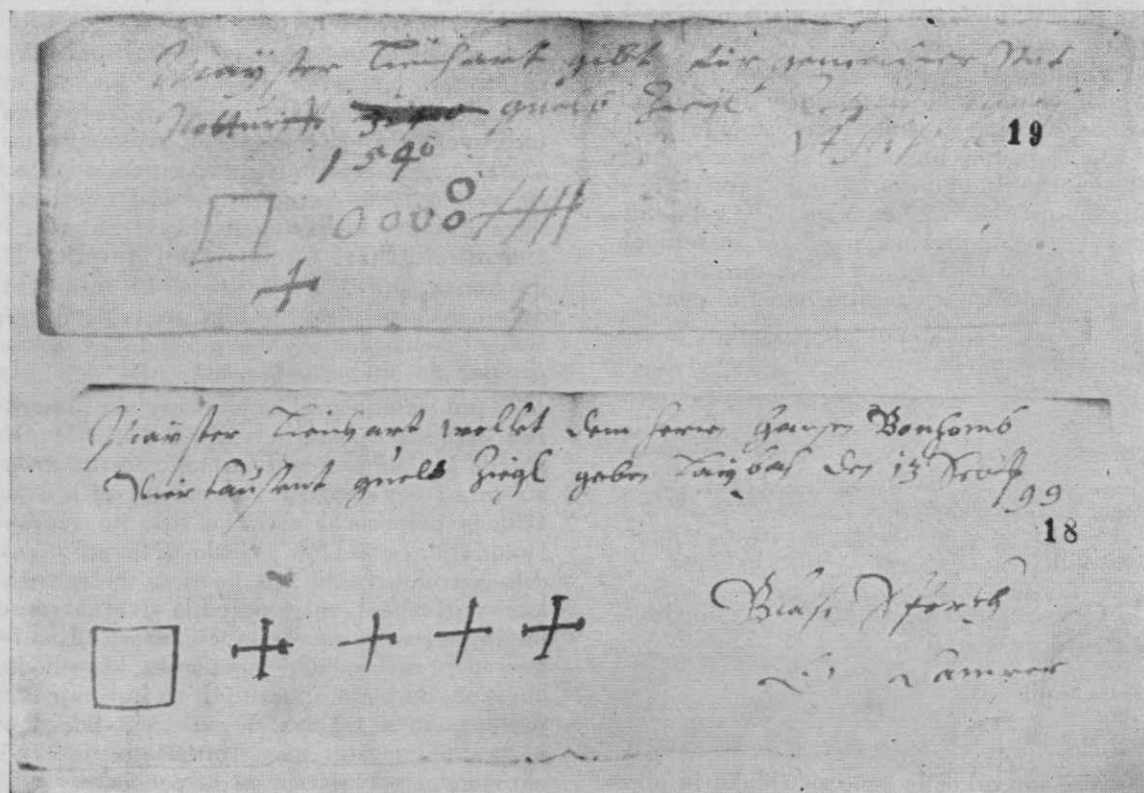
nočejo več delati za 17 krajcarjev in da so zapustili delo, je dobil pooblastilo, da lahko zviša dnevno mezdo do 20 krajcarjev. Delavci so morali torej stopiti v stavko, da bi si priborili izboljšanje mezd.

Z namenom, da bi se povečala produkcija, je naročila deželna vlada leta 1796 magistratu, naj preneha z dnevno mezdo in naj vpelje delo v akordu. Magistrat je pa odgovoril, da delo v akordu ni izvedljivo, ker se zanj ne dobe delavci in ker bi se slabo opravljalo. Pod upravnikom Schemerlom so to poskusili, toda peka, pri kateri so izvedli ta poskus, je bila popolnoma pokvarjena. Delavci so zelo občutljivi. Pri najmanjši graji zapuste delo, ker ga dobe z lahkoto drugod zaradi rekrutacij in splošnega pomanjkanja delovnih moči. Poskusili so nadomestiti delavce s kaznjenci. Ti se pa morejo uporabiti le pri dovažanju ilovice, ker so zaradi okovov za vsa druga dela nesposobni. Štirje kaznjenci so že zaposleni pri opekarnah. Če bi se jih zaposlilo večje število, bi lahko nastal komplot in bi lahko pobegnili, posebno če bi dobili v roke orodje, kot se je to že zgodilo pri bivši solitrarni na Barju.

Kmalu nato je nastalo novo delavsko gibanje, ker je zaradi inflacije naraščal razmak med nominalno in realno mezdo. Dne

16. aprila 1798 je sporočil mestni blagajnik, da opekarniški delavci nočejo več delati za dnevno mezdo 22 1/2 krajcarja niti pomožni fantje za 12 krajcarjev in je prosil za navodila. Magistrat mu je nato naročil, naj si preskrbi uporabne delavce za najnižjo mogočo dnevno mezdo. Če mu to ne uspe, naj zviša mezdo na najbolj varčen način in naj o tem poroča. Enako nesocialnega se je izkazal magistrat leta 1801. Takrat je postavila deželna gradbena direkcija erarično opekarno pod Rožnikom in je za opekarniške delavce določila dnevno mezdo 30 krajcarjev. Delavci, zaposleni pri mestni opekarni, so zahtevali enako povišanje in so zagrozili, da bodo sicer zapustili delo. Namesto da bi želji delavstva po možnosti ustregel, se je magistrat obrnil dne 3. junija 1801 na okrožno glavarstvo s prošnjo, naj bi naročilo gradbeni direkciji, da v interesu nemotene preskrbe prebivalstva z opekami mezde čimbolj zniža. Toda okrožno glavarstvo je tako intervencijo odklonilo, češ da ne obstoji noben predpis, ki bi prepovedoval zvišanje mezd.⁸

Vsaka od obeh mestnih opekarn je zaposlovala po sezoni 12 do 22 delavcev. Glavnova opekarna v Ljubljani je imela leta 1816 15 delavcev. Število delavcev se je povečalo



Dve potrdili o izdani opeki iz l. 1599; v spodnjem levem kotu znaki za število (originali v Mest. arhivu v Ljubljani)

šeše, odkar sta bili mestni opekarni v zakupu. Leta 1837 je zaposlovala vsaka 28 oseb, zasebna opekarna Terezije Rus pa 23 moči.

Bili so časi, ko se je zaradi vojnih dogodkov začel pravi vrtinec v pogledu cen in mezd, ki karakterizira vso periodo denarne inflacije. V pogledu cene, po kateri so se prodajale opeke, moramo omeniti, da so obstajale leta 1738 tri različne cene in sicer 1. meščanske cene, ki so bile najnižje in so veljale le za meščane, 2. temeljna mestna cena za ostale prebivalce mesta, in 3. cene za kupce izven mesta. Zastonj so dobivali opeko člani zunanjega mestnega sveta v omejenem obsegu kot deputat in magistrat za mestne potrebe. V tem letu je znašala cena za 1000 zidakov ali obočnikov za meščane 6 goldinarjev, za nemeščane 8 goldinarjev in za tujce 9 goldinarjev, za 1000 strešnikov pa 9, 12 in 13 goldinarjev. Leta 1769 se pojavi za zidake poleg stare meščanske cene 6 goldinarjev še nova meščanska cena 7 goldinarjev, in nova temeljna cena 9 goldinarjev in nova cena za tujce 10 goldinarjev. Še leta 1771 naletimo na staro in novo meščansko ceno. Po stari nižji meščanski ceni so prodajali opeko le meščanom, ki so jim pri velikem požaru v letu 1767 pogorele hiše, kot je to razvidno iz knjig prejemkov za leto 1769 in 1771. Vsi drugi meščani so morali plačevati novo višjo meščansko ceno. Leta 1782 je odredilo okrožno glavarstvo, da se mora prodajati opeka vsakomur po meščanski ceni. Magistrat je prosil, naj bi ostala razlika v ceni za meščane in nemeščane, opustila pa naj bi se cena za tujce (izven Ljubljane). Okrožno glavarstvo je sicer ta predlog 27. januarja 1783 odklonilo, pozneje pa najbrž odobrilo, ker so se opeke še leta 1790 in 1797 prodajale po nižji meščanski in po višji mestni temeljni ceni.⁹

Cene za 1000 zidakov ali obočnikov so znašale v goldinarjih

	1738	1769	1790	1797	OPOMBA
meščanska	6	6	10	12	stara meščanska cena
cena		7			nova meščanska cena
mestna temeljna cena	8	9	12	14	
cena za tujce	9	10			

Cene za 1000 strešnikov v goldinarjih

meščanska cena	9	10	12	
mestna temeljna cena	12		12	14
cena za tujce	13			

Največ so poskočile cene za zidake in obočnike in sicer od leta 1738 do leta 1797 za meščane 100 %, za druge pa 75 %.¹⁰

Tudi cena kamna za kuhanje apna je stalno naraščala. Leta 1797 so plačevali kamen za 10 pek po 10 goldinarjev, leta 1798 že 18 goldinarjev. Enake težave so bile s poleni, ki so jih dobivale mestne opekarni iz Preserja. Cena drv za eno peko je znašala leta 1730 140, leta 1736 150, leta 1798 180 in leta 1799 že 200 goldinarjev. Vrh tega je vladalo veliko pomanjkanje drv.¹¹ Pri povišanju cen, ki jo opažamo pri primerjavi cen, ki so veljale leta 1769, z onimi v letu 1790, so prišli do izraza tudi novi predpisi glede dimenzij opek. Dvorni dekret z dne 23. junija 1749 je odredil, da se morajo izdelovati opeke le po enotnih dunajskih dimenzijah, ki so bile večje od tistih, ki sta jih uporabljali mestni opekarni. Ta ukrep se je utemeljeval s tem, da je zidanje z opekami malega formata za tretjino dražje, ker se pri tem rabi več apna in več časa in ima opekarna zaradi tega večje izdatke za mezde. Pri izvajanju tega predpisa so nastale v prehodni dobi prilične motnje, ker se opeke novega formata niso mogle uporabljati pri popravljenih streh in obokov. Magistrat se je obrnil dne 31. julija 1782 na okrožno glavarstvo s prošnjo, naj bi se upoštevale te okolnosti in dovolilo, da bi se poleg opek po dunajskem formatu smele proizvajati tudi opeke starih dimenzij, kar je pa okrožno glavarstvo odklonilo.

Predpisi glede formata so se nekoliko spremenili leta 1787. Podoba je pa, da so v mestnih opekarnah izdelovali še vedno tudi opeke starega formata, ker je notranje-avstrijski gubernij odredil s kurendo z dne 10. marca 1790, da morajo dobiti opekarni nove kalupe, ki jih mora krajevna oblast cimentirati. Stari format je bil dovoljen le do konca leta 1790. Za tiste, ki se ne bi držali teh predpisov, je bila predvidena kazen od konfiskacije cele peke do odvzema pravice do opekarništva.¹²

Že pol stoletja prej se je ukvarjala avstrijska državna uprava z mislijo, da bi se pri obrtih, ki delajo z ognjem, *nadomestila drva s šoto ali s premogom*. Dvorni dekret iz leta 1751 je priporočal uporabo šote po vzorcu Holandijé. Leta 1766 je izšlo državno navodilo o pridobivanju šote in njeni uporabi za kurivo. Julija 1766 je odredila dvorna resolucija, naj se pripuste k meščanstvu in mojstrstvu predvsem tisti pomočniki, ki se bodo obvezali, da bodo uporabljali za kurjenje 2/3 premoga in le 1/3 drv. V zvezi s to odredbo je sporočil mestni magistrat 23. julija 1767 okrožnemu glavarstvu, da ni premoga v bližini Ljubljane, šoto pa da reže edino inšpektor smodnika in solitra Anton Avguštin Ka-

pus, vendar pa v tako omejenem obsegu, da je ne more oddajati drugim interesentom.

Anton Avguštin Kapus je bil prvi, ki je rezal šoto in jo uporabljaj pri solitrarni v Ljubljani. Leta 1766 je vložil prošnjo, da bi se mu podelila izključna pravica za pridobivanje šote in za proizvodnjo »šotnega oglja«. Njegova prošnja je bila odbita z dvorno odločbo z dne 15. aprila 1767, obenem je pa bilo naročeno deželnemu glavarstvu, naj zahteva, da bi vse obrti, ki delajo z ognjem, uporabljale šoto, kar naj bi veljalo tudi za apnenice in za opekarne. Dvorni dekret z dne 23. maja 1767 je pozval deželno glavarstvo, naj poroča, kako se izvajajo predpisi o obvezni uporabi premoga, če so se kaznovali poskusi renitence in kako naj se v bodoče prisilijo obrtniki do spoštovanja zadevnih naredb. Deželno glavarstvo je podarilo v svojem poročilu z dne 29. januarja 1768, da na Notranjskem in na Dolenjskem ni nobenih premogovnikov, na Gorenjskem pa da so premogovniki tako oddaljeni od železarskih obratov, da je premog mnogo dražji od oglja. V Ljubljani da primanjkuje podjetnikov, ki bi mogli prevzeti dovoz premoga. Kapus je nato napravil za lažji prevoz šote po vodni poti poseben 600 sežnjev dolg, 2 sežnja širok in 1½ sežnja globok prekop in postavil 2 skladišči za šoto. Za to mu je bila priznana z dvornim dekretom z dne 30. januarja 1770 nagrada 1000 gld.

Da bi se omogočila uporaba premoga v Ljubljani, je obljubil dvorni dekret z dne 3. julija 1769 nagrado 6 dukatov tistemu, ki bi izsledil v bližini Ljubljane izdatno nahajališče premoga. Uspeha pa ni bilo in so se šele četrto stoletja pozneje pojavili spet napor v tej smeri.

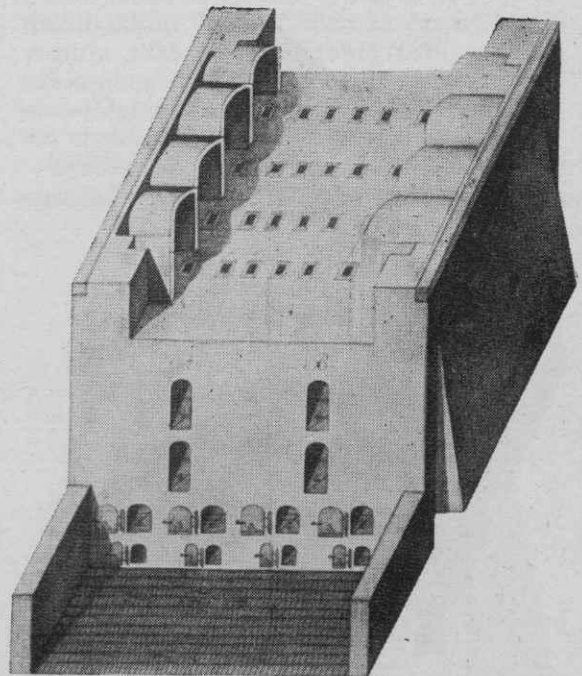
Leta 1795 je odredil dvor, da se smejo dovoliti novi obrati za predelavo železa in nove opekarne le, če se njih lastniki obvezajo, da bodo uporabljali kot kurivo le premog. Mestni magistrat je pozval leta 1796 cehe tistih panog, ki delajo z ognjem, naj naroče potreben premog pri Ruardu v Zagorju. Marca leta 1798 je poslalo rudarsko sodišče magistratu načrte in opis opekarne peči, ki se kuri s šoto ali s premogom, in okrožno glavarstvo je naročilo junija meseca istega leta magistratu, naj začne s poskusi kurjenja s premogom. Medtem je magistrat poizvedoval 1. če je domači premog uporaben za ta namen, 2. če je zadosti premoga na razpolago, 3. če ima premog prednosti pred dragimi drvimi, 4. če so peči opekarn uporabne za kurjavo s premogom in 5. koliko premoga se potrebuje v primerjavi z drvimi.

Višji rudarski urad je opozoril magistrat, da lahko dobi poljubno množino premoga od Ruardovega premogovnika v Pasjeku. Peči pa da morajo imeti železna rešeta.

Zaradi občutnega pomanjkanja opek, povzročenega po velikem požaru v Krakovem, je naročilo okrožno glavarstvo avgusta 1798 magistratu, naj za nekaj časa opusti poskuse s premogom in naj nadaljuje s peko spet z drvimi.

Septembra istega leta se je ponudil Leopold Ruard, da bo sam izvedel poskusno peko s premogom. Magistrat je izjavil, da mu bo prodal v ta namen 12.000 do 15.000 suhih surovih opek po lastni ceni.

Zaradi občutnega pomanjkanja drv je medtem produkcija opeke stalno nazadovala. Ko so leta 1799 izsledili nahajališče premoga na Brodu ob Savi pri Smledniku, se je obrnil magistrat na višje rudarsko sodišče s prošnjo, da bi mu dovolilo kopanje premoga na tem mestu. Obenem je kupil za mestno opekarništvo 600 centov premoga od Ruarda in postavil pri mestnih hlevih posebno skladišče za premog. Baval se je tudi z mislijo, da bi dobil dovoljenje za kopanje premoga v Zagorju. Da bi se zavrlo stalno naraščanje cene drv, je deželna vlada priporočila 15. julija 1799 postavitev posebnega skladišča šote. Posebni komisijski ogled na Barju je ugotovil, da je v občini Volarje



Opekarniška peč na premog — celotni pogled (po brošuri iz l. 1799 med spisi Komisije za požarno brambo; Mestni arhiv v Ljubljani)

in sicer na zemljišču, ki je bilo last mestne občine ljubljanske, neverjetna množina zelo dobre šote. Rezanje šote na tem mestu je poverila deželna vlada trgovcu Alborghettiju, ki je bil kot faktor idrijskega rudnika dobro poučen o načinu rezanja šote v Idriji.

Za peko s premogom se je posebno zanimal stavbenik Josip Prager. Da bi se dobro seznanil z uporabo premoga v ta namen, je bil poslan decembra 1799 na Dunaj. Nato je na novo postavljena mestna opekarna na Brdu žgala pod njegovim vodstvom opeko s premogom. Vendar se je izkazalo, da je premog predrag in da bi nadaljevanje take peke škodovalo mestni blagajni. Iz tega razloga je bil obrat na Brdu kmalu opuščen. Dne 13. junija 1801 je zaprosil Karl Florjan iz Kranja za prepustitev opekarnice na Brdu, kjer je nameraval žgati opeko z drvni. Na ta način so ostali vsi ti poskusi s šoto in s premogom brezuspešni.¹³

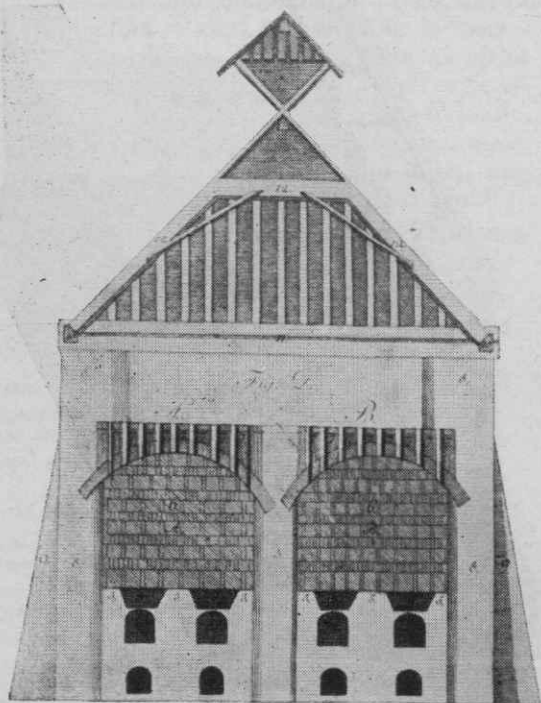
Vse opisane okolnosti so imele za posledico, da je bil donos mestnih opekarn zelo neugoden. Od 2813 goldinarjev v letu 1793/94 je padel na 939 goldinarjev v letu 1794/95 in na 592 goldinarjev v letu 1796/97. Tudi po letu 1797 sklenjenem povišanju cen je dosegel le znesek 1598 goldinarjev. Po mnenju nadrejene oblasti se je magistrat za opekarni premalo menil in tudi njuno vodstvo ni bilo v pravih rokah. Zaradi tega je odredila deželna vlada dne 13. februarja 1799, da se mestno opekarništvo podredi

deželni gradbeni direkciji. Magistrat naj predlaga sposobno osebo, ki naj bi pod nadzorstvom te direkcije vodila obrate, zakar naj bi dobila odškodnino ali primerne procente. Obenem je bil prepovedan izvoz opeke iz Ljubljane. Namen teh ukrepov je bil, da bi se občinstvo preskrbelo z zadostno množino dobre opeke, mestna občina pa bi imela od tega večje dohodke. Na pobudo gradbene in požarno-polijske komisije se je ponudil meseca aprila istega leta poseben meščanski odbor, da bi prevzel organizacijo dela na opekarnah za račun mestne blagajne. V tem odboru so bili Janez Miha Kuk, Viljem Henrik Korn, Andrej Malič, Blazij del Rossi, Peter Garstenmayer, Nikolaj Merk in Janez Krstnik Jager. Predlog je bil odobren začasno za eno leto. Ta odbor je predlagal, naj bi ostale cene za opeke medtem nespremenjene, opekarski delavci naj bi se pa oprostil novačenja. Poslednje je bilo v tem času težkih vojn posebno privlačno. Toda tudi obratovanje pod vodstvom meščanskega odbora se je končalo z izgubo. Še težji je postal položaj, ko je pri velikem požaru v Trnovem dne 4. aprila 1800, pri katerem je zgorelo 70 hiš, pogorela tudi zgornja mestna opekarna. S prvim novembrom se je meščanski odbor odrekel upravljanju opekarništva. Upravo je prevzel uradnik mestne blagajne.

Magistrat je nato sklenil odkupiti Pogačnikovo opekarno za 3900 goldinarjev. Vendar deželna vlada ni odobrila že sestavljene kupne pogodbe in je obenem ukazala, naj da magistrat svojo opekarno v zakup. Licitacija za zakup je bila določena na dan 10. decembra 1800. Proti temu je vložilo 38 meščanov pismen protest z zahtevo, naj bi ostala opekarna v upravi mesta. Sledil je enak protest predstojnikov cehov. Okrožno glavarstvo je zahtevalo, naj se cehi opravičijo, ker so se s tem nastopom pregrešili zoper generalni patent o rokodelstvu iz leta 1732. Cehi so pa odvrnili, da se ti sklepi ne nanašajo na cehovske zadeve in da niso vezani na določbe generalnega patenta o rokodelstvu v splošnih zadevah, ki se tičejo mestnega gospodarstva.¹⁴

Niti ta licitacija ni uspela in mesto je vodilo še naprej opekarništvo v lastni režiji in imelo pri tem večne skrbi in težave. Namesto pogorele gornje opekarnice je postavil magistrat drugo pri Malem grabnu. Zadevni predlog magistrata z dne 14. avgusta 1801 je odobrilo okrožno glavarstvo leta 1803.

Zaradi pomanjkanja opeke je okrožno glavarstvo naročilo dne 29. marca 1810 magistratu, naj začne takoj s peko opek ali pa naj odda opekarni v zakup. Toda na dan



Navpični prerez skozi isto peč

20. julija 1811 razpisana dražba za zakup ni privabila nobenega interesenta. V letih 1811 in 1812 se je prav malo zidalo in je bila prodaja opeke minimalna.

Koristno za opekarne je bilo, da je bilo leta 1812 prepovedano popravljanje streh z deskami. Od te prepovedi niso bile izvzete niti škodlaste strehe. Če je bilo strešno ogrodje prešibko za obremenitev s strešniki, se je moralo nadomestiti z novim močnejšim.

Od leta 1813 naprej sta oddajali mestni opekarni dobavo drv in dovoz ilovice na javni dražbi.¹⁵

Do tedaj nista imeli mestni opekarni skoraj nobene konkurence, ker se je poleg njih vzdržala le bivša Pogačnikova opekarna, ustanovljena leta 1774. Jamnikova opekarna že leta 1792 ni več obratovala. Gruberjeva opekarna na Prulah je bila leta 1792 tudi že podrti. Erarična opekarna pod Rožnikom, ustanovljena leta 1801, pa je prenehala leta 1805.

Ta skoraj monopolni položaj je prenehal, ko je nastala v neposredni bližini mesta nova opekarna v Črnučah. Ta je objavila marca 1818 v Laibacher Zeitung, da ima na zalogi 100.000 strešnikov in 80.000 zidakov, ki jih prodaja po isti ceni kot ljubljanske opekarne in jih dostavi kupcem brezplačno v Ljubljano.¹⁶

Od mestnih opekarn je producirala spodnja več kot zgornja. Leta 1824 je izdelala spodnja 319.000 zidakov, 176.000 strešnikov in 43.000 opek za tlak, zgornja pa 252.000 zidakov, 144.000 strešnikov in 35.000 opek za tlak.¹⁷ Zgornja je kuhala tudi apno, ki se je pa težko prodajalo. Leta 1821 je morala prodati zalogo na javni dražbi po zelo znižani ceni.¹⁸

Vodstvo opekarn po magistratu v lastni režiji je nasprotovalo načelom liberalizma, ki jih je propagirala državna uprava. V smislu naredbe dvorne pisarne z dne 8. julija 1826 je pozval gubernij magistrat, naj se izjavi, če ne bi bilo koristneje za mestno blagajno, da bi se dalo opekarništvu v zakup. Magistrat pa se je postavil na nasprotno stališče, češ da se dohodki večajo, ker se izdeluje brezhibno blago, ker narašča zidanje v mestu in ker ni drugih opekarn.

Ti argumenti niso bili prepričevalni. Zaradi tega je dala dvorna pisarna dne 3. maja 1827 nova navodila, v katerih poudarja, da je izkušnja potrdila načelo, da izkoriščanje mestnih realitet ne omogoča največje mogoče uspehe. Ni razloga za domnevo, da bi moglo opekarništvu mesta Ljubljane predstavljati izjemo. Zaradi tega naj gubernij

ukrene vse, da bi se opekarništvu dalo v zakup in naj poroča o uspehu.

Posledica tega ukaza je bila, da je sestavil magistrat dražbene pogoje za zakup. Zakupnik se je moral obvezati, da bo opravil vsako leto na vsaki opekarni 18 pek, torej skupno 36 pek po 54.000 opek. Moral bi torej izdelati mnogo več opek, kot sta jih dotlej izdelovali mestni opekarni. Obenem so bile določene za zakupnika obvezne prodajne cene za opeko. Magistrat je ob tej priložnosti hlinavsko poudaril, da mu ni za to, da bi iztisnil čim večji donos, ampak, da bi bile krite potrebe meščanov po opeki in dosežena zmerena renta na vložen kapital.

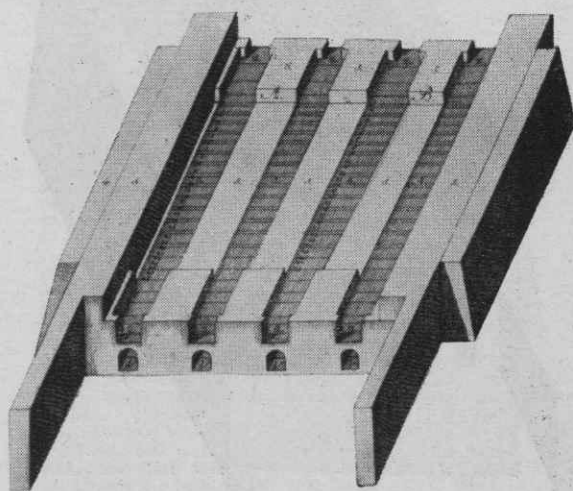
Pri dvakratni licitaciji na podlagi teh pogojev ni pristopil noben interesent.

Dvorna pisarna je dne 12. februarja 1829 izrazila domnevo, da je določil magistrat v dražbenih pogojih prodajne cene za opeko z namenom, da bi onemogočil uspeh dražbe. Zaradi tega je odredila, naj bo nova dražba pri okrožnem glavarstvu. Toda dražba z dne 7. septembra 1829 je dosegla pri vzklicni ceni 1600 goldinarjev najvišjo ponudbo v znesku 1000 goldinarjev in ni bila odobrena. Pri ponovni dražbi z dne 10. decembra 1829 ni pristopil nihče.¹⁹

Sledile so še nadaljnje dražbe, ki so bile brez uspeha kljub temu, da so bili razglašeni pozivi ne le v Ljubljani, ampak tudi v Celovcu, v Gradu in v Trstu.

Šele na licitaciji dne 7. marca 1833 je izdražil zakup Jakob Čepon za čas od 1. novembra 1833 do 31. oktobra 1836 za letno zakupnino 1200 goldinarjev. Čepon je bil dotlej dolgo vrsto let obratovodja obeh mestnih opekarn.²⁰

Medtem se je situacija poslabšala, ker so nastale v okolici Ljubljane nove opekarne,



Vodoravni prerez skozi isto peč I.

med njimi leta 1834 pomembna opekarna v Zgornji Šiški, kar je neugodno vplivalo na višino bodoče zakupnine za mestne opekarne.

Tri licitacije z dne 26. avgusta, 31. avgusta in 30. septembra 1836 so ostale brezuspešne. Šele ko so znižali izključno ceno od 1200 na 800 goldinarjev, je izdražil zakup na licitaciji z dne 2. marca 1837 Gašper Debevc za 3 leta za letno zakupnino 600 goldinarjev. Sledila je 26. novembra 1839 dražba za čas od 1. aprila 1840 do 31. marca 1843. Zakup je izdražil Leopold Gasperotti za letno zakupnino 620 goldinarjev. Kmalu se je pa pokazalo, da sta bili obe opekarni tako iztrošeni, da bi njuna obnova stala 7200 goldinarjev. Gasperotti se je ponudil, da ju obnovi sam pod pogojem, da se mu prepusti zakup za 12 let za letno zakupnino 150 goldinarjev. Magistrat je na to pristal avgusta 1843.²¹ Gasperotti je pritegnil k temu poslu še tvrdko Ivan Baumgartner & Co.

Leta 1845 je bila zakupnikoma dovoljena preureditev peči za kurjavo s šoto. V naslednjem letu sta to izvedla ter postavila v Ljubljani skladišče za šoto.

Prodajo opeke je prevzela trgovska tvrdka Baumgartner & Co, ki je imela svoje pisarne v Gradišču števil. 32. V letih 1846, 1847 in 1849 naletimo na oglase, ki opozarjajo občinstvo, da so pri mestnih opekarnah na razpolago vse vrste opeke najboljše kakovosti.

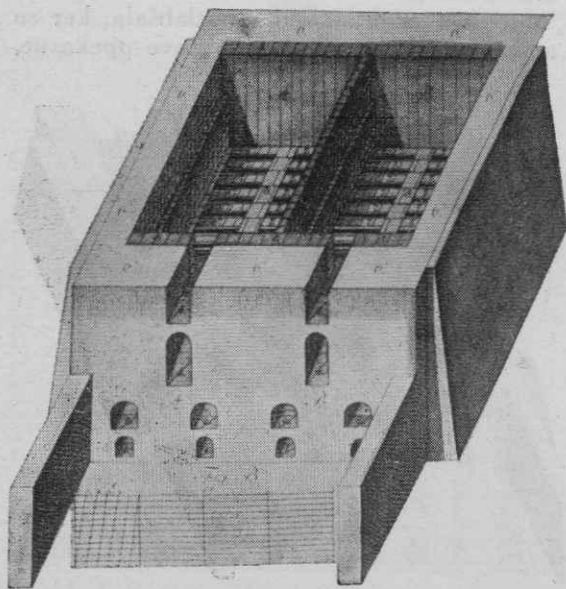
Zakupniki so mislili, da se bo konzum opeke povečal glede na gradnjo železnice in kolodvora v Ljubljani. Da bi zvišali produkcijo, so predlagali februarja 1846, naj bi

se pri zgornji opekarni na Malem grabnu postavila poleg stare peči še nova, preračunana na 1971 gold. Pripravljeni so bili to peč sami postaviti pod pogojem, da se jim za preostanek 7 let zakupa spregleda plačilo dogovorjenih letnih 150 goldinarjev. O usodi tega predloga ni nobenih vesti. Po Gasperottijevi smrti je bila od leta 1849 dalje tvrdka Ivan Baumgartner & Co edini zakupnik. Špekulacija zakupnikov, da se bo poraba opeke povečala, se ni uresničila. V nemirnih letih 1848, 1849 in 1850 je prodaja tako zaostajala, da so morali prodati velik del zaloge za vsako ceno. Trdili so, da so v času zakupa od leta 1843 do leta 1855 imeli od opekarn letno povprečno le 748 goldinarjev dohodka.²²

Zanimivo je, da je magistrat določil ta znesek kot vzklicno ceno za licitacijo, ki je bila začetek leta 1855 za zakup opekarn za 8 let od 1. aprila 1855 do 31. marca 1863. Ta zakup je izdražil Daniel Detela, ki je ponudil kot zakupnino 925 goldinarjev. Toda tudi Detela ni prišel na svoj račun. Nastale so številne nove opekarnice na deželi in v neposredni bližini Ljubljane in sicer na Studencu pri Igu, na Glincah, pod Šmarno goro in Dobrunjah poleg že obstoječih na Viču, na Brdu, v Kosezah, v Podutiku in drugod. Ti novi obrati so konkurirali v Ljubljani. V letih 1855 do 1858 je imel Detela baje 3000 goldinarjev izgube. V začetku leta 1859 je imel na zalogi 800.000 opek brez upanja na prodajo. Zaradi tega je izdelovanje opeke ustavil. Prosil je, da bi ga odvezali od zakupa ali pa, da bi se mu vsaj znižala zakupnina. Strešno ogrodje spodnje opekarnice v Trnovem je bilo tako strohnelo, da je obstajala nevarnost, da se zruši. Tudi zidovje je bilo v slabem stanju. Zaradi tega in ker je pri tej opekarni primanjkovalo ilovice, je sklenil magistrat 3. junija 1859 opustiti spodnjo opekarno. Obenem je znižal zakupniku Deteli za ostala 4 leta zakupnino od 925 na 150 goldinarjev letno.

Opuščena spodnja opekarna je bila dne 19. septembra 1759 prodana na javni dražbi pod pogojem, da jo mora kupec podreti. Del objektov je kupil Daniel Detela, drugi del pa Gustav Tönnies.

Detela je imel odslej v zakupu preostalo zgornjo mestno opekarno na Malem grabnu, glede katere se je ugotovilo, da bo do konca zakupne dobe izčrpala vso razpoložljivo ilovico.²³ Ta domneva se je tudi uresničila. Že v prvi polovici leta 1863 opekarna ni več obratovala. Mestni svet jo je sklenil 10. septembra 1863 prodati, zraven pa še neka druga zemljišča. Vse objekte je kupil Josip



Vodoravni prerez skozi isto peč II.

Nušak z namenom, da postavi hleve za vojaške konje.²⁴

S tem je prenehalo ljubljansko mestno opekarništvo, ki je trajalo okoli 350 let. Ljubljanski mestni opekarni sta predstavljali, dokler niso od leta 1833 naprej bile oddane v zakup, čisto buržujski tip mestnih podjetij, ki sta obratovali predvsem v prid meščanom, ker so samo ti uživali privilegirane občutno nižje cene. V tem se je ta režim razlikoval od komunalnih podjetij v poznejših časih, ko so se ustanavljala in vodila po popolnoma drugih nekapitalističnih načelih v prid vsemu prebivalstvu.

B. DRUGE OPEKARNE V LJUBLJANI

Razen mestnih opekarn so nastale v Ljubljani v zadnji četrtini XVIII. stoletja še druge, toda manj pomembne opekarnе.

Deželno glavarstvo je kljub odločnemu odporu mestnega magistrata dovolilo dne 19. oktobra 1774 Francu Ks. Jamniku in Jerneju Pogačniku, da postavita opekarni v Trnovem.

Jamnikova opekarna je stala na drugi strani Malega grabna nasproti koncu Zelene poti. To podjetje se ni moglo razmahniti. Leta 1792 opekarna ni bila več v obratu in je bila podrtá.²⁵

Pogačnikova opekarna je stala približno 100 m od Opekarske ceste iz smeri Velike čolnarske ulice proti mestu.²⁶ Po smrti Jerneja Pogačnika jo je vodila njegova vdova Julijana Pogačnik. L. 1792 je delala opekarna v neznatnem obsegu in je opravila v cellem letu le dve peki. Leta 1798 je poročal magistrat okrožnemu glavarstvu, da ta opekarna skoraj ne obratuje. Prosil je, naj bi se naročilo lastnici, naj da opekarno v zakup ali pa naj jo proda, če ne more sama dvigniti produkcijo. Nato je vzel opekarno v zakup aktuar policijskega ravnateljstva Jože Gebhart. Ko je umrl, se je ugotovilo, da je zapustil toliko dolgov, da se je zdelá krida neizogibna. Nato jo je vzel v zakup varuh Pogačnikovih otrok, magistratni uradnik Jakob Glavan. Ker ni bilo drugih interesentov, sta jo dne 28. marca 1801 kupila na javni dražbi Jakob Glavan in njegova žena. L. 1816 je zaposlovala ta opekarna 15 delavcev. Ko je Glavanova žena l. 1819 umrla, je prešla njena polovica na njeno hčer Terezijo Rus in po očetovi smrti leta 1839 tudi druga polovica. Leta 1837 je ta opekarna zaposlovala skupno 23 delovnih moči in je opravila 5 pet po 47.000 opek. Terezija Rus je prodala opekarno v začetku leta 1844.²⁷ Kupil jo je Jože Gebhart. Novi lastnik ni razpolagal z zadostnimi denarnimi sredstvi.

Leta 1846 se je vknjižila Terezija Rus na njegovih nepremičninah za znesek 3000 golarjev s 5 % obrestmi. Že leta 1850 ta opekarna ni več obstajala.²⁸

Omembe vredna je tudi opekarna, ki jo je postavil Gabrijel Gruber na Prulah. Potreboval je mnogo opeke za Gruberjev kanal in še več, ko je začel leta 1773 postavljati obširno stavbo (poznejšo Virantovo hišo) za hidravlično in mehansko šolo. Ko je po velikem požaru v Krakovem leta 1774 nastalo veliko pomanjkanje opeke, je postavil leta 1774 lastno opekarno na Prulah na mestnem zemljišču brez vednosti in odobritve mestnega magistrata. Ker je pa Gruber bil že leta 1777 odstavljen od vodstva pri gradnji prekopa, je prenehala ta opekarna z obratovanjem. Kupil jo je Gregor pl. Fedransperg; ta jo je nameraval leta 1781 prodati na javni dražbi. Proti temu je nastopil magistrat, ker je opekarna bila na njegovem zemljišču. Spor je trajal do leta 1784, ko je prišlo do poravnave. Leta 1792 je bila opekarna že podrtá.²⁹

Leta 1786 je zaprosil neki Leopold Hofer za dovoljenje, da postavi opekarno, pa je bil odbit.³⁰

Leta 1801 je postavila deželna gradbena direkcija erarično opekarno pod Rožnikom. Podoba je, da njeni uspehi niso bili zadovoljivi. Na dan 8. marca 1804 je bila razpisana dražba za zakup te opekarne in na dan 29. julija 1805 dražba za njeno prodajo. Pozneje se nikoli več ne omenja.³¹

Opekarna križniškega reda, ki jo omenja Vrhovnik v letih 1790 in 1793, je bila bržkone izven mestnega pomerja, ker jo magistrat v svojem poročilu iz leta 1792, ko navaja vse druge opekarnе, sploh ne omenja.³²

Po prenehanju zgornje mestne opekarne leta 1863 ni bilo v Ljubljani nobene opekarne več.

OPOMBE

1. Mestni a., Knjige izdatkov 1732—1775; fasc 14, 1736 do 1785; fasc 90—94, 1741—1790; fasc 88—89, 1791—1811; fasc 46, 1831—1835. — 2. Mestni a., Sodni protokoli 1748 str. 5. — 3. Mestni a., fasc 14, 1736—1785 in fasc 15, 1544—1802. — Drž. a. Sl., publica-politica Lit Z N= 6. — 4. Mestni a., sodni protokoli od 15. oktobra 1748. — 5. Mestni arhiv; Sodni protokoli od 15. aprila 1741, od 8. julija 1748, od 17. marca 1757, od 8. julija 1765 in od 30. junija 1765. — 6. Mestni a., fasc 90—94, 1741—1790; Mestni računi fasc 21, 1788—1842; Reg I, fasc 20. — 7. Mestni a., fasc 88—89, 1791—1811. — 8. Mestni a., fasc 88—89, 1791—1811. — 9. Mestni a., Gewerbetabelle für 1866; fasc 10, 1820—1826; fasc R 2, 1814—1822 in Reg I fasc 595. — 10. Mestni a., fasc 90—94, 1741—1790; fasc 88—89, 1791—1811; Knjige izdatkov 1738, knjige prejemkov 1738, fol 64; knjige prejemkov 1769, 1771; Magistratica acta, fasc 14, 1736—1785. — 11. Mestni a., fasc 88—89, 1791—1811; francoska doba, fasc 24, 1762—1813, No. 1. — 12. Mestni a., fasc 95—94, 1741—1790 in fasc 88—89, 1791 do 1811. — 13. Drž. a. Publico-politica, lit T No 1; Mestni a., fasc 48—51, 1750—1785 (fasc 51), fasc 88—89, 1791—1811 (fasc 88), fasc 214—250, 1792—1809 (fasc 227), fasc 370—409, 1799—1804 (fasc 384); Laibacher Zeitung od 11. X. 1799. — 14. Mestni a., fasc 88—89, 1791—1811. — 15. Mestni a., fasc 88—89, 1791—1811; Reg I, fasc 161 in 167. — 16. Intelligenzblatt zur LZ No 26 od 31. III. 1818. — 17. Mestni a., fasc

R 2, 1814—1822. — 18. Drž. a., Gub. a. fasc 33, 1821, No 45. — 19. Mestni a., K 15, 1825—1839 in fasc 46, 1836—1833; Drž. a., fasc 33, 1827/28, No 23 in 33. — 20. Mestni a., fasc 46, 1831—1833 in 1847.; fasc K 15, 1825—1839; Amtsblatt zur L. Z. od 1. novembra 1831. — 21. Mestni a., fasc 46, 1832-36 in 1837.; Drž. a., gub. a., fasc 33, 1843, No 26; Amtsblatt zur L. Z. od 28. VII., 18. VIII. in 15. IX. 1836 in od 16. XI. 1839. — 22. Mestni a., Reg I, fasc 655, fasc 46, 1837 in 1847. Anhang zur L. Z. od 15. II. 1845, od 21. IV. 1846 in od 27. VII. 1847, Intelligenzblatt zur L. Z. od 19. IV. 1849; Drž. a., gub. a., fasc 33, 1843, No 26, 1847, No 202. — 23. Mestni a., V/4, 1858-62, fasc 46, 1847.; Reg I, fasc 655. — 24. Mestni a., Cod III 14, 1863. — 25. Mestni a., fasc 88—89, 1791—1811 (fasc 88). — 26. Zemljiška knjiga Ljubljane, mapni list 14/3, parcela št. 84; Drž. a., kataster, Parcela št. 82—85. — 27. Mestni a., fasc 88—89, 1791—1811 (fasc 88);

Magistratica acta, fasc 14, 1736—1785 in fasc 15, 1544—1802; Gewerbstabelle für 1816, Mestni a., fasc 46, 1838—1841. Mestni a., Reg I, fasc 393. Intelligenzblatt zur Laibacher Zeitung od 25. XI. 1843, Anhang zur Laib. Zeitung od 24. I. 1843 in od 19. III. 1844. — 28. Drž. a., Grund und Satzbuch, vom 26. fol 157; Mestni a., Hand-Urbarium, Cod XVI 87; Magistratisches Gewerbsbuch, 1850. Cod XX/5. — 29. Drž. a., Prezidialni spisi, konvolut 455; Mestni a., Reg I, fasc 20, fasc 88—89, 1791—1811, fasc 90—94, 1741—1790 (fasc 94). Tloris opekarne se nahaja v Mestnem arhivu. — 30. Mestni a., Politisches Ratsprotokoll od 26. julija 1786. — 31. Mestni a., fasc 88—89, 1791—1811; Intelligenzblatt zur Eggerschen Laibacher Zeitung, 1805, No 58. Drž. a., Gub. a., 1802—1809, fasc 44 in 1817/18, fasc 113. — 32. Vrhovnik, Zgodovina Trmoške župnije, str. 85 in 86. Mestni a., fasc 88—89, 1791—1811.

NEKAJ PODATKOV O BAROČNIH KIPARJIH IN NJIHOVIH DELIH NA SLOVENSKEM ŠTAJERSKEM

SERGEJ VRISER

V 3. številki VI. letnika Kronike sem objavil življenjepisne podatke baročnih umetnikov iz Celja, Ptuja in Slovenskih Konjic. V pričujočem sestavku nadaljujem z objavo nekaterih podatkov o avtorjih, kakor jih je razkrilo proučevanje baročnega kiparstva na Slovenskem Štajerskem pri delu v arhivih ali pa ob neposrednem stiku z umetninami. Z arhivskim zapisom ali umetnikovi podpisom izpričana dela morejo služiti — kolikor so ohranjena — umetnostnemu zgodovinarju kot izhodišče za odkrivanje drugih del cit. avtorjev po stilnoprimerjalni poti.

Jurij Mazus (Matzus) — V konjiških matrikah nam je uspelo odkriti življenjsko sled še enega umetnika iz XVII. stoletja, pravzaprav iz predbaročne dobe. Dne 14. januarja 1641 so v župni cerkvi v Konjicah krstili Pavla, sina Jurija Mazusa, kiparja (»Sculptore«) in matere Elizabete, 21. maja 1649 pa je ista zakonska dvojica zapisana ob krstu hčerke Kristine.¹

Kipar I. C. Ö. — V mariborskem Pokrajinskem muzeju se hrani lesena plastika



Franc Rottman, Umirajoči Ksaverij (detajl z marmornatega spodnjega dela velikega oltarja v Stražah iz l. 1764-65)

mrtvega Kristusa, bržkone namenjena za votlino božjega groba. Na hrbtni strani kipa so vrezane črke I. C. Ö., pod njimi letnica 1733. Črke so najverjetneje začetnice kiparjevega imena. Iskanje imena v seznamu umetnikov in tudi stilna komparacija z domačim in tujim gradivom tega časa nista doslej razrešili vprašanja, kdo je avtor. Če sodimo po tem delu, je bil vidnejši umetnik. Ker je prišel kip v muzej brez sleherne navedbe najdišča, je ugibanje o njegovi provenienci še bolj otežkočeno.

Franc Hörget (Hörgeck) — V bližini Sv. Barbare nad Slovenjim Gradcem stoji v obcestni kapelici lesen in oblečen kip Marije. Pred letom so kipu sneli obleko in odkrili v njem vdolbino, v kateri je bil listek s krajšo molitvijo v nemščini. Pod tekstom je podpisan Franc Hörget ali Hörgeck, »bilthauer«. Listek ima letnico 1742. Kip je zasnovan dokaj rustikalno in razodeva rezbarja s skromnejšim umetniškim znanjem. V slovenjegraških arhivih ni tega imena; mogoče je tudi, da gre za mojstra iz bližnje Koroške.

Karel Jožef Rissner — Med kiparji Ptuja, ki so nam jih predstavile matrike, nismo našli naleteli na umetnika s tem imenom. Iz dveh virov pa vemo, da je nekaj let bival v tem mestu. Za župno cerkev v Lenartu v Slov. goricah je Karel Jožef Rissner, »bürgl. bilthauer« iz Ptuja leta 1747 izdelal kip sv. Florijana. Kip so uporabljali pri procesijah; izdelan je bil v Ptuj, kjer ga je zlatil slikar Franc Anton Pachmayr.² Zdi se, da se je Rissner priselil v Ptuj in da se je posluževal naslova meščanskega kiparja brez dovoljenja strokovnega združenja. Dr. R. Kohlbach namreč omenja, da so leta 1756 predstojniki graške bratovščine

ponovno pozvali Rissnerja in ptujskega slikarja Ferdinanda Scheidnagla, naj vendar že vstopita v cehovsko organizacijo, v nasprotnem primeru jima grozi eksekucija.³ Rissnerjev Florijan se je izgubil in tako nam žal manjka ključ k njegovim delom, od katerih je prav verjetno še nekaj ohranjenih.

Anton Ternovšek (Ternouscheg) — Ob mostu v Spodnji Muti ob Dravi stoji kamnito znamenje — z nišami obdan podstavek — in na njem kip Janeza Nepomuka. V znamenje je vzdana plošča s priprošnjim napisom, ki pravi ob koncu: »Haec statua exstructa est sancto Ioani Nepomuceno auctore Antonio Ternouscheg«. Zraven je letnica 1748. Kip svetnika je povprečno delo, verjetno izpod dleta domačina iz Dravske doline.

Vid Königer — V monografiji o graškem kiparju Vidu Königerju, zadnjem velikem barokistu na Štajerskem, je E. Andorfer med njegovimi ugotovljenimi deli navedel kot edino plastiko pri nas kipec Immaculate v cerkvi v Šentilju v Slov. goricah iz leta 1761.⁴ Od izdaje te monografije do danes se je poznavanje Königerjevega opusa precej izpopolnilo; tudi pri nas in v sosednji Hrvatski smo mogli temu kiparju pripisati nekaj pomembnih stvaritev. Na enem izmed del, ki se hranijo v Sloveniji, je bil pred leti odkrit tudi kiparjev podpis: To so znani »Petrovski križi«, tri kamnite plastike iz druge polovice XVIII. stoletja, ki so stale ob cesti Celje—Žalec, lani pa so jih predstavili k petrovski cerkvi. Na podstavku srednjega kipa je vklesano z vidnimi črkami ime: V. Königr. Ta signirana plastika se je že obnesla kot zanesljiv kašipot pri ugotavljanju drugih Königerjevih umetnin v Sloveniji.

*

V svojih delih, ki obravnavata spomenike gornjegrajske dekanije, sta I. Orožen in A. Stegenšek v poglavjih o župni cerkvi Frančiška Ksaverija v Stražah opisala njen veliki oltar in podala zgodovino njegovega nastajanja.⁵ Ta oltar je nevsakdanja umetnina: njegov spodnji del z menzo, kipom umirajočega Ksaverija in podnožji stebrov, je marmornat, zgornji del — stebri, ogredje in kipi — pa je lesen. Na prvi pogled je tudi mogoče spoznati različne roke, ki so bile udeležene pri njegovi izdelavi. O avtorjih tega oltarja so krožila različna mnenja; v zadnjem času pa nam je uspelo razjasniti to vprašanje skoraj do popolnosti.

Preden bi prešli k novim podatkom, je prav, če v kratkem ponovimo Stegenškovo

razlago, kako je prišlo do oltarja s takim nastavkom. S kultom Frančiška Ksaverija se je v prvi polovici XVIII. stoletja razširil glas o straški cerkvi po avstrijskih in drugih evropskih deželah. Cerkev je potrebovala nov oltar, želeli so, da bi bil v celoti iz marmorja in v ta namen so pričeli v 40 letih XVIII. stoletja nabirati darove. Prispevki so se množili, denarne podpore so pošiljale številne plemiške hiše, poslala sta jih celo poljski in dunajski dvor. Vendar se je gradnja oltarja nenavadno zavlekla. Iz pism Silvestra Herendlerja, prokuratorja straške cerkve na Dunaju, ki je po avstrijskih provincah nabiral darove za Straže, je možno razbrati, da so na Dunaju želeli, naj se izdelajo načrti za novi oltar v cesarskem mestu. Cerkev pa je naročila načrte drugje, poslali so jih le na ogled na Dunaj; tam pa niso ugajali, češ da oltar ni zasnovan v pravilnem razmerju. Kamnoseška dela so medtem že tekla, izdelan je bil tudi leseni in s kovino, bakrom in srebrom obloženi tabernakelj. Iz Herendlerjeve korespondence med letom 1766 in 1769 zvane očitki, da pri Sv. Frančišku Ksaveriju denar zapravljajo, povrhu izostajajo darovi. Sicer so do leta 1769 nabavili dragocen okvir za oltarno podobo, ki jo je že leta 1715 naslikal Janez Mihael Reinwaldt, novi oltar pa še vedno ni bil dokončan. Stegenšek zaključuje, da je bil le-ta na pragu leta 1770 še vedno v delu in pravi: »Kar je bil kamnosek že izvršil, so postavili, ostalo je napravil za nižjo ceno lesorezec...«⁶

Tukaj hočemo Stegenškovo pričevanje dopolniti z novimi ugotovitvami, predvsem tudi z imeni avtorjev straškega oltarja. Razen omenjenih Herendlerjevih pism se je namreč ohranilo v arhivu še pet pism, ki jih je pisal iz Ljubljane predstojniku župnije vikar Karel Peer.⁷ V prvem pismu od 22. aprila 1764 pravi med drugim takole: »... Praesentium exhibitor Franciscus Rottman Architectus, et sculptor Labacensis, cui



Vid Königer, Baročne plastike (Petrovče, druga polovica XVIII. stol.)

fabricam Altaris S. Xavery comittendam arbitror, quique in hac arte optime experto, eum in finem ad S. Xaverium se contulit, ut genuinam spaty totius mensuram, pro Altari necessariam, capere valeat, priusquam enim accurata mensura habeatur, Tabernaculum delineari et inchoari non potest. Exhibebit delineationem Altaris cum suo fundamento, et qualitatem marmoris, et specificationem expensarum, et specimen contractus inuendi... Meo iudicis Altare si non ex integro, usque ad columnas tamen fieri debet ex marmore, ut duae portae laterales tanto firmiter cohaereant... itd.» Naslednje pismo nosi datum 7. marca 1765, Karel Peer poroča v nemščini: »Kamnosekova naloga ni samo, da izdelava oltarno mizo s kipom umirajočega Ksaverija, marveč tudi ves ostali del nad mizo do stebrov, dalje oba stranska portala in ograjo okoli oltarja vključno s tlakom. Vse to mora postaviti v letošnjem letu... Na račun je doslej že prejel 830 flr, pozneje naj prejme še 740 flr. Da bi mogli izdelati ves oltar, bo treba počakati na dobrotnike ali

pa ga dokončati v mavcu... Že lani sem naročil kopijo oltarnega osnutka (bržkone kopijo, ki so jo zahtevali na Dunaju, op. S. V.), vendar je od tukajšnjih ljudi težko kaj dobiti, skico pa potrebuje kamnosek pri delu... Poskrbel bom, da jo kar najhitreje prerišejo... itd.»

Dne 21. junija 1765 poroča Peer, da je prejel vrečico z denarjem, ki jo bo odprl ob prihodu kamnoseka: »Ker pa slednji ni upošteval roka, kot je bil določen v pogodbi, mu bom izplačal le toliko, kolikor je vredno opravljeno delo... Do septembra bi moral izdelati ves oltar do stebrov, ves zgornji del s portaloma pa še manjka in težko da bo delo letos končano... Poklical bom kamnoseka na zagovor... itd.» Končno sporoča Karel Peer 10. aprila 1766, da so kamnoseška dela razen obeh portalov končana in da je mogoče priti po oltar. Omenja napako pri vratih ograje, ki pa ni nastala po krivdi kamnoseka, marveč ključavničarja ali tistih, ki so delo pri njem naročili. In še pismo od 12. septembra 1766: Omenjeni sta izplačili ključavničarju in pozlatarju. Kot akontacijo so jima izplačali 70 flr, pozlatar mora prejeti še 6 flr.

Tako se nam je izluščil iz anonimnosti avtor spodnjega, marmornatega dela stranskega oltarja — ljubljanski kipar Franc Rottman. Oltar je ljudsko izročilo v XIX. stoletju pripisovalo umetniku Italijanu. Po prvi verziji so zgornji del izdelali v Benetkah, a se je potopil na poti v Trst. Druga verzija pa je trdila, da so se kmetje, ki so iz Trsta pripeljali spodnji del nastavka, uprli težkemu delu in odklonili prevoz zgornjega dela oltarja. To naj bi naročnike prisililo, da so ta del naročili pri rezbarju.⁸ V laičnih ugibanjih se v zvezi z marmornatim delom omenja tudi ljubljanski kipar Francesco Robba. Že po datumih Herendlerjeve korespondence, ki zadeva izdelavo oltarja in ki jo je citiral Stegenšek, pa je bilo jasno, da je delo nastalo po Robbovi smrti. Nastalo je v delavnici njegovega nekdanjega pomočnika Franca Rottmana, ki je v svojem kiparskem rokopisu deloma res ohranil poteze uglednega učitelja.

Rottmanovemu načrtu so na Dunaju očitali neskladnost v zamisli oltarnega nastavka. Osnutka sicer ne poznamo, ni pa izključeno, da je pri ocenjevanju do neke mere sodilo nezadovoljstvo, ker so naročniki prešli nasvet, naj si oskrbijo načrte na Dunaju, in so raje poiskali cenejšega mojstra v Ljubljani.

Spregovoriti nam je še o avtorjih lesenega dela svojevrstnega oltarja. V jožefinski dobi



Janez Štímer, Pavel (detajl z lesenega zgornjega dela velikega oltarja v Stražah iz konca XVIII. stol.)

so usahnile denarne podpore in na delo so poklicali rezbarja, mizarja in pozlatarja. Arhitektura nastavka in kipi pričajo, da to niso bili mojstri izredne umetniške potence, prej bi smeli reči precej povprečni. Tudi nad njimi se je odgrnila zavesa v arhivih vsaj toliko, da bi si upali narediti končne zaključke o avtorjih sami. Kakor je videti iz ohranjene listine, predračuna za veliki oltar, je bil le-ta dokončan šele v letu 1801. Omenjena so mizarska, kiparska in pozlatarska dela, podpisali pa so se Kranjčani, mizar Matej Goričnik, kipar Janez Stimer in star znanec naše umetnostne preteklosti, slikar in pozlatar Leopold Layer.⁹ Po nizki vsoti (za mizarska dela 2 flr 14 kr, za kiparja 4 flr 60 kr) in pripombi »den schon stehenden Altar« je mogoče sklepati, da je šlo tedaj le za dopolnitve na že postavljenem oltarju. Ob tej ugotovitvi se seveda poraja vprašanje, ali niso bili Kranjčani ude-

leženi samo pri dopolnitvenih delih, glavnino pa je le izdelal neznanec. Vendar se nam zdi, da je to kaj malo verjetno. Stilno je namreč leseni oltar značilno delo iz konca XVIII. stoletja in ni mogel nastati mnogo pred letom 1801, za udeležbo mojstrov manjšega umetnostnega središča pa govori že omenjena umetniška kakovost lesenega nastavka. Anonimen bi torej ostal le še avtor tabernaklja. Ali je bil domačin ali tujec, ne vemo. Iz povedanega pa se ponuja odgovor, da je bil oltar v Stražah bržkone v celoti izdelan na naših tleh.

OPOMBE

1. Nadžupnijski arhiv Slov. Konjice. — 2. Župnijski arhiv Lenart v Slov. gor. — 3. Dr. R. Kohlbach: Steirische Bildhauer, Graz 1927, str. 455. — 4. E. Andorfer: Veit König und seine Werke, Graz 1925. — 5. I. Orožen: Das Bisthum und die Diözese Lavant, Dekanat Oberburg, Marburg 1877, str. 84/100, 108/110. — 6. A. Stegenšek: Dekanija gornjegrajska, Maribor 1905, str. 55/57. — 7. Drž. arhiv LRS, podružnica Maribor, o. c., str. 57. — 8. I. Orožen, o. c., str. 108. — 9. Drž. arhiv LRS, podružnica Maribor.

NEKATERI REVOLUCIONARNI DOGODKI NA VZHODNEM SLOVENSKEM
LETA 1848

JOZE SORN

Namen mojega članka ni drugega kot to, da na osnovi nekaterih uradnih spisov iz leta 1848 podam v vsej podrobnosti nekaj dogodkov na južnem Štajerskem¹ (naslov članka je torej nekoliko preširok) in s tem obudim spomin na revolucijo v Avstriji in na Slovenskem pred 112 leti, ki ima svoj začetek na Dunaju v dneh od 13. do 15. marca 1848 in se je v glavnem končala s 1. novembrom tistega leta, ko so cesarske vojaške sile v celoti zasedle Dunaj in s tem zaključile revolucijo.²

Dne 30. marca 1848 je prispelo iz krajevne oblasti Branek pri Ljutomeru poročilo, da povzročajo tamkajšnje razmere skrbi, ker da se je (v dneh pred 30. marcem) »vznemirilo pod vplivom slabih subjektov« več občanov v fari Mali Nedelji, torej v kraju, ki je daleč od oblasti. Z nasiljem so grozili davkarju in tistim nižjim uradnikom, ki so izvrševali posle rekrutiranja, v taki meri, da se je morala krajevna oblast ukloniti volji »tumultuantov«. Vse je kazalo, da so uporniki mnenja, da ni več ovir za njihovo brutalno samovoljo in da so zakoni vobče brez moči.

Ker je ta dejstva opisal uradni spis, ni dvoma, da gre tu za radikalno gibanje, ki sicer ni bilo trdno organizirano, ker ga pač ni vodila močna osebnost ali organizacija,

pač pa je šlo bolj za spontan izraz zadovoljstva nad tem, da so se nevarno zamajali temelji fevdalnega sistema in njegove zakonodaje ter da je nastopil čas zemljiške odveze. Kako hitro se je širilo to revolucionarno gibanje, nam pove naslednji uradni dopis:

Nekaj ur potem, ko so v Mariboru prejeli zgoraj navedeno poročilo, sta se javila v mariborskem kresijskem uradu krajevni komisar in zakupnik gospostva Lokavci in sporočila, da se je skupina, ki se je pojavila pri graščini Branek, okrepila z nekaterimi splošno znanimi povzročitelji tamkajšnjega nemira in prišla v uradno pisarno. Kmetje so se najprej pričeli pritoževati, a so kmalu postali neenotni. Končno so se najprejrednejši med njimi lotili komisarjeve osebe in ga potisnili iz pisarne. Pri tem je bil ranjen na glavi. Prisilili so ga, da je urno odšel z dostavkom, da si bodo v bodoče sami volili svoje oblasti in duhovnike ter da ne bodo trpeli nobenega drugega kot tistega, ki ga bodo sami postavili. Pri tem so tudi izjavili, da bodo enako nasilni proti nekaterim župnikom, ki niso spodobni do njih.³

Medtem ko ima »polastitev« komisarjeve osebe in izrinjenje iz uradne kanlije kar simboličen pomen: proč s fevdalizmom in njegovimi eksponenti, občinska oblast je

naša, pa vidim v volji, da hočejo kmetje sami voliti nižje oblasti in duhovnike, daljnji odmev enega izmed ciljev kmečkih uporov ter vedno živo željo po demokraciji.

Ker so bili dogodki — kot pravi dalje poročilo — zelo nevarni, in če se jim ne bo nasprovalo z vso silo, bodo ti povzročitelji izzvali celo anarhijo na deželi. Zato so prisili mariborsko bataljonsko komando, da takoj določi eno četo za politično (pravilneje: vojaško) asistenco. Ta četa je šla s kresijskim komisarjem Arbesserjem dne 31. marca ob pol treh zjutraj iz Maribora z vlakom do Špilja, od tam pa peš do Radgone in je dne 1. aprila zarana vkorakala s komisarjem v Lokavce. Mariborski kresijski glavar je naročil pomiriti ljudi in obdržati obstoječe zakonito stanje ter kolovodje poklicati na odgovornost.

Torej revolucija v malem! Fevdalna politična oblast se je oprla na vojaško silo in ob skupaj sta »vkorakali« v nemirno področje, »vzpostavili red« in pričeli deliti kazni.

Naslednje uradno poročilo nam vé povedati naslednje: V noči med 30. in 31. marcem je pribežal v mariborski kresijski urad tudi komisar gospostva Negova. Sporočil je, da je *ista skupina* grozila, da bo obiskala negovski grad. Ker mariborski kresijski glavar ni imel več vojakov, je pribežniku sporočil, naj si ustvari *obrambo iz zanesljivih domačinov* in naj zahteva pri ulanski depotni komandi v Radgoni, da odredi oddelek za zaščito Negove. Mariborski kresijski glavar še dodaja, da je komisarju »položil na srce«, naj pospeši svoje uradovanje.

Ta izjava je dvoumna, ker lahko pomeni, da je bil komisar zaradi birokratičnosti dejansko v zaostanku z uradovanjem, ali pa lahko pomeni, naj kolovodje »pospešeno« aretira in razbije skupino nemirnežev, naj konča revolucijo.

Proti koncu marca so »motili javni red, mir in varnost« tudi kmetje ob Savinji. Zato so zemljiške in krajevne oblasti zaprosile 29. marca za vojaško asistenco, enako istega dne tudi krajevno predstojništvo Velike Nedelje. Ta jo je tudi takoj dobila.

Dežela se po teh dogodkih ni pomirila. Nastopil je namreč nov moment: volitve v nemško narodno skupščino v Frankfurtu. Prva navodila za izvedbo volitev so bila dana posameznim gubernijem dne 15. aprila.⁴ Slovensko ljudstvo ni bilo navdušeno za take vsenemške volitve, ker je bilo kazno, da bo s tem omogočena hitrejša germanizacija slovenskega naroda, pa tudi z zemljiško odvezo verjetno ne bi bilo kakega plusa. Da je bila močna propaganda proti frankfurtskim vo-

litvam že pred 15. aprilom, dokazuje dopis z dne 17. aprila, s katerim sporoča mariborski kresijski glavar v Gradec, da se razširja med Slovence njegove kresije, še posebej v področje okoli Gornje Radgone, poziv, naj se s protesti ovirajo volitve za deputirance v Frankfurt. Ker so oblasti zvedele, da je tu udeležena tudi duhovščina, so pisale o tem sekovskemu ordinariatu in mu sporočile, da je prav kaplan Anton Kreft v Radgoni javno s prižnice svaril slovenske kmete, naj ne imenujejo volilnih mož za volitve poslancev v frankfurtsko skupščino. Sekovski ordinariat so pozivali, naj pouči kaplana in ostalo duhovščino v slovenskih delih škofije, da se vzdrži volilnih poslov.

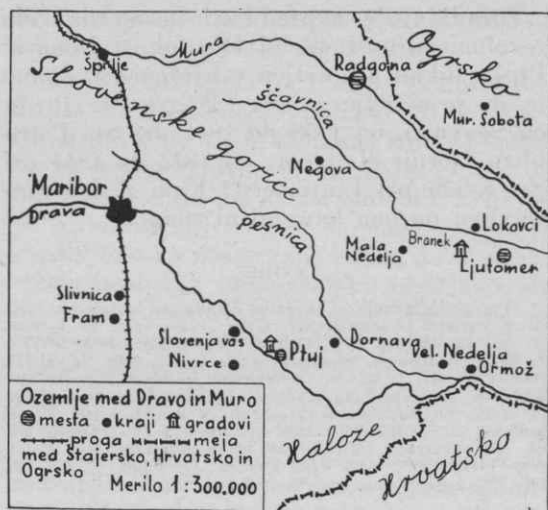
Splošni položaj se je torej močno spremenil. Še nekaj tednov poprej so kmetje s svojimi izjavami kompromitirali del reakcionarne duhovščine, sedaj pa je drugi del duhovščine spričo frankfurtskih volitev močno vplival na kmečko prebivalstvo in ga vodil v napreden politični boj proti Frankfurtu, v boj proti germanizaciji za ohranitev lastne nacionalnosti.

Mariborski kresijski glavar je 29. aprila spet sporočil, da je dala občina Slivnica nov dokaz, da se del duhovščine v mariborski kresiji udejstvuje na področju, ki je daleč od njihovega svetega poklica, kajti že tako in tako zdržema naraščajoče razburjenje med kmečkim prebivalstvom ta duhovščina še povečuje, ker *spodbuja Slovence k ločitvi od Nemčije*. Sploh se je govorilo, — to so vedeli celo višji uradni krogi, — *o popolni ločitvi slovanskih (pravilno: slovenskih) dežel od nemških in združitvih med seboj v eno samostojno nacijo*. »Zadnji čas je — pravi glavar —, da to zajezimo«. Zato priporoča, naj se vpliva na sekovski ordinariat, da prepreči to »rovarjenje«. Spričo takratne nevarnosti se je glavar neposredno pismeno obrnil na slivniškega dekana in na župnika v Framu in ju opozoril na § 4 ustave.

Kot se je preje višja politična oblast opirala na vojaške sile, tako je iskala sedaj oporo pri višjih cerkvenih oblasteh zato, da bi zatrla elementarno sovraštvo prebivalstva do germanizacije in navdušenje za Zedinjeno Slovenijo.

Sekovskemu škofijskemu konsistoriju je bilo pismo res poslano. V njem piše, naj se tako gibanje zatira in povzročitelji pouče, kaj je njihova dolžnost.

Ze 30. aprila je kresijski glavar pisal o ekscesih, ki so se dogodili v okolici Velike Nedelje, Dornave, ptujskega gradu in Ebensfelda pri Slovenji vesi oziroma Nivcah o priliki ukrepov pri volitvah volilnih mož za



frankfurtske delegate. V spisu ni pojasnjeno, kakšni so bili ti ekscesi. Morda so bili le ustni protesti proti volitvam.

Panslavizem nekaterih duhovnikov je mariborskega kresijskega glavarja močno vznemirjal. Zato je dne 3. maja spet poročal v Gradec, da se mora v slivniški fari pripravljajoča se javna demonstracija (sc.: v panslavističnem smislu) preprečiti z neposrednim pozivom farnim predstavnikom. S tem razburjanjem slovenskega prebivalstva da so gotovo pomisleka vredni ekscesi, ki so prišli do izraza ob volitvah za nemški parlament. Morebiti, da ti duhovniki sploh nimajo težnje, izzvati takšne ekscese, vendar so izrazili, da hočejo spodnesti vladine ukrepe (= ne izbrati volilnih mož). *Slabši del prebivalstva se ne omejuje samo na to, da nastopa proti volitvam, ampak sploh nasprotuje oblastem in zakonu.* Ti slovenski gorečnejši (= duhovniki) bi mogli sedaj pač sami videti zlo, ki so ga zasnovali. Ker pa so že zasejali seme razdora, ne zmorejo več uspešno prispevati k obnovitvi miru. Po glavarjevem mnenju je sedanja čas najugodnejši, da bi izpeljali že nekaj let predlagano zedinjenje oziroma združitve mariborske kresije z lavantinsko škofijo. Lavantinski knezoškof je v celjski kresiji rojeni Slovenec priznane pobožnosti (sc. Anton Martin Slomšek). Če bi se ta takoj lotil vizitacije slovenskih dekanatov, bi bila to najboljša priložnost, da bi odstranili razburjenje podeželskega prebivalstva s primernim prigovarjanjem. *Duhovnike, katerih težnje so nevarne, je treba s predstavitvami napraviti neškodljive.* Stolni kapitelj v Št. Andražu sestavljajo značajni in glede prepričanja preizkušeni možje, ki uživajo polno zaupanje zastran volje in moči, nasprotovati separatističnim tenden-

cam ter z uspehom vzpostaviti mir. Sedanja sediovakanca sekovskega škofijskega mesta more biti pravi trenutek za to, da se prestavi lavantinska škofija na Štajersko in ustvari mirnejše čase.

Odgovor na to pismo se je glasil kratkotalo, da sedaj ni čas, da bi govorili o tem.

Iz izjave, da »slabši del prebivalstva«, to je, preprosti kmetje, sploh nasprotuje oblastem in zakonu, se dá razbrati, da je bilo revolucionarno protifevdalno razpoloženje med kmeti zelo močno in da je boj za zemljiško odvezo živel vzporedno z bojem proti frankfurtskim volitvam. To zveni tako, kot da je bil »slabši del prebivalstva« tako proti Frankfurtu kot proti fevdalnemu avstrijskemu absolutizmu za nekaj nasprotnega, za Zedinjeno Slovenijo na demokratični osnovi. Mislim, da ta zavest še ni bila tako močna in da je šlo mnogo bolj za elementarno revolucionarno silo, za boj za zemljiško odvezo in proti fevdalizmu sploh. Po drugi strani spet vidimo, kako je politična oblast špekulirala s tem, da bi knezoškofa Slomska uporabila za pomiritev prebivalstva ter da bi s predstavitvami izločila med ljudstvom živeče slovenske duhovnike, namestila pa trde monarhiste in germanizatorje.

Visoko škofijsko mesto je dne 3. maja odgovorilo naslednje: Dne 1. maja je bil pokopan knezoškof Roman Sebastijan. Ob tej priložnosti (torej po pogrebu) so se cerkveni predstojniki razgovarjali s prisotnimi duhovniki mariborske škofije. Ti in tudi slivniški dekan Jakob Standegger so izjavili, da jih po krivem dolže, da razvnamajo kmete za odcepitev od Nemčije. Duhovnike so bili vprašali za mnenje šele potem, ko je komisar predložil svoje poročilo. Le framski kaplan Jurij Zaff je pokazal »nesmiselno gorečnost« pri podpiranju nacionalnih simpatij. — Vikariat je zato pomiril duhovnike. Izjavil je, da so slovenski duhovniki zvesti Avstrijci, da pa so pokazali zaskrbljenost za svojo nacionalnost (prav: za svojo nacijo).

Ta izjava cerkvenih krogov je bila nekako nevtralna in pomirjujoča ter je z zadnjim stavkom, ki sem ga podčrtal, odbila ost predlogu, naj se slovenski duhovniki zamenjajo s tujimi. Istočasno seveda pokaže jasnejšo sliko: slovenska duhovščina ali vsaj njen del je bil proti Frankfurtu in za Dunaj, istočasno pa je terjal določene koncesije za slovenski narod. Drugega realnega izhoda ni videl.

Z oktobrom je postal aktualen docela nov moment: bo zmagala revolucija ali reakcija? Pismo mariborskega kresijskega glavarja,

napisano 12. oktobra in poslano v Gradec, popisuje dogodke v samem Mariboru takole:

Zvečer dne 11. oktobra je na pobudo nekaterih prebivalcev Maribora v mestu in okolici bilo plat zvona. Tudi 12. oktobra zjutraj so bili k preplahu. Vendar je bil v mestu mir. Še istega dne, to je 12. oktobra, je odšlo 60 mariborskih pripadnikov narodne garde in nekaj prostovoljcev s popoldanskim vlakom v Gradec. Večje udeležbe ni bilo, da bi šli na Dunaj — zaradi domačih razmer.

Mentaliteto dela učiteljstva naj ilustrira naslednji primer: Še nekako v juniju je šlo za to, ali naj se nastavi Rajmund Dominikuš kot učitelj v Ljutomeru ali ne. Sekovski konsistorij je odgovoril 3. julija, da je proti nastavitvi.

Zaradi svoje naprednosti in morda celo revolucionarnosti ni bil Dominikuš, doma iz Ptujja, nikoli nastavljen v Ljutomeru. Znano je, da je učiteljeval leta 1837 pri Sv. Juriju ob Ščavnici, od 1838 do 1841 pri Sv. Petru blizu Gornje Radgone, od 1842 do 1844 pri Sv. Križu pri Ljutomeru.⁵ Kam je bil predstavljen po tem letu, mi ni znano.

OPOMBE

Vsa podčrtavanja v besedilu članka so moja.

1. Steierm. Landesarchiv, Graz; Präs., fasc. za l. 1848, št. sp. 925, 926, 928, 1337, 1370, 1385, 1465, 1478, 2492, 5055. —
2. Bogo Grafenauer, Slovenski kmet v letu 1848, ZC II-III, 1948—1949, str. 7—62. —
3. Nekoliko podobne dogodke dne 9. aprila popisuje Fran Kovačič, Ljutomer, Zgodovina trga in sreza, Po Slekovečevih kronikah in drugih virih objavil profesor —, V Mariboru 1926, str. 26—27. —
4. Vasilij Melik, Frankfurtske volitve 1848 na Slovenskem, ZC II-III, 1948—1949, str. 77. —
5. Fran Kovačič, Ljutomer ..., str. 248, 295, 337, za Ljutomer str. 96—113.

PRIPRAVE IN MISLI O IZDAJI SPOMENIŠKE TOPOGRAFIJE

KSENIJA ROZMAN

Spomeniška topografija naj bi zajemala vse kulturne in prirodne spomenike današnjega slovenskega ozemlja. Tako bi bile posamezne stroke zadolžene za izdelavo topografskega pregleda svojih in vseh tistih spomenikov sorodnih strok, ki so značilno ali odločilno pomagale oblikovati izraz njihove vrste. Pri izdajanju kompleksnega, z raznih vidikov zasnovanega dela pa bi bil potreben skupni okvir. Konkretno povedano: potrebna bi bila skupna določitev sektorjev našega ozemlja. O tem so govorili na prvi in drugi seji odbora za sestavo umetnostne topografije. Pogoji za novo izdajo umetnostne topografije v okviru spomeniške so namreč že dozoreli. O namenu, vzrokih in obliki bomo govorili v kasnejših odstavkih. Že skop pregled srednjeveške in novejšje dediščine gradiva te vrste pa nam dokaže, da obstoji tradicija pravzaprav že od XVI. stoletja dalje. Naša naloga je, ne da jo še dalje »gojimo«, marveč da ji damo tudi izpopolnjeno obliko.

Umetnostno topografsko zapuščino preteklih stoletij imamo ohranjeno v obliki vizitacijskih zapiskov, popotnih beležk, Valvasorjevega enciklopedično zbranega gradiva bivše vojvodine Kranjske in Koroške, Vischerjevih opisov štajerskih gradov, v delu že ožje umetnostno topografsko zainteresiranega J. G. Dolničarja ter v verzeh prelitih J. A. Gladičevih opisih Kranjske dežele. Na začetku XIX. st. izidejo Fr. A. Breckerfeldovi in H. G. Hoffovi topografski poskusi. Vse XIX. stoletje si namreč zastavlja nalogo »raziskovati in odkri-

vati posebnosti dežele«. Zato slede z organizacijo spomeniške službe prva poročila konservatorjev, narodnostno zainteresiranih ljudi, zbirateljev in ljubiteljev umetnosti pa tudi kuriozitet. XX. stoletje pa je dalo poleg metodološko in strokovno šibkih opisov nekaterih župnij prve zvezke umetnostne topografije. Tako je l. 1905 izšla v Mariboru Stegenškova »Dekanija Gornjegrajska«, ki obravnava samo cerkvene spomenike. L. 1909 je v 2. zvezku s »Konjiško dekanijo« korigiral svoj prvotni koncept toliko, da je poleg cerkvenih spomenikov zajel še grajske in dodal na začetku splošnejši pregled preteklosti konjiškega območja. Po prvi svetovni vojni je nastajal med l. 1922—1929 Steletov topografski opis kamniškega okraja. Za razliko od obeh Stegenškovih in kasnejših Maroltovih je zajel spomenike po sodno-upravni enoti. Na začetku podaja pregled splošnih in karakterističnih potez gradiva. Sledi podrobno obravnavanje objektov z upoštevanjem vseh dosegljivih arhivalnih in literarnih virov ter opisi spomenikov po strogo določenem redu in sistemu: začenja z zgodovinskim opisom, opisom zunanjsčine in notranjsčine ter opreme. Pri vsakem od teh ugotavlja kot strokovnjak umetnostno zgodovinske vrednote. Poleg cerkvenih in grajskih zajema še meščanske objekte. L. 1929 je izdal M. Marolt »Dekanijo Vrhniko«, l. 1931 prvi zvezek »Dekanije Celje« in 1932. leta drugi zvezek. V obeh primerih gre torej ponovno za naslonitev na cerkveno-upravne meje in obravnavanje samo cer-

kvenih spomenikov, tretji zvezek profane umetnosti pa je ostal nerealiziran.

Dne 10. okt. 1959. je bila na pobudo Referata za spomeniško varstvo OLO Ljubljana prvič po vojni sklicana seja za sestavo nove umetnostne topografije. Odbor je bil mnenja, da bo treba določiti kriterij, po katerem naj bi bilo slovensko ozemlje razdeljeno na posamezne enote, da bi večja mesta zaslužila monografsko obdelavo, da bo treba upoštevati ne samo posvetne in cerkvene, marveč tudi tiste arheološke in etnografske spomenike, ki so povezani z določenim krajem in so sodelovali pri oblikovanju lica naselja ali spomenika, pa čeprav so morda danes v raznih zbirkah ali muzejih. Prav tako bo treba zajeti spomenike NOV. Nov člen pri obravnavanju bo moment naselbinskega okolja (»varstva domačije«), ki doslej še ni našel zasluženega mesta v nobeni od omenjenih topografij. Novo delo naj bi vsebovalo čim več fotografij, skic in tlorisov. Uvod bi podal nek celoten prerez o kulturnem dogajanju, razvoju in glavnih značilnostih določenega območja. Glede določanja meja posameznim topografskim odsekom pa smo sklenili naslednje: strokovnjaki naj vršijo na karto Slovenije meje z vidika sodno-upravnih in cerkvenih enot ter meje, ki dele Slovenijo v zaključena dialektološka, arheološka in umetnostno-zgodovinska področja. Na podlagi teh bi bilo namreč šele mogoče smiselno in zgodovinsko upravičeno začrtati posamezne meje enot. 12. marca 1960 se je odbor ponovno sestel. Medtem je Referat za spomeniško varstvo OLO Ljubljana zbral za svoj okraj določeno število evidentiranih in zasilno opisanih spomenikov svojih občin, o čemer smo na seji tudi poročali. Teža in smisel sklicanja druge seje pa sta bila v podrobnejši določitvi enot, ki bi jih obravnavali posamezni zvezki umetnostne topografije. Izgotovljeno arheološko, dialektološko in sodno upravno karto je odbor pregledal in ugotovil, da predstavlja arheološka karta sprejemljiv primer, kakšna naj bi sploh bila razdelitev Slovenije. Ker pripravljajo arheologi prav tako pa Zveza borcev Slovenije za spomenike NOV podobno akcijo sistematičnega topografskega zbiranja gradiva kot umetnostni zgodovinarji, bi bilo potrebno, da bi Zavod za spomeniško varstvo LRS kot osrednji in republiški organ sklical posvetovanje predstavnikov omenjenih strok. Tako bi bilo edino mogoče določiti meje enotam, seveda z upoštevanjem pripomb vseh prizadetih strok. Skupno bi namreč

mogli določiti stične meje, ki bi bile za vse upravičene in sprejemljive. Razume pa se, da bi to pomenilo le enoten okvir, ki bi ga tako arheologi kot umetnostni zgodovinarji in drugi delili še na svoje lastne podenote, določene v sporazumu s konservatorji okrajev ali strokovnjaki.

Če že načenjamo vprašanje o novi umetnostni topografiji ter o delu, ki smo ga opravili njej v prid, naj povemo tudi nekaj o njenem pomenu. Brez topografsko fiksi-ranih in evidentiranih umetnostno zgodovinskih spomenikov je oteženo delo tako za posamezne umetnostno zgodovinske vrste kot tudi za sestavo celotne podobe gradiva te vrste. Celotna podoba bi bila namreč nujno potrebna zaradi spomeniško-varstvenih ukrepov, ki bi varovali zaključene celote, kot tudi zaradi pridobitve kompleksnega pregleda spomeniške Slovenije. Spomeniško jo imenujem zato, ker je sicer po kvadratnih kilometrih majhno ozemlje utegnilo v teku stoletij strniti na svojem območju pod različnimi družbenopolitičnimi, gospodarskimi in kulturnimi pogoji pisano, a številno vrsto najrazličnejših kulturnih spomenikov. Ti spomeniki predstavljajo sicer logičen člen v vrsti t. i. subalpskih predelov, razlikujejo pa se po svojevrstnih, za naše ozemlje tipičnih momentih, ki so bili doslej dokazani v romanskem in baročnem stavbarstvu ter gotskem slikarstvu in kiparstvu. Z zbranim gradivom — seveda tudi primerno ilustriranim — bo nedvomno umetnostna topografija pripomogla k hitrejšemu in lažjemu razjasnjevanju in povezovanju podobnih ugotovitev za vsa obdobja in vse umetnostne dejavnosti.

Čas nam narekuje, da se znova lotimo pred leti začetega dela. Zvezni zakon (Ur. list FLRJ 17-294/59) predpisuje s svojim 33. členom obvezno registracijo vseh premičnih in nepremičnih predmetov ali področij kakršne koli narave, ki predstavljajo kulturni spomenik. S tem se sama po sebi vsiljuje misel o dvojnem učinku z opravljanjem enega dela. Z razširjeno dejavnostjo po zakonu določenega dela bomo mogli zadostiti tako predpisu kot tudi zahtevam, ki jih zastavlja topografija. Naglo naraščanje in razraščanje novih mestnih, predmestnih, pa tudi vaških naselij terja svoj odgovor na vprašanje o zgodovinskem jedru naselja, o njegovem odmiranju ali rasti ter o pomenu ohranitve z utemeljitvijo: kaj nam predstavlja, čemu je vredno varovanja in do kakšnih mer bi bili dopustni posegi z

zgraditvijo novih ali adaptacijo starih objektov. Mislím, da je dovolj aktualno vprašanje, poleg tega pa tudi pereče in opravljeno, da bomo spregovorili prav v zvezi z omenjenim razvojem naselij tudi o našem naselbinskem momentu oziroma »varstvu domačije«, kot je bilo sklenjeno že na prvi seji odbora za umetnostno topografijo. O tem še ni bilo širše govorjeno. Gre med drugim medvomno za to, da smotrno in smiselno ohranimo ter vključimo v sodobno življenje vse zgodovinsko pomembne in krajinsko značilne črte določenega teritorija.

O ŽIDOVSKEM TRGU V PIRANU

Med starinske zanimivosti Pirana, ki bi gotovo zbudile pozornost marsikaterega gosta, če ne bi ostajale tako skrite, spada tudi stari Ghetto — Židovski trg.

Ta neopazni trgec, ki ga z blodnjakom uličice zgornje Punte veže tako ozek in nizek prehod pod obokom, da z malo večjim vozom ne bi mogel skozenj, če bi že do njega lahko prišel, je bil v srednjem veku nekaj časa pomembno gospodarsko središče mesta, sedež denarništva in trgovine. Tu so živeli in trgovali židovski priseljenci, ki so jih piranski župani v soglasju z Beneško republiko vabili od srede XV. stol., da bi poživilí slabokrvno trgovino mesta, a zlasti da bi s krediti razgibali denarni obtok. Cerkev svetega Štefana, ki z eno stranico zapira severovzhodno stran trga, je nastala iz bivše sinagoge. Po pripovedovanju starega Piranca je bil na podstrešju te cerkve še v zadnjih letih italijanske vladavine shranjen del inventarja nekdanje židovske molilnice, ki pa je potem izginil — gradivo, ki bi utegnilo biti zanimiv prispevek zbirkam Mestnega muzeja, je verjetno postalo plen verskih fanatikov. V cerkvi sami dandanes spominja na davnino samo še z grobo roko in v grobem antisemitskem duhu naslikana freska na stropu: Kamenjanje svetega Štefana. Tako je katoliška cerkev štela za potrebno, da še post festum obračuna s svojimi židovskimi predniki, ko je po njihovem odhodu iz Pirana prevzela njihovo dediščino.

O dejanju in nehanju piranskega Ghetta bo treba vire še poiskati. V Mestnem arhivu na žalost ni ohranjenih dokumentov. Zato bo za raziskovalca naše Istre toliko dragocenejša kratka, a nadvse zanimiva razprava, ki jo je o postanku, razvoju in koncu piranske skupine židovskih bančnikov napisal istrski zgodovinar profesor Antonio Ive iz Rovinja. Napisal jo je najprej v francoščini za Revue des études juives (april-junij 1881), nato pa jo je v italijanskem prevodu izdal v drobni knjižici.¹ Med drugim objavlja tu celotno besedilo Kapitolov (statuta) Obrestne banke (feneratizio — obresten, pozneje oderuški) oziroma o Židih v Piranu. Kapitolí nam kažejo izredno živo sliko gospodarskih razmer istrskega mesta v poznem fevdalizmu in zaslužijo, da bi se njihove analize lotil gospodarski zgodovinar.

Jasno je, da je umetnostna topografija pomočnik tako umetnostnemu zgodovinarju strokovnjaku kot tudi ljubitelju umetnosti. Določen delež bo gotovo darovala tudi zgodovinarju, arheologu, kulturnemu zgodovinarju in še drugim. Občinam samim bo v orientacijo o njihovi »posesti« kulturnih spomenikov, ki so jih dolžne varovati in upravljati. Domačemu in tujemu turizmu bo prav gotovo pripomoček, ki ga za zdaj skušajo zasilno nadomeščati razni prospekti. Skratka: razkrila in postavila bo v jasnejšo luč našo pestro, številno in zanimivo kulturno zakladnico.

Prvi bančniki v Istri in Trstu so bili Toskanci, ki so se po vzhodni obali Jadrana naselili v XIII. in XIII. stol. A niso pognali korenin — njihove obresti so bile preoderuške, razen tega pa so kršili pogodbe in statute. Polagoma so jih začeli nadomeščati Židje, ki so sčasoma zavzeli monopol nad financami istrskih mest in ga obdržali do srede XVII. stol. Med prvimi, ki je v zgodovini ostalo zapisano njegovo ime, je bil Majer s svojo družino v Trstu; njegova banka se omenja 1466. Majerjeva vdova je pozneje odprla banko v Izoli, nasledil jo je sin David. Piranci so že leta 1483 vabili Žida Mojzesa, naj bi odprl banko pri njih, a je odklonil, češ da ne more najti družabnikov, sam pa naloge ne zmore. Očitno pa mu tudi pogoji niso bili po volji. Naslednjega leta je piranski župan Delfino dal sestaviti nove, ugodnejše Kapitole, ki jih je potrdil tudi beneški dož Giovanni Mocenigo. S tem se je v Piranu uvedlo bančno podjetje Žida Jožefa in njegovih družabnikov, ki je po svojih dedičih in naslednikih ostalo monopolni gospodar na piranskem denarnem trgu do leta 1635.

Konec tega leta je banka iz neznanih razlogov nehala poslovati, a kakor kaže, je trgovina v mestu zaradi tega zašla v težave. Najbližji banki sta bili tedaj v Izoli, onkraj Piranščine, in v Trstu, onkraj beneških meja. Izolska ni mogla posojati zunanjim trgovcem, tržaška pa je zahtevala previsoke obresti. Piranci so se obrnili na kapitana v Rašpu, beneškega upravitelja Istre, naj Jožefovim naslednikom obnovi privilegije iz leta 1484. Tedaj sta v mestu živela trgovca Vivian Sacerdote in Iach Stella s svojima družinama. Stvar se je nekaj časa vlekla, nazadnje pa je bila prošnja zavrnjena. Oblast je naročila piranski občini, naj namesto banke ustanovi rajši zastavljalnico (Monte di pietà, 1634). Sacerdote in Stella sta tedaj zaprosila, naj se jima obnovijo pravice glede bivanja in opravljanja trgovine brez bančnih poslov. Reševanje te prošnje se je spet precej zavleklo in med spisi s tem v zvezi je prof. Ive v arhivu kapitanata v Rašpu tudi našel prepis Kapitolov iz leta 1484, napravljen 1681. Kakor prej izvirnik, je v novejšem času izginil tudi ta prepis.² Najzanimivejša mesta iz Kapitolov, ki jih podajamo po prof. Iveju, določajo:

Prvič, da morajo imenovani Jožef, njegovi družabniki, dediči in nasledniki, njihovi oskrbniki in pooblaščenca, ki bodo s svojimi družinami prišli v Piran posojati denar, prebivati in stanovati v Piranščini (nella Terra di Piran), pa da jim nihče ne sme delati ne sitnosti ne sile; in izvzeti so in prosti vsakršnega preganjanja in nadlegovanja, stvarnega in osebnega, in ravnati je treba z njimi ko s piranskimi meščani.

Drugič, da imenovani Jožef, njegovi družabniki, dediči, nasledniki itd. lahko odprejo Javno banko in na obresti posojajo na zaloge, premične in zadosne, v razmerju po 4 novčiče za vsako liro novčičev (lira je tu utežna enota, libra, ob. p.) na mesec, tako da so upniki za vsak zalog od 1. do 20. v mesecu Židu dolžni plačati omenjene 4 novčiče na liro kakor za cel mesec in od 20. dalje kakor za pol meseca. To velja za prvi mesec, ki je v njem zalog zastavljen, potem pa dalje za ves čas, dokler bo zalog zastavljen, kakor smo rekli; in to velja za prebivalce in podložnike na področju piranskega županstva. Židje pa morajo tistim, ki to zahtevajo, izdati potrdilo, kakor je to navada po drugih bankah. Drugim pa, ki ne prebivajo na področju imenovanega županstva, lahko vzamejo največ 6 novčičev obresti na mesec, to pa v enaki meri velja za prvi in za vse naslednje mesece. Nihče s področja imenovanega županstva pa ne more na svoje ime zastaviti zaloga kakšnega tujca, ki ne biva v Piranščini, sicer mora plačati 50 lir globe za vsakokrat. Ena tretjina te globe pripade Beneški republikli, ena tretjina gospodu županu, ena tretjina tožniku.

Tretjič, da noben drug Žid niti kristjan ne more v imenovani občini posojati denar na obresti brez dovoljenja imenovanega Jožefa in njegovih družabnikov, dedičev in naslednikov, sicer plača globo 100 lir za vsakokrat, od česar ena tretjina pripade gospodu županu piranskemu, ena tretjina občini, ena tretjina pa tožniku. Prav tako nihče ne sme posojati denarja pa da bi zaloge nosil ali pošiljal v druge banke, pod isto globo za vsakokrat.

Dalje, da gre vsem njihovim knjigam, zvezkom in dnevnikom vsa vera, kar zadeva zaloge, količino denarja, čas in vse druge stvari, razen če se izkaže nasprotno po dveh verodostojnih pričah, kristjanih ali Židih, ki niso pod sumom. Dalje, da se mora v spornih zadevah za Jožefa, njegove družabnike, dediče in naslednike uporabiti sumarni in pospešeni postopek brez strahovanja in pritiska ali drugih zavlačevanj, kadar gre za njihove zaloge ali cenitve, listine ali pisanja, tako glede obresti kakor glede kapitala in stroškov. Dalje, da smejo imenovani Jožef, njegovi družabniki, dediči in nasledniki kupčevati, kupovati in prodajati vsakršno robo in blago in pri tem uživajo vse varščine in je treba ravnati z njimi v vsem in vselej kot s piranskimi meščani. Dalje, da imenovani Jožef, njegovi družabniki, dediči in nasledniki ne smejo kupovati vina, dokler ne mine Veliki šmaren, ne olja, dokler ne mine sveti Mihael. Dalje, da lahko posojajo denar tudi brez vsakršnega zaloga ali ob kakršnih pogojih jih je že volja, ne smejo pa na cerkvene predmete, ki so posvečeni, in če nanje posodijo, izgubijo, kar so posodili na imenovane stvari. Dalje, če bi se ugotovilo, da je kak zalog, ki so nanj posodili denar, ukraden, da morajo imenovani Jožef itd. zalog vrniti tistemu, ki se izkaže, da mu je bil ukraden; imenovani Židje pa morajo vendar dobiti svoje obresti in kapital.

Desetič, da imenovanega Jožefa itd. nihče ne more prisiliti, da bi posojali, dajali in šteli denar na soboto ali na kakršen koli drug njihov praznik. Nihče jim ne more ukazati ali jih prisiliti na kakšno reč, ki bi bila zoper njihove zakone. Če bi po naključju do takšnega ukaza prišlo, je neveljaven in nihče jih ne more prisiliti na nobeno stvar, ko da ga ni bilo. Dalje, da so mesarji obvezani imenovanemu Jožefu itd. dajati meso in ob času klati živino po njihovih potrebah, kakršno bodo zahtevali, in iskati živali po njihovih navadah in jim to meso prodajati po cenah, kakor ga prodajajo kristjanom. Ne sme pa to meso izvirati iz sumljivega kraja in mora biti zdravo. Razen tega smejo Židom prodajati vino, ne da plačajo dac. Dalje, da je treba imenovanemu Jožefu itd. dati zemljišče za njegovo grobišče, kakršno so ob drugih priložnostih dobili drugi Židje. Dalje, da si smejo napraviti sinagogo in doma opravljati svoje obrede in druge svoje ceremonije. Dalje, da si lahko pripeljejo učitelje za svoje otroke in druge Žide, če jih bo volja. Dalje, da morajo od 15. leta dalje na svojem gornjem oblačilu nositi znamenje O. Če bi se ugotovilo, da je guba ali kakšna druga stvar zakrila to znamenje, ne morejo biti obsojeni, če ga le imajo. Kadar so na poti ali na barki, jim ni treba nositi tega O, da ne bi vzbujali spogledovanja; to velja za vse dežele in kraje od njihovega odhoda z doma do njihove vrnitve domov. Ta določba v celoti velja za vso to Istro in za vse dežele in kraje Beneške republike, razen za Benetke. Dalje, da žene niso dolžne nositi tega O.

Sedemnajstič, če bi kakšen zalog izkvarile miši ali molji ali če bi imenovani Jožef itd. bili s silo oropani ali na kak drug način ali če bi jim hiša pogorela, da niso dolžni nobenega povračila za zaloge. In vendar so obvezani na vso budnost in skrbnost do imenovanih zalogov, pošteno, brez goljufije in z vso svojo močjo. Dalje, da imenovani Jožef itd. lahko štejejo obresti za zaloge, ki so nanje posodili, za dobo dveh let. A ko mine eno leto posojila in obresti niso plačane, smejo imenovani, če jih je volja, te zaloge prodati na javni dražbi. Če pa še ni potekla doba imenovanih dveh let in se imenovani Židje dogovorijo z lastnikom ali z lastniki zalogov, da jih obdržijo še čez dobo teh dveh let, lahko štejejo vse tekoče obresti nadalje, dokler bodo ti zalogi pri njih. Dalje, da so imenovani Židje dolžni in obvezani štirikrat na leto na piranskem trgu razglasiti, da morajo tisti, ki imajo svoje zaloge pri teh Židih, pa je leto poteklo in obresti niso plačane, v roku 15 dni od razglasitve ali vzdigniti svoje zaloge ali plačati dotekle obresti. Drugače smejo imenovani Židje po tem roku zaloge prodati na javni dražbi. Pri tem pa morajo pošteno ravnati in tisto, kar ostane mimo kapitala, obresti in stroškov, vrniti lastniku ali lastnikom. Če pa izkupček ne bi kril kapitala, obresti in stroškov, so lastniki razliko dolžni Židom poravnati; pri tem se Židom naklanja sumarni in pospešeni postopek. Dalje, da sta za nadzorstvo prodaje teh zalogov določena eden izmed piranskih sodnikov in kancelir gospoda župana. Zalogi se prodajo tistemu, ki največ nudi, to pa velja le za zaloge meščanov in prebivalcev Pirana. Zaloge tujcev pa smejo imenovani Židje prodati vse skupaj po vrsti, kakor so bili zastavljeni, in tudi Židje sami lahko dražijo in kupujejo, kakor vsaka druga oseba.

Imenovani Žid Jožef lahko vzame enega družabnika ali več, kakor ga je volja, vpisane in

nevpisane, ali pa banko da drugemu, komur ga je volja s temi Kapitoli vred. Jožef itd. so prebivalcem piranske občine dolžni na zadostne zaloge posojati do vsote 1500 dukatov na vsako prošnjo in zahtevo, brez odlašanja in okolišev. Od te vsote do 2000 dukatov pa z rokom enega meseca od dneva zahteve. Če Židje ne bi posodili denarja, kakor je bilo zahtevano, si ga prosilec lahko poišče drugod, obresti in stroški pa padejo na njihov račun. Jožef, njegovi družabniki, dediči in nasledniki itd. nimajo nobenega predstojnika, ne cerkvenega ne svetnega sodnika, razen gospoda župana piranskega. In nihče jih ne more prisiliti, da bi posojali na dokazila in listine ali papirje, pisane z roko, ali pa na orožje kakršne koli vrste, če jim to ni pogodu. Če pa posodijo na takšne reči, Židje smejo računati obresti 4 noviče za liro na mesec za ves čas, kolikor posojilo traja, pa naj traja tudi sto let. Če bi se dogodilo, da bi kateri izmed Židov zahteval več obresti, kakor jih Kapitoli dovoljujejo, mora dolžniku razliko povrniti, če se je ta v roku treh mesecev pritožil pri sodniku, razen tega pa mora Žid plačati še dva solda globe za vsako liro, ki jo je vzel preveč. Če bi se dogodilo, da se kak zalog izgubi, morajo Židje plačati lastniku vsoto, enako glavnici, ki so jo posodili na zalog, če ni drugih legitimnih dokazil.

Kapitoli in pogodba med občino in Židi veljajo 10 naslednjih let od dneva, ko jih potrdi Beneška republika. In če jih 6 mesecev pred potekom te dobe nobena stranka ne odpove, se štejejo za veljavne še za nadaljnjih 5 let. Če pa pogodba po 10 letih preneha, morajo Židje razglasiti, naj vsi upniki v roku enega meseca vzdignejo svoje zaloge, drugače jih smejo prodati na dražbi. Pa tudi če banka preneha, ostanejo sicer vsi Kapitoli v veljavi in tudi smejo pobirati obresti, dokler ne bodo izplačani, če-

prav posojati ne morejo več. In ko opravijo svoje razglasitve in dražbe, lahko prosto odpeljejo svoje družine in blago, kamor jih je volja, ne da bi jih kdo nadlegoval. Na veliki petek se morajo Židje od zvona do zvona zadrževati doma, tam pa jih nihče ne sme nadlegovati. Ti Kapitoli se pri Beneški republiki potrjujejo na njihove stroške. En mesec potem, ko so potrjeni, morajo Židje priti v Piranščino posojati denar, drugače jih zadene globa 100 lir.

Zadnji paragrafi Kapitolov, ki v celoti urejajo, kakor smo videli sleherni malenkost, ki bi se lahko primerila, potrjujejo, deloma pa še razširjajo pravice in prednosti, ki jih židovskim bankirjem dajejo prejšnja določila. Po vsej Istri, kjer občine še nimajo svojih bank, lahko piranski židje vzdržujejo svoje zastopnike, da tam tujcem posojajo denar. Obresti pa tedaj tečejo šele od dneva, ko so ta posojila vpisana v bančne knjige v Piranu. V Piranu noben drug Žid ne more imeti banke na zaloge pod globo 100 lir za vsakokrat. Ena tretjina te globe pripade Beneški republiki, ena tretjina gospodu županu, ena tretjina pa tožnikom. Jožef in njegovi lahko zase izkoristijo tudi sleherni drugo prednost, ki jo z drugimi Kapitoli uživajo Židje kjer koli v Beneški republiki, če ne nasprotujejo piranskim. Nazadnje pa še, da nihče ne more spreminjati nobenega določila v Kapitoli, dokler bodo ti Židje in njihovi nasledniki v Piranu.

Ludvik Mrzel

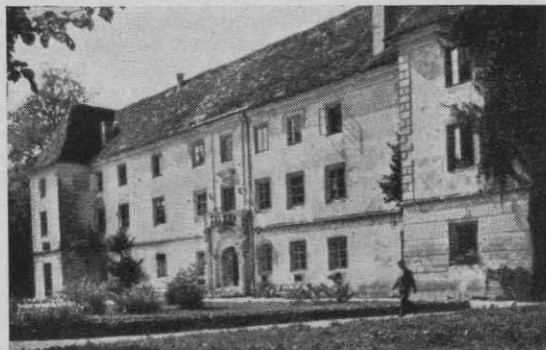
OPOMBE

1. Antonio Ive: Dei banchi feneratizj e Capitoli degli ebrei di Pirano e dei Monti di pietà in Istria, Rovigno 1881. — 2. Veliko dragocenih dokumentov iz piranskega — kakor tudi iz drugih istrskih arhivov — so očitno odnesli Italijani v dobi provizorija po vojni. To vprašanje med našo državo in Italijo še čaka rešitve.

MUZEJSKE NOVICE

POKRAJINSKI MUZEJ ZA POMURJE

Minila so tri leta, odkar je bil odprt eden izmed mlajših muzejev v Sloveniji — Pokrajinski muzej za Pomurje. Nastal in zrasel je ne samo na željo posameznih pomurskih prosvetnih delavcev ali kot reprezentativna kulturna ustanova, temveč kot pomemben kulturni in znanstveni činitelj v skrajnem severovzhodnem delu Slovenije.



Nekdanji Szaparyev grad

V lepem parku s častiljivimi drevesnimi veterani stoji sredi Murske Sobotne kulturnozgodovinski spomenik — stari baročni grad iz XVI. stoletja. Grad je poznofevdalna zgradba z baročnim portalom, nekdanj z grbom Szaparyjev, in baročno poslikano grajsko dvorano. V letu 1955, ko ga je vojaštvo izpraznilo, je zopet zaživel. Vendar pa kot kulturnozgodovinski spomenik služi danes mimo muzejskim še raznim drugim namenom, kajti le v delu prvega nadstropja je nameščen muzej. Delovno področje Pokrajinskega muzeja za Pomurje je svet ob Muri oziroma območje okraja Murska Sobota.

Muzej ima nalogo zbirati, hraniti in preučevati vse spomenike v Pomurju, omogočati strokovnjakom znanstveno preučevanje lastnih zbirk, urejati in vzdrževati razstave muzejskega gradiva, skrbeti za strokovno vodstvo, izdajati propagandne publikacije in širiti zanimanje za razstave in za izsledke znanstvenega muzejskega dela. V ta namen se vodstvo muzeja povezuje z drugimi muzeji, z državnimi organi, strokovnimi organizacijami, učnimi zavodi vseh vrst in s terenskimi zaupniki.

Muzej je danes utesnjen v skromno odmerjenih štirih razstavnih prostorih. Namen ima posredovati poleg arhivalij iz gibanja NOV v Pomurju in kulturnozgodovinskega gradiva



Narodopisni oddelek

predvsem narodopisno gradivo, saj je Prekmurje poleg Bele krajine eno najbolj bogatih narodopisnih področij v Sloveniji. Dokumentarno gradivo iz NOV je prikazano s slikami in dokumenti pa tudi z muzealijami in orožjem le v enem samem prostoru. V prvem delu je prikazan odmev na proglas sovjetske republike v Prekmurju, prikazane so tedanje politične stranke do l. 1929 (Radičeva, domača prekmurska verska stranka, neodvisna prekmurska stranka), odmev državnozbornih volitev (od 8. februarja 1931 do 5. maja 1935) v Prekmurju, nadalje ilegalno delo Partije 1934. leta, kako je buržoazna oblast izvajala teror nad prvimi komunisti, DKFID, Klub prekmurskih akademikov, akcija za Društvo prijateljev Sovjetske zveze l. 1939, itd. V drugem delu je prikazana internacija v Bileči leta 1940, dalje okupirano Prekmurje (1941—1945), prvi organizacijski poseg KP, vzpostavitev stikov KP Prekmurja s Stajersko, prve žrtve, okupatorjev odgovor: internacija družin slovenskih kolonistov iz Pince, Banute, Petišovec, internacija v Nemčiji. Kot prikaz nadaljnega dela KP so vključene akcije in borbe partizanov, prve prekmurske čete in na koncu osvoboditev Sobote.

V zadnjem času je oddelek ljudske revolucije izpopolnjen z novim pomembnim gradivom, vendar zaradi pomanjkanja prostorov to gradivo ni razstavljeno. Obsega predvsem področje partizanske tehnike in tiska (proglas POOF za Stajersko, splošna mobilizacija avgusta 1944, pesmi F. Talanyja iz leta 1943—44, partijski dokumenti, arhiv DKFID v Puconcih, dopolnjen z dokumentarnim gradivom KPA, dokumenti jugoslovanskih buržoaznih strank iz časa volilnih borb iz leta 1931 in 1938, SLS, JRZ, SKS itd.). Manjkajo še podatki s področja TV-stanice, kurirskih poti in javk, prav tako ni obdelano izseljevanje in saniteta. Vse zbrano gradivo je treba še preveriti in izpopolniti. Gradivo je urejeno po vsebini v fasciklih.

Muzej je oskrbel tipkane kopije tistih originalnih dokumentov, ki so v zelo slabem stanju, in prevode dokumentov v madžarskem jeziku. Zaradi zavarovanja dokumentov smo pričeli tudi z mikrofilmanjem. Interno delo v muzeju se bo izpopolnjevalo v zimskih mesecih, poletni meseci pa so namenjeni izdelavi topografije NOV v krajih ob levem bregu Mure. Na desnem bregu Mure je topografsko delo v glavnem zaključeno.

Narodopisno gradivo je razstavljeno v dveh sobah. Zaradi neprimernih prostorov je prika-

zано v glavnem po posameznih panogah, zaradi tega ni upoštevan princip lokalitete, kakor tudi ne časovni princip, prevladujoči moment itd.

Pri razstavljanju je poudarek predvsem na materialni kulturi, lovu, ribolovu, poljedelstvu itd. Poleg obrti in narodne noše sta zastopana tudi ljudska umetnost in ljudsko pravo. Od poljedelstva je razstavljen lesen plug (Cven pri Ljutomeru), rezljana skrinja s šilastim pokrovom za zrnje, iz šibja pleten koš, v notranjosti ometan z blatom, in »beden« za žito, ki drži 1375 kg zrnja, običajno izdelan iz topolovega ali macesnovega lesa. Poleg velikega »bedna« stoji še manjši, kakršni so služili za shranjevanje konopljinoga semena.

Pletena »lesa« je bila značilna naprava za shranjevanje živil, predvsem mesa, sira in krhljev. Danes je mogoče zaslediti leso v Prekmurju le na Dolinskem. Poleg »korita« za sekanje slanine, »stope« za proso in ajdo, to je predmetov, ki so še danes v rabi, je dragocen čeber »kropnjača« za mast iz leta 1742, delo filovskih lončarjev. Ohranila se je tudi »klada« iz leta 1801 iz Bogojine, ki je kot sramotilna kazen služila za vklepanje nog. Od starih posod, ki so služile za mero, so razstavljeni »korčič« (55 kg), kebel (15 l), vagan (tri merice), pint (1,3 l). Cehovske starine so med ohranjenimi prekmurskimi starinami zastopane s cehovsko skrinjico iz leta 1742, vrčem krojaškega ceha iz leta 1745, insignijem mlinarskega ceha (Bistrica), insignijem vseh cehov »V združeni moči« z zastavo mlinarskega ceha, prisego in cehovski pravili.

Poleg obrti — platnarsiva in lončarstva — je zanimiva tudi delovna noša iz prve polovice XIX. stoletja z Dolinskega in praznična noša madžarske manjšine iz približno istega časa. V interieru kmečke sobe visi na steni »snehinjaska omarica«, ki hrani poročni venec gospodinje.

Zaradi pretesnih in neprimernih razstavnih prostorov je razstavljeno od zbranega gradiva le nekaj predmetov; drugi so deponirani v skladišču. Vsakoletni načrt za notranje delo predvideva dopolnjevanje že obstoječih zbirk. Na terenu se zbirajo predmeti, s pomočjo katerih bo mogoče sestaviti zbirke v novih razstavnih prostorih.

Muzej je že od svojega začetka posvetil veliko pozornost terenskemu etnografskemu delu, ki gre v dve smeri: 1. v sistematična terenska skupinska in individualna raziskovanja, 2. v načrtno evidentiranje novih etnografskih predmetov, ki še niso zbrani v muzeju.



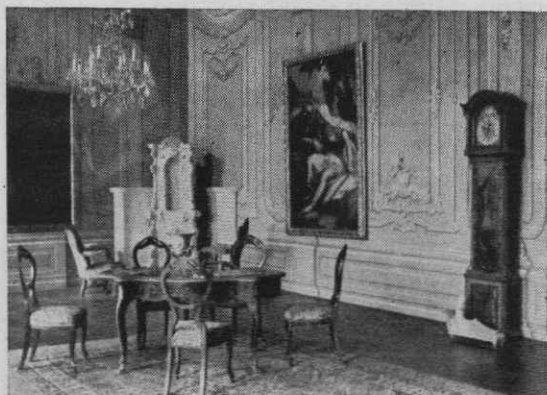
Oddelek NOB

Od l. 1957 do 1959 so raziskovale razna območja v Pomurju tri etnografske ekipe. Raziskano je Dolinsko do Bukovnice, del Ravenskega in občina Ljutomer. Ostane še Goričko, Videm in Radgona. Sistematično terensko delo zajema vprašanja iz ljudske materialne, socialne in duhovne kulture. Zbrano terensko gradivo se sproti urejuje, prav tako risbe in fotografski material. Etnografski predmeti (razstavljeni) so preparirani. Preparatorsko obdelovanje lesa je imelo le značaj mizarškega popravila. Nadaljevati bo treba s prepariranjem lesenih predmetov in uvesti natančnejšo konservatorsko dokumentacijo.

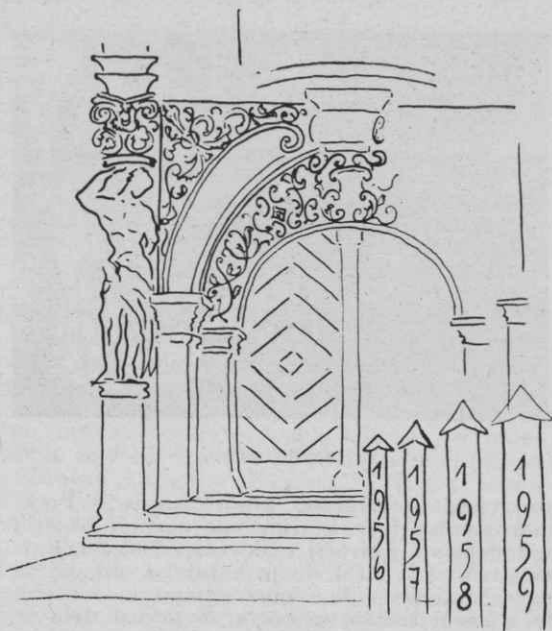
Gradivo iz kulturnozgodovinske zbirke je deloma prikazano v grajskem salonu. Grajska dvorana je bila prvotno poslikana v baročnem dekorativnem načinu sredi XVIII. stoletja. Dvorana je bila nekoč opremljena z lepim stilnim pohištvom. Danes je opremljena kot salon z baročnim pohištvom, kar se ga je še ohranilo iz lastnine grofov Szaparyjev. Oljne slike na platno so delo slikarjev italijanske šole. Ohranile so se tudi dinastijske slike v tehniki oljeplatno in sicer Paulus in Joanes Szapary iz l. 1772, grof Lichnovsky in Ladislaus Fodroczy iz l. 1793. Od bogatega inkrustiranega orožja je ohranjena sablja Petra Szaparyja, ki se je boril pri drugem obleganju Dunaja proti Turkom. Sablja se je ohranila kot družinska znamenitost. V dvorani je razstavljeno še nekaj porcelana iz evropskih delavnic, nekaj čipkaste porcelana Altwien (1907), Meissen (1809) in Sèvres (1906) in stenske porcelanske rokokojške kartuše za svečke.

Drugo gradivo kulturnozgodovinske zbirke je deponirano. Slikarska dela bi po avtorjih lahko delili nekako v tri skupine: 1. Delo samoukov (Eberle, Adamič...); 2. Umetnostne stvaritve domačih slikarjev (Ladislav Vrečič, Albin Sagadin, Karel Jakob, Ladislav Danč itd.); 3. Tuji slikarji, n. pr. Martin Verstaepfen z dragocenim delom »Pogled iz dupline v pokrajino«, Manj znani avtorji so Evgen Csapo, Stattler, Monetti in D. Bogsch. Kiparstvo je zastopano le z deli kiparja Kuharja, domačina iz Rankovec. Nekaj je tudi gravur, litografij in kopij, ki so bile nekoč inventar starih gradov v Prekmurju.

Zbirka umetnostnih stvaritev se bo iz leta v leto dopolnjevala predvsem z umetniškimi slikami in plastičnimi stvaritvami domačih ustvarjalcev. Sčasoma bo treba misliti na gale-



Umetnostni oddelek



Portal nekdanjega Szaparyjevega gradu

rijo, ki bi našemu človeku v provinci posredovala poznavanje umetnosti, posebno domače.

Arhiv starih zgodovinskih listin in dokumentov je v Studijski knjižnici v Murski Soboti. V muzeju je razstavljen originalni prepis darilne listine cesarja Leopolda I. grofu Szaparyju in diploma kralja Rudolfa II., s katero je bil povzdignjen Jurij Luthar iz Sebebovec v stan svobodnjakov zaradi zaslug v boju proti Turkom. Listina je bila izdana 29. avgusta 1596 v Pragi. Iz leta 1821 je razstavljena listina na pergamentu, katero je cesar Franc I. dal zvestemu in uglednemu grofu Alojzu nekdanj Bathiany, dednemu grofu Nemet Ujvar, posestvo na Spodnjem Seniku v Zelezni Zupaniji, ki je nekoč pripadalo sombathelski škofiji. Arheološka zbirka vsebuje gradivo predvsem iz Prekmurja, medtem ko Prlekija še ni zastopana. Celotna zbirka je deponirana, ker ni razstavnih prostorov.

Mladokamena doba je zastopana najbolj s kamenitimi sekirami, ki so jih izkopal pri vinogradniških opravilih ali naleteli nanje pri oranju. Kamenite sekire se na terenu še precej najdejo. Od drugih zbirk je najbolj zastopana rimska zbirka. V letu 1957 in 1958 so potekala sistematična izkopavanja v Dolgi vasi pri Lendavi, kjer bi po mnenju arheologov morali iskati Halicanum. Tako je bilo ime postaji na cesti, ki je vezala dve veliki rimski mesti v naših krajih, Poetovio (Ptuj) in Savario (Sombathely). Rimsko zbirko tvori v glavnem gradivo, ki so ga našli pri sistematičnih izkopavanjih. Predstavljeno je predvsem z grobnimi žarami različne velikosti. Običajno so te žare temno žgane in okrašene z zobčastimi pasovi. Nekaj je tudi fragmentov lončenih posod in strešne opeke.

Keramiko predstavljajo fragmenti lončkov iz zgodnjega srednjega veka, ki imajo kot posebno značilnost plastičen znak na dnu, v našem najdišču križ, ter fragmenti terre sigilate. Nekaj je tudi bronaste nakita (prstan, fibula), uteži za statve in ostanki žrnelj itd. Med

kulturnimi ostalinami je ohranjenih nekaj drobcev strešne opeke in cevi za centralno zračno ogrevanje hiš.

Prepariranih je nekaj žar in predmetov. Gradivo se fragmentarno kopiči. Čaka predvsem vestnega strokovnjaka in primernih razstavnihi prostorov. V letu 1957 se je pričelo sistematično urejanje in zbiranje podatkov za topografijo arheoloških najdišč. Podlaga topografiji je specialka iz leta 1950, ker so kartastrske mape premalo urejene za detajlno lokalizacijo. Dobro vidni objekti so tudi prefoto­grafirani in izdelani prvi poskusni osnutki arheološke karte. Numizmatična zbirka je še skromna. Novci, najdeni leta 1952 v Čentibi in

Fokovcih, so v Narodnem muzeju v Ljubljani. Priložnostne najdbe novcev so razdeljene po posameznih obdobjih: 1. Rim; 2. Rimsko-nemški imperij (največ novcev je iz časa Leopolda in Marije Terezije); 3. Avstroogrška (dobro ohranjeni novci Franca Jožefa različnih kovnic in letnic); 4. samostojna Avstrija in Madžarska v obdobju po prvi svetovni vojni. Nekaj je tudi novcev iz drugih pokrajin, n. pr. iz Brandenburške itd. Numizmatična zbirka hrani tudi precej papirnatega denarja iz kasnejših obdobj, razne spominske značke in odlikovanja v glavnem iz prve svetovne vojne.

Rast eksponatov po posameznih zbirkah kaže naslednja razpredelnica:

	1956		1957		1958		1959	
	razst.	depon.	razst.	depon.	razst.	depon.	depon.	razst.
NOB	540	815	540	815	540	1040	620	2482
Kultur. zgodovina	65	47	69	554	69	554	69	646
Etnografija	111	97	111	106	121	265	121	391
Arheologija		10		10		505		505*
Numizmatika		1080		1080		1080		1080

Op.: * pomeni, da so všteti tudi fragmenti.

Občasne razstave: Jeseni l. 1957 je bila v okviru muzejskega tedna 14-dnevna razstava arheološkega gradiva v izložbenem oknu v središču Murske Sobotе. Razstavljeno je bilo arheološko gradivo, ki ga hrani muzej, pa ga zaradi pomanjkanja sob tu ni mogoče razstaviti.

V letu 1958 je bila v počastitev muzejskega tedna razstava na Glavnem trgu v Lendavi. Razstavljeno je bilo gradivo, najdeno pri izkopavanjih v l. 1957. Razstava je imela namen vzbuditi zanimanje Lendavčanov za izkopavanja v Dolgi vasi pri Lendavi.

V počastitev 40. obletnice ZKJ je v letu 1959 organiziral Pokrajinski muzej skupno s Študijsko knjižnico razstavo grafik Doreta Klemenčiča in razstavo ilegalnega partizanskega tiska.

Razstava je bila odprta od 18. aprila do prvomajskih praznikov in si jo je ogledalo 3000 oseb. Dne 17. septembra 1959 je bila odprta razstava slikarskih del Moše Pijadeja. Razstavo je organiziral Pokrajinski muzej v Murski Soboti in odbor za proslavo 40-letnice KPJ. Razstava je dobro uspela.

Pokrajinski muzej nadzoruje tudi oddelek NOV v Ljutomeru. Število obiskovalcev v Pokrajinskem muzeju iz dneva v dan narašča. Pokrajinski muzej je sodeloval tudi pri reševanju urbanističnih in spomeniškovarstvenih zadev na svojem področju. Z odločbo od 31. januarja 1959 je bila muzeju poverjena naloga Zavoda za spomeniško varstvo na vsem področju murskosoboškega okraja.

Vlasta Koren

ZGODOVINSKO BRANJE

Stjepan Antoljak, Hrvati u Karantaciji. Prilog seobi Hrvata iz Dalmacije u prekosavske krajeve u 7. stoljeću (Godišen zbornik filoz. fak. univ. Skopje, 1956, knj. 9, str. 15-38).

V uvodu k svoji razpravi se avtor čudi, da slovenski zgodovinarji posvečajo premalo pozornosti vlogi Hrvatov v zvezi z ustanovitvijo Karantanije. Ker meni, da je to vprašanje važno ne le za slovensko, marveč tudi za hrvatsko zgodovino, ga je sklenil ponovno preučiti in sprožiti kritično strokovno presojo, da ta problem ne obvisi v zraku kot historični torzo.

O tej zadevi sem podpisani poročevalec prav pred 20 leti obširneje spregovoril v svoji knjigi *Probleme aus der Frühgeschichte der Slowenen* na str. 43-66. Antoljak je to delo prezrl, pa čeprav bi mogel biti nanj opozorjen po Grafenauerjevem Ustoličevanju, ki se nanj večkrat sklicuje. Za podlago svojim trditvam o vodilni vlogi Hrvatov med Slovenci jemlje poročilo Konstantina Porfirogeneta iz srede X. stoletja, da se je od Hrvatov, ki so prišli v Dalmacijo, odselil en del, ki si je podvrigel Ilirik in Panonijo in da so tam imeli samostojnega arhonta, ki je bil v prijateljskih zvezah z arhontom

Hrvatske. Antoljak našteva vrsto piscev in razlagalcev, kaj je treba razumeti pod Ilirikom in Panonijo, in mora končno priznati, da se njihove razmejitve ne ujemajo, da si nasprotujejo in segajo često druga v drugo. Ker ni točnega opisa Ilirika in Panonije, pravi končno Antoljak, da je dovoljeno domišljevati si in kombinirati na ta ali drug način in se more zato predpostaviti, da so Hrvati, ko so od Obrov osvobodili Ilirik in Panonijo, avtomatsko od Obrov osvobodili in zasedli en del današnje Slovenije in to v prvi vrsti Karantanijo. Toda pri tem bi morali upoštevati okolnost, da je taka kombinacija popolnoma izključena, ker koroški Norik ni bil nikoli del Ilirika, dalje pa še posebno to, da je Konstantin Porfirogenet, ko je pisal o upravnih razdelitvi svojega cesarstva, pač dobro vedel, kje leži in kaj obsega njegov Ilirik, ki je bil izza Dioklecijana eden od štirih delov imperija, obsegajoč v glavnem zahodni del Balkanskega polotoka, pri delitvi leta 395 je Ilirik pripadel zahodnorimskemu cesarstvu, leta 476 pa je postal del bizantinskega cesarstva.

Čeprav je torej vsaka upravna in teritorialna povezava Karantanije z Ilirikom izključena,

pa vendar Antoljak trdi, da so v VII. in v prvih desetletjih VIII. stoletja Sloveni in Hrvati od Karantanije preko Panonije, Ilirika in Istre še vedno direktno v prijateljstvu čvrsto povezani s Hrvati v Dalmaciji. Karantanci in Hrvati žive tudi po Samovi smrti samostojno in mirno pod svojimi arhonti, ki da o njih šele v X. stoletju piše Porfirogenet. Samovo ime omenja tu prav po nepotrebnem, saj vendar zanika, da bi se bili Slovenci otrsli obrskega jarma pod Samom in da bi se morali znebiti »bolečivih nacionalno-šovinističnih osjećaja«. Slovenci da namreč niso v borbi zoper Obre sodelovali niti s Samom niti s Franki, marveč da so Hrvati osvobodili Slovence od istega sovražnika, ki so ga premagali v Iliriku in Panoniji in tem krajem nato zagospodovali.

Po vsem tem bi morali sklepati, da Slovenci do osvoboditve po Hrvatih niso pomenili nič, držalo se jih je pač staro obče ime, niso pa mogli svoji novi domovini vtisniti lastne pokrajinske oznake. Ime Karantanija naj bi se pojavilo šele pod Karolinžani, kar pa ne drži, ker je še antičnega izvora. S poznoantičnim imenom Carantanum oz. Carantani so začeli pisati in prebivalci sami označevati sebe in deželo, ki je izza konca VI. stoletja postala slovenska in je bila z imenom Karantanija pač nujno znana tudi v VII. stoletju. Prof. Antoljak kljub Kozmografiji Ravenskega anonima zanika, da bi v VII. stoletju obstajalo ime Karantanija, ki se tam (ok. 670) prvič v zgodovini omenja: inter Carantonos et Italiam. V isti apriornosti osporava dalje tudi obstoj Valukove marke Vinedorum v VII. stoletju, češ da je vprav, samo omenjeni pasus Fredegarjeve kronike pozneje interperiran, kar so pa novejša raziskavanja izpodbila. Antoljak se sklicuje na izraz marca, ki da je pred Karolinžani neznan, z izrazom marca pa, da odpade tudi ime Valuk kot vojvode. Pojem poznejše posebne, privilegirane mejne marke se je mogel razviti pač šele iz starejše, prvotne navadne marke, ki pomeni pokrajino ali mejno ozemlje. Tako poročajo n. pr. Fuldski anali k letu 788, kako so kraljeve čete zapodile v beg Obre in marcha Baioariae atque Italiae in je obenem Karel ukrenil vse za varstvo vzh. meje, fines vel marcas Baioariorum.

Svojo tezo o hrvatskih gospodarjih opira avtor seveda tudi na to, da se v drugi polovici X. stoletja v listinah štirikrat omenjajo kraji, ki so ležali in pago Crouati. Ta pagus bi Antoljak rad razširil v grofijo-komitat, distrikt, provinco ali celo kot vojvodstvo, saj se je povzpел celo do — nikjer utemeljene — trditve, da imata isti obseg hrvatski »komitat« in karantanski komitat, ko pomeni Charintariche v splošnem vso Karantanijo kot plemensko vojvodino s ponosnim naslovom riche — regnum. Prezrl je tudi, da vir ta pagus Chrouati, ki se pozneje nikoli več ne omenja, določno zožuje in omejuje, ko pravi, da leži in ministerio Hartuigi (Otgeri) comitis. Tu bi le še opozoril, da je na Češkem še danes kraj Krobot (Krowot) pri Krumlovu.

Ker je avtor sprevidel, da so njegove trditve v virih premalo utemeljene, skuša iz toponomastike nekaj krajevnih imen potrditi doselitev hrvatskega elementa v karantansko sredino. Tu se kot pri svoji glavni priči ustavi najprej pri mestu Teurnia ali Tiburnia, kjer je

bilo še ob koncu V. stoletja središče notranjenoriške pokrajine in škofijski sedež. Antika je tu zapustila sledove v mnogih krajevnih imenih in dolgotrajnem obstanku romanskih naselbin kljub temu, da je bilo tam tudi močno slovensko naseljitveno jedro. To Tiburnijo so začeli pozneje Liburnijo imenovati. Okoli leta 755 je salzburški škof Virgilij postavil škofa Modesta in loco Lyburnia dicto, da bi se spreobrnila gens *slavonica* (ne morda *croatica*!). Pozneje se leta 891 navaja kapela v Sloveniji pri dvoru kralja Arnulfa Liburna imenovanem: capellam in *Slaviniæ* partibus ad curtem nostram quae Liburna vulgo Lurna vocatur consistentem. Iz tega je razvidno, da je Antoljak zagrabil v prazno, ko trdi, da je toponim Liburnia nastal šele po dohodu Hrvatov iz Liburnije, ki da je sinonim za Hrvatsko, to je Dalmacijo, kar naj potrjuje Porfirogenetovo pisanje o izselitvi Hrvatov iz Dalmacije v Panonijo in Ilirik, indirektno pa tudi v Karantanijo.

V nadaljnjem našteva prof. Antoljak še celo vrsto krajev na Koroškem, ki imajo enaka imena tudi v Dalmaciji in na Hrvaškem kot so to: Krka, Ostrovica, Sikova, Bučinja (Butina) vas, Ribnica, Glina, Kozje — Kozjak, Gomile, Moščenice, Kadina, Modrinja ves — Modrane, Brda, Tinj(e), Zablate, Karnica, Kokinj, Blato, Banja ves. Podobna toponima bi se gotovo našla tudi na srbskem in bolgarskem ozemlju, v naslednjem pa naj po zgornjem zaporedju naštejemo krajevne označnice pri severnih Slovanih: Krk Husj je na Češkem, Ostrovce, Ostrovec, Ostrov in podobno na Češkem, Moravskem in v Galiciji, Sikovec in Sikovice na Moravskem, Sikovec v Šleziji, Bučina na Češkem, Ribniček na Češkem in Moravskem, Glinianka, Gliniaki, Glinik, Gliniany, Glinienka, Glinka v Galiciji in Šleziji, Kozlan(y) na Češkem, Kozlov na Moravskem, Mogila (metateza od Gomila), Mogilany, Mogilica, Mogilka, Mogilno v Galiciji, Moszczenica v Galiciji, Kadlin na Češkem, Kadlub, Kadlubiska v Galiciji, Modřice in Modřany na Češkem in Moravskem, Modřez v Galiciji, Brda na Moravskem, Brdo in Brdik na Češkem, Tynisko, Tyniště na Češkem, Zablati na Češkem in Moravskem, Zablati in Zablocie v Šleziji, Karniowice v Galiciji, Koken na Češkem, Kokotów v Galiciji, Blato, Blata, Blatov, Blatec, Blatna, Blatnice na Češkem in Moravskem, Bania in Banica v Galiciji. Tudi naš Krnski grad ima sorodnike še drugod po svetu: Krnsko pri Mladi Boleslavi na Češkem, Krnov na Moravskem in v Šleziji ter Krńce na Moravskem.

Ta primerjava krajevnih imen iz Češke, Moravske, Šlezije in Galicije nas pouči, kako neplodno je prizadevanje iz podobnih toponimov Dalmacije sklepati na migracijo ondodnih Hrvatov v Karantanijo. Ne da se dalje utajiti povezava Sama s Slovenci in z njihovim vojvodo Valukom, Porfirogenetov Ilirik pa se končno na noben način ne more spraviti v zvezo z našimi deželami. Zato res slovenskim zgodovinarjem ne gre očitati šovinizma, če se ne morejo ogreti za nedokazljivo osvobodilno in osvajalno vlogo Hrvatov v slovensko-obrskih bojih.

Dr. Josip Mal

Popravl! V Kroniki VII/2, 1959, str. 91, 1. kolona, 16. vrstica, piše napačno: arhitekt Marko Martinuzzi; čitaj pravilno: arhitekt Karel Martinuzzi.

MESTNI ZAVOD RAZSVETLJAVA

Ljubljana

1952 - 1960

Zgodovina javne razsvetljave v Ljubljani je pe-
stra. V letu 1793 so prvič zagorele javne ulične sve-
tilke; z novo plinarno 1861 so zboljšali razsvetljavo
ulice s plinskimi svetilkami; leta 1898 so že svetile
tudi električne žarnice.

Poraz fašističnih okupatorjev v zadnji vojni je
kakor povsod tudi na tem področju pustil žalostne
ostanke. Zaradi objektivnih in subjektivnih povojnih
težav, splošne obnove naše dežele, vrste organi-
zacijskih oblik upravljanja naše komunalne dejav-
nosti je napredek le-té zaostajal za drugim splošnim
razvojem.

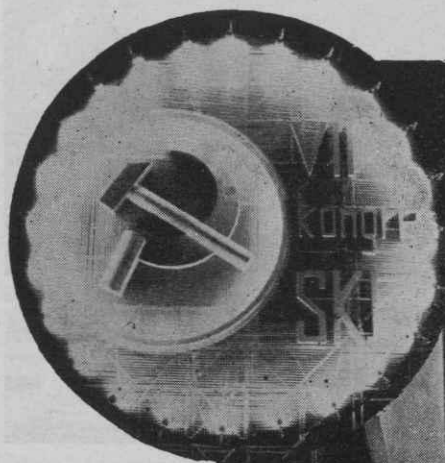
Z ustanovitvijo mestnega zavoda »Javna razsvet-
ljava« leta 1952 in družbenim upravljanjem je na-
stala odločna prelomnica. V nekaj letih se je izbolj-
šala razsvetljava več kot preje v 160 letih oziroma
v času treh stoletij. S prostovoljnim delom, mehani-
zacijo, kooperacijo in plačilom po storilnosti se je
ta povečala tudi za 300%. Strokovno izpopolnjevanje
kadrov v svetlobni tehniki, projektiranju, gradnjah,
vzdrževanju, osvetlevanju je rodilo lepe uspehe glede
čim boljše in ekonomičnejše razsvetljave.

Druga večja mesta naše države in industrija s
pridom uporabljajo v čedalje večji izbiri in kvaliteti
naše izkušnje na terenu pri uvajanju in spopolnje-
vanju tovrstnih izdelkov. Vsekakor je naš kolektiv
dal pomemben vsestranski prispevek na tem področju
vsej družbeni dejavnosti. Zato bi zaslužil primerno
pomoč pri premagovanju težav za uresničitev še mno-
gih drugih nalog, ki jih je treba uresničiti.

Leto	Število zaposlenih	Število svet. mest	Obrem- nitev kW	Vrednost izvršenih del
1952	32	2850	352	23,167.000 din
1959	42	4355	918	149,420.000 din

Julij Sočan

projektira - gradi - osvetljuje - vzdržuje



Elektrika

IN NAŠI KRAJI

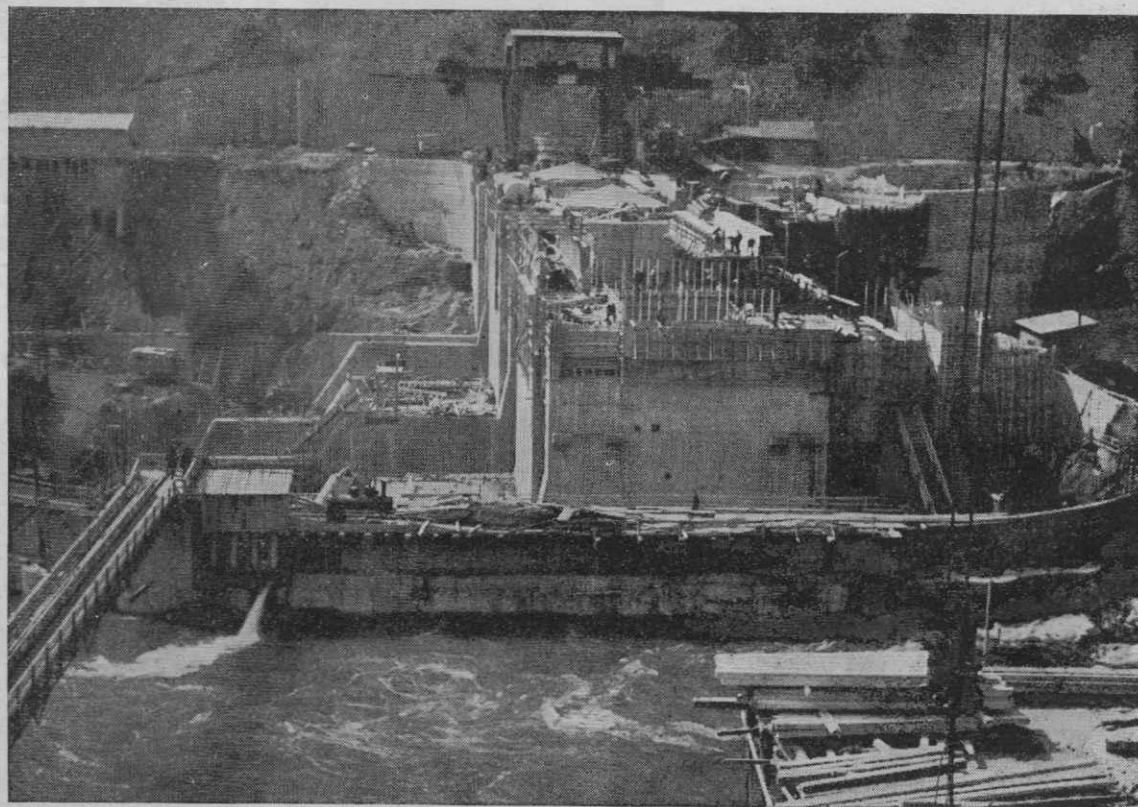
ING. VEKOSLAV KOROSEC

Široko razvejana elektrifikacija po naši ožji in širši domovini je spremenila lice naše pokrajine, vasi in mest. Uporaba električne energije po naših domovih pa neposredno tudi vpliva na spremembo življenja, nam ga olepša in nam pomaga pri delu.

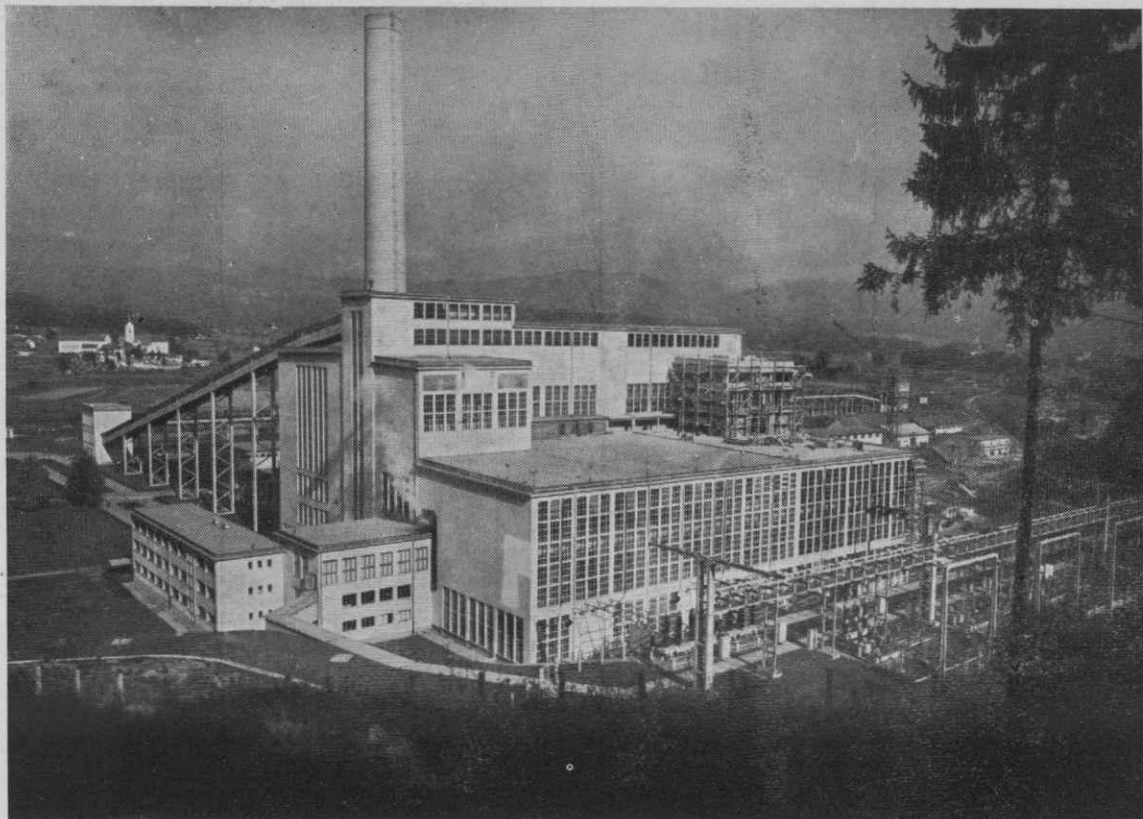
Z izgradnjo hidroelektrarn so se spremenile doline rek, nastala so nova jezera, ob njih pa novo življenje. Tudi tam, kjer je nastala nova kalorična elektrarna, so zrastle nove stavbe, zgrajena je železnica in cesta ter vse drugo,

kar je s takim objektom povezano. Energijo pa moramo od elektrarn prenašati do mest in vasi. Že od daleč vidimo daljnovidne stebre, ki nosijo žice za prenos energije. Seveda se ti stebri včasih dobro skladajo s pokrajino, včasih pa tudi motijo občutljivo oko. Vaško in mestno omrežje se širi, vsaka hiša ima svoj priključek in vsak potrošnik želi uživati dobrote elektrike.

Ko zasveti električna luč po vaseh, se življenje takoj spremeni. Po hišah in na dvoriščih



Hidrocentrala Ožbalt v izgradnji



Celotni pogled na termoelektrarno Šoštanj

pomaga električar. Prijetno pa je tudi zvečer, ko zasvetijo luči po potih in cestah.

Če pregledamo zadevne podatke, vidimo, da se je po vojni na novo elektrificiralo 3.910 vasi. Tudi potrošnja doma v gospodinjstvu stalno narašča iz leta v leto. V letu 1950 je znašala potrošnja 565 kilovatnih ur na potrošnika, lansko leto pa je znašala že 995 kilovatnih ur.

Samo če pogledamo krivulje o potrošnji energije v industriji in pri drugih potrošnikih, si lahko ustvarimo sliko, kako se je naše življenje in seveda življenjska raven spremenila po vojni.

V letu 1945 so naše javne elektrarne proizvedle 400 milijonov kilovatnih ur. V lanskem letu pa so proizvedle okrog 2 milijardi, 200 milijonov kilovatnih ur, iz česar vidimo, da je to ogromen razvoj, saj se je proizvodnja povečala kar za 5,5-krat.

Proizvodnja električne energije v Sloveniji je odvisna predvsem od proizvodnje pretočnih hidroelektrarn. Te hidroelektrarne so zgrajene na treh glavnih alpskih rekah Dravi, Savi in

Soči. Razmerje med proizvodnjo v hidroelektrarnah in kaloričnih elektrarnah pa je bilo v lanskem letu 52 % proti 48 %. Velika pomanjkljivost celotnega sistema pa je v tem, da nimamo še zgrajene akumulacijske hidroelektrarne, ki bi dajala energijo v dobi suše.

Izgradnja novih objektov, tistih, ki so v gradnji, to je kalorična elektrarna Šoštanj, druga faza, in elektrarna Ožbalt na Dravi, lepo napreduje. Najvažnejše je to, da so ti objekti pravočasno zgrajeni in da takoj dajo polno zmogljivost.

Kot je verjetno povsod drugod težko za denar, tako se tudi v krogu elektrogospodarstva mnogo razpravlja o finančnih sredstvih za nove objekte.

Prirastek potrošnje je v zadnjih letih znašal povprečno 18 %. Lansko leto je izjema. Vendar pa bo v bodoče potrošnja ponovno narasla, gradili bomo nove tovarne, proizvodnjo bomo povečali tako, da računamo že v letu 1965 s potrošnjo okrog 3 milijarde 900 milijonov kilovatnih ur.

Razvoj in delo podjetja INDUSTRIJSKI BIRO

v Ljubljani

Podjetje »Industrijski biro« je bilo ustanovljeno v letu 1951, razvilo pa se je iz projektantskih enot, ki so bile spočetka v okviru državnih organov.

Najprej se je podjetje ukvarjalo izključno le s projektiranjem ter uvozom opreme za industrijo papirja in celuloze. Kasneje pa sta bili podjetju priključeni dve dotlej samostojni enoti, katerih dejavnost je obsegala projektiranje strojnih konstrukcij in gradbeništva.

Zaradi gospodarskih potreb je podjetje razširilo svoje področje dela v neki meri tudi na druge industrijske stroke poleg osnovne dejavnosti v izgradnji industrije papirja in celuloze.

V svojem razvoju se obseg prevzetih del »Industrijskega biroja« ne omejuje samo na projektiranje ter uvoz opreme za industrijo celuloze in papirja, temveč se razširja tudi na stvarno sodelovanje pri izgradnji industrijskih objektov. Za takim sodelovanjem težijo investitorji za industrijo celuloze in papirja, medtem ko obstaja obseg teh del v tehničnem in komercialnem razčiščevanju opreme ter sklenitev zadevnih pogodb z dobavitelji, pomoč pri sklepanju pogodb in izvajanju gradbenih in montažnih del, vodstvo spravila v pogon ter sodelovanje pri kolavdaciji in superkolavdaciji objektov.

V svojem sestavu ima »Industrijski biro« tehnološke, energetske, elektroinstalacijske, gradbene in ekonomske kadre. Ti iz večine predstavljajo zelo izkušene strokovnjake, ki so dolga leta opravljali dela na vodilnih tehničnih položajih v proizvodnji, imajo pa tudi dolgoterne izkušnje v projektiranju.

Dejavnost, ki jo danes izvaja podjetje in ki obsega kompletno projektiranje ter sodelovanje pri izvedbenih delih, je predvsem usmerjena na industrijo celuloze, papirja in lesovine, pa tudi na lesno, kemično, živilsko in usnjarsko industrijo ter industrijo gradbenega materiala. Poleg tega podjetje izdeluje projekte za razne konstrukcije strojev.

S sodelovanjem »Industrijskega biroja« so bile zgrajene in so v pogonu: Tovarna celuloze Prijedor, Tovarna sulfatne celuloze in natron papirja Maglaj, Tovarna roto papirja »Djuro Salaj« v Vidmu-Krškem, Tovarna papirja v Čačku. V poskusnem pogonu je Tovarna celuloze v Banja Luki, medtem ko je v izgradnji Zagrebška tovarna papirja v Zagrebu. Rekonstrukcije velikega značaja so bile ob sodelovanju podjetja izvršene za: Sladkogorsko tovarno papirja in kartona v Sladkem vrhu, Tovarno celuloze v Goričanah, ki jo sedaj razširjajo, Tovarno lesovine in lepenke v Ceršaku, Tovarno papirja v Količevem, Tovarno dokumentnega papirja v Radečah, Steklarno v Hrasniku itd.

Naloge, ki jih je podjetje že prevzelo in katerih izvedba bo trajala več let, obstoje v sodelovanju pri izgradnji novih industrij in to Tovarne celuloze v Sremski Mitrovici, Drvarju in Ivanjgradu, razširitve Tovarne roto papirja »Djuro Salaj«, Tovarne celuloze v Goričanah, Tovarne papirja na Reki. Poleg tega sodeluje podjetje pri izvedbenih delih »Hmezada« v Zalcu ne glede na številne izdelave projektčnih elaboratov za nove investicijske objekte in rekonstrukcije, katerih realizacijo bo podjetje spremljalo do pogona.

Razvojna pot Komunalne banke v Ljubljani

Prvega aprila letos je minilo pet let, kar je prišla po slovati Komunalna banka v Ljubljani, ki jo je ustanovil takratni Mestni ljudski odbor glavnega mesta Ljubljane. V začetku je bilo njeno poslovno področje dela omejeno na ožji teritorij mesta Ljubljane, na katerem je imela banka pet svojih poslovnih enot. Neneh in hiter razvoj komunalnega sistema, ki je narekoval ustanovitev banke, je dokaj kmalu terjalo, da se delovno področje banke razširi tudi na druga gospodarska središča ljubljanskega okraja zlasti še, ker je v teh središčih Narodna banka postopoma ukinjala svoje podružnice. Zaradi tega je banka na podlagi posebnega odloka okrajnega ljudskega odbora že od 29. decembra 1955 leta dalje pričela poslovati kot okrajna komunalna banka. Omrežje njenih poslovnih enot se je pričelo hitro razvijati in se je banka v razmeroma kratkem času razvila v močno bančno organizacijo, ki ima danes poleg osrednje enote še 16 podružnic in 5 ekspoziture.

Ustanovitev banke, pričetek poslovanja in njeno kasnejše delovanje spadajo v obdobje, ki je za naš celotni družbeni in gospodarski razvoj izredno pomembno. Se posebej je to obdobje pomembno za razvoj našega bančnega sistema, v katerem nastajajo prav v tem času znatne spremembe, s katerimi se pričena bančni sistem prilagajati spremenjenim družbenim in ekonomskim odnosom, ki so sledili naglemu in močnemu razvoju materialnih sil. Komunalni banki v Ljubljani pripada v tem procesu zelo pomembna vloga, saj je kot ena prvih komunalnih bank ne samo v naši republiki, temveč tudi v državi dejansko utirala pot prehodu od sistema enotne ter centralno urejene in administrativno upravljane banke k novemu bančnemu sistemu, v katerem se vedno bolj uveljavljajo principi decentralizacije bančnega poslovanja in družbenega upravljanja bank.

Temeljna naloga, zaradi katere je bila banka ustanovljena, je v pospeševanju gospodarskega razvoja na območju okraja in posameznih komun. Kako je banka izpolnila to nalogo, je deloma razvidno že iz dejstva, da se je družbeni proizvod njenih komitentov povečal od 62 milijard v l. 1955 na 141 milijard v l. 1959, pri čemer so v tem razdobju posamezne gospodarske organizacije dosegle tudi trikratno ali celo štirikratno povečanje. Razumljivo je, da je to povečanje predvsem posledica prizadevanj kolektivov gospodarskih organizacij, ki jih je banka v okviru zakonskih in objektivnih možnosti vsestransko podpirala z razvijanjem najtesnejšega sodelovanja v odnosih banka — gospodarska organizacija — komuna. Prek organov družbenega upravljanja se je banka tesno približala gospodarskemu in družbenemu dogajanju na njenem področju, saj so v njenem upravnem odboru in kasneje v upravnih odborih podružnic zastopani vidni gospodarski, družbeni in politični delavci, ki so najbolj seznanjeni s potrebami in problemi naših komun. Leti so po eni strani vnesli v poslovanje banke obilo novega duha in se z vso odločnostjo spopadli s posameznimi birokratičnimi težnjami, po drugi strani pa so tudi veliko pripevali k pravilnejšemu razumevanju vloge in nalog, ki jih mora opravljati banka v našem sistemu gospodarjenja.

Danes deluje v okviru banke poleg osrednje upravne odbora še 16 upravnih odborov podružnic, s čimer je v družbeno upravljanje banke vključeno preko 120 državljanov. Na pobudo ali ob podpori organov družbenega upravljanja je banka pogumno krenila po poti izpopolnjevanja svoje notranje organizacije, uveljavljanja novih oblik dela in tehničnega izboljševanja pogojev dela. Uspehi pri tem so se brž pokazali in je banka že v razmeroma kratkem času dosegla takšno organizacijo, ki so jo lahko koristno posemale komunalne banke po vsej državi, poleg tega pa je storila tudi ogromen korak naprej v smeri uvajanja sodobnejše tehnike v bančnem poslovanju. Vse to je odločilno vplivalo, da je banka lahko uspešno zadovoljila iz leta v leto naraščajočim in vedno zahtevnejšim nalogam, ki jih je pred njo postavjal razvoj in krepitev komunalnega sistema.

Če bi hoteli podrobneje osvetliti razvojno pot Komunalne banke v Ljubljani, se ne bi mogli izogniti navajanju številnih podatkov o njeni dejavnosti pri izvajanju kreditne funkcije, zbiranju in aktiviziranju decentraliziranih družbenih sredstev, sodelovanju z ljudskimi odbori, gospodarskimi organizacijami in drugimi organi, dvigu storilnosti dela, uvajanju sodobne bančne mehanizacije, strokovnemu izpopolnjevanju kadrov in podobno. Naj omenimo, da na vseh teh podatkih temelji ugotovitev, da je Komunalna banka v Ljubljani v petih letih delovanja v polni meri opravičila svoj obstoj in hkrati ustvarila pogoje, da bo v naslednjem obdobju še učinkovitejše prispevala svoj delež k skupnim naporom pri naši socialistični graditvi.

Upravni odbor banke, ki mu predseduje tov. Franc Nebec, upravni odbori podružnic, kakor tudi vodstvo banke na čelu s sedanjim direktorjem tov. Karlom Jeršetom se skupno s celotnim kolektivom banke v polni meri zavedajo, da čakajo banko v prihodnosti zopet nove in še zahtevnejše naloge, ki so najtesneje povezane z vedno večjim uveljavljanjem komun v našem družbenem dogajanju. Zaradi tega se v banki nenehno in vsestransko proučuje, kako se bolj približati banko neposrednemu gospodarskemu dogajanju v okviru občin in okraja.

Pri tem je že dozorelo spoznanje, da je to možno doseči z še pogumnejšo decentralizacijo poslovanja znotraj banke, ki naj prej ko slej pripelje do takšne samostojnosti njenih poslovnih enot, da bodo le-te v polnem pomenu besede postale banke naših komun.

Tonososa

TOVARNA NOGAVIC V SAVLJAH

tovarna nogavic v Savljah je leta 1959 praznovala 75-letnico svoje ustanovitve. Utemeljil jo je leta 1884 Josip Vidmar, vendar takrat šele za izdelovanje dežnikov. Njegov sin Stane Vidmar je pa z nakupom nekaj pletilnih strojev pričel poleg dežnikarstva tudi z izdelovanjem nogavic tipa Standard. Izkazalo se je, da je izdelovanje nogavic dober posel in tako se je kapaciteta podjetja širila z nabavo novih pletilnih strojev, zaposlenih pa je bilo kmalu že 70 ljudi.

Leta 1934 se je podjetje preselilo v nove prostore v Savljah pri Ljubljani, nato pa se je z nadaljnjim postopnim nakupom 6 cotton strojev uveljavilo tudi z izdelovanjem in prodajo finejših damskih nogavic. S stalnim dozidavanjem se je podjetje razširilo tudi na izdelovanje trikotaznega perila.

Do druge svetovne vojne je tovarna nemoteno obratovala in se razvijala. Tedaj je bilo v podjetju zaposlenih 100 ljudi. Med NOB je bilo obratovanje okrnjeno. Meja operacijskih con nemških in italijanskih okupatorjev je potekala točno ob cesti, kjer stoji tovarna.

Po osvoboditvi leta 1945 je podjetje takoj pričelo z obratovanjem, ker so vsi stroji in poslopja ostali nedotaknjeni. Novembra istega leta je tovarna prešla v last skupnosti na podlagi daritvene pogodbe lastnika Staneta Vidmarja.

Povojna razcepljenost dejavnosti v posameznih podjetjih tekstilne industrije v Sloveniji je dala vzpodbudo tedanjemu ministrstvu za industrijo in rudarstvo LRS za sklep, da se koncentrira tekstilna industrija po panogah.

Za »Tonososa« je bilo določeno, da se specializira za ženske cotton nogavice. V ta namen je bilo dogovorjeno, da tovarna prevzame večje število cotton strojev od drugih tovarn, sama pa bi odstopila druge pletilne stroje. »Tonososa« je res oddala večje število strojev, za vse te je pa prejela samo dva cotton stroja. Ta 18 m dolga stroja je podjetje montiralo samo z lastnim tehničnim kadrom.

Kmalu nato in sicer l. 1948 se je »Tonososa« lotila poskusov pletenja in plemenjenja sintetičnih vlaken kot nylona, perlona, enkalona itd., ki do tedaj v nogavičarstvu pri nas sploh še niso

bili znani. Kot pionirji v predelavi teh dragocenih vlaken so člani kolektiva »Tonososa« prvi v državi začeli s poskusi, ki so privedli do uspešnega zaključka. *Kot prva v državi je »Tonososa« dala na trg domače nogavice iz sintetičnih vlaken.* Ti izdelki so bili zelo iskani, toda kmalu je zmanjkalo surovin.

Prav v tem času se je podjetju ponudila prilika izdelovati nogavice iz nylona za izvoz. Čeprav je bila to odgovorna naloga, se je kolektiv odločil in jo sprejel. Pogodba je določala, da ostane kot plačilo za delo več od polovice surovin podjetju »Tonososa« in tako je bila dana možnost, da se deloma zadovolji tudi domači trg.

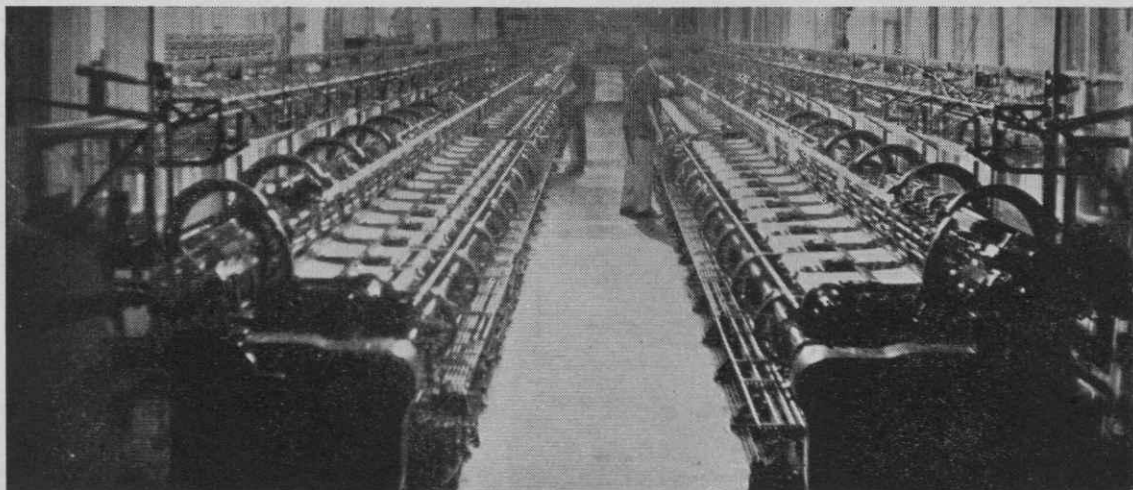
Ta uspeh je bil prepričljiv, zaupanje je bilo ustvarjeno in tudi zadnji skeptiki, ki so dvomili v domačo proizvodnjo nogavic iz sintetičnega vlakna, so spoznali, da nobena težava ni tako velika, da je ne bi naši ljudje zmogli.

S to proizvodnjo je podjetje »Tonososa« zadovoljilo samo enega potrošnika, zdaj pa so se pričeli oglašati še moški, ki so tudi želeli kvalitetnejših nogavic. Zato je »Tonososa« začela izdelovati kvalitetne moške nogavice iz kodrane preje nylona v splošno zadovoljstvo.

Toda potrebe naših ljudi so vedno večje in njihove želje so vedno zahtevnejše. Zato obstoječi strojni park ne zadošča več in pokazala se je potreba po uvozu novih vrst strojev. Z večjim številom najmodernejših strojev, uvoženih nedavno, se bo kolektiv »Tonososa« potrudil, da bo še nadalje in še v večji meri zadovoljeval rastoče potrebe našega delovnega ljudstva.

S svojo kvaliteto, na katero polaga izredno važnost, si je »Tonososa« pridobila ugled vodečega podjetja v nogavičarstvu. To mesto si prizadeva tudi obdržati s stalnim uvajanjem raznih izboljšav in novitet. Na novo uvedeni izdelki: nogavice s hlačkami (»žabe«, znane pod imenom HOLA-HOP) in hlačke z držki za nogavice, so dosegli velik uspeh in so bili toplo sprejeti od potrošnikov. Iz teh razlogov lahko upravičeno trdimo, da je ime tovarne »Tonososa« pojem za

KVALITETO



Kratka zgodovina razvoja TOVARNE VIJAKOV NA VIČU

Poleg zelene Gradaščice stoji sredi borovega gaja poslopje, ki s svojim videzom bolj spominja na starinsko graščino kakor pa na tovarno. Ne zaman! V stavbi, stari nad 100 let, je bil mlin, ki je delal vse do konca prve svetovne vojne. Po prvi svetovni vojni je kupil poslopje ljubljanski mešan Tomo Vojnovič ter v njem preuredil prostore v delavnice za izdelavo kisika.

Leta 1922 je Vojnovič kupil linijo avtomatov za izdelavo vijakov za les in s tem postavil temeljni kamen današnje Tovarne vijakov.

Vse do osvoboditve je podjetje izdelovalo samo vijake za les in to le v manjših količinah. Izgradnja novih vej industrije v Jugoslaviji, predvsem elektroindustrije, radijske in avtomobilske industrije ter precizne mehanike pa je zahtevala vse večje količine vijakov manjših dimenzij za kovino in pločevino v raznih izvedbah in iz različnega materiala. Teh vijakov pa do tedaj še nihče ni proizvajal v državi. Zato je podjetje, ki je delovalo kot obrat raznih gospodarskih organizacij, pričelo osvajati proizvodnjo teh vijakov. Toda takoj v začetku je naletelo na skoraj nepremostljive težave, ker ni nihče doma proizvajal potrebnih strojev za proizvodnjo vijakov, možnosti uvoza pa so bile zelo omejene. Da bi podjetje prišlo iz začaranega kroga, je pričelo po lastnih načrtih in v lastni režiji izdelovati potrebne proizvodne stroje. Tako je vsako leto večalo proizvodnjo, vendar so potrebe še hitreje naraščale, zahteva po kvaliteti pa je bila vsak dan močnejša.

Osamosvojitve sredi leta 1956 je narekovala kolektivu še večjo odgovornost, istočasno pa mu dala možnosti sprostitve lastne iniciative v smeri razvijanja proizvodvalnih sredstev ter boljšega izkoriščevanja kapacitet. Z načrtnim delom je kolektiv nadaljeval z izdelavo novih modernejših strojev, ki so podjetju zagotovili proizvodnjo kvalitetnih vijakov po predpisanih standardih.

V primerjavi z letom 1945 je podjetje povečalo proizvodnjo za 85 % in to samo s stroji,

ki jih je samo izdelalo za celoten komplicirani proces proizvodnje, kar je vsekakor zanimivo in edinstveno.

Danes proizvaja Tovarna vijakov na Viču nad 1400 raznih vrst in dimenzij vijakov finejše izvedbe. Po številu zaposlenih in obsegu proizvodnje po teži je sicer najmanjši proizvajalec vijakov v državi, po številu izdelanih vijakov pa največji. 1.000 kom. vijakov najmanjše dimenzije, ki jo proizvaja, tehta le 0,4 kg, največje pa 16 kg, zato je tudi obseg proizvodnje po teži razmeroma majhen.

Kvaliteta vijakov je nedvomno vodilna v državi, zato ima podjetje veliko število odjemalcev, ki jih pa zaradi premajhne kapacitete ne more povsem zadovoljiti.

To dejstvo in pa vsakoletno večanje drugih vej industrije, ki potrebuje vijačno blago, narekuje tudi rekonstrukcijo in razširitev Tovarne vijakov na Viču. V sedanjih prostorih je to nemogoče, ker sploh niso primerni za tako proizvodnjo, na drugi strani pa je prenapetost tako velika, da je že sama misel na kako nadaljnje povečanje proizvodnje iluzorna. Zato je podjetje izdelalo program rekonstrukcije in razširitve, ki obsega izgradnjo novih prostorov in nakup oziroma izdelavo novih strojev, s čimer se bo kapaciteta povečala štirikratno. Plan je realen, saj tudi s to rekonstrukcijo ne bodo pokrite vse potrebe domačega tržišča, da izvoza niti ne omenjamo. Na drugi strani pa je podjetje s svojim izurjenim kadrom sposobno zamisel realizirati. Načrt podpirajo tudi oblastveni in gospodarski organi, saj je njegova gospodarska nujnost več kot utemeljena.

Z rekonstrukcijo in razširitvijo podjetja se bo odgovornost organov delavskega samoupravljanja in vodstva podjetja še povečala, ne samo zaradi upravljanja z večjimi sredstvi, ampak tudi zato, ker bo rekonstrukcija odprla niz novih problemov (kadri, stanovanja itd.), ki jih bo treba vzporedno reševati, da bodo prizadevanja kolektiva kronana z neokrnjenim uspehom.



TELEKOMUNIKACIJE

INDUSTRIJSKO
PODJETJE ZA
ELEKTROZVEZE

LJUBLJANA - PRŽAN

V neposredni bližini Ljubljane, v Pržanju, v kraju, ki ga obdaja gozd, je bila ustanovljena pred devetimi leti tovarna Telekomunikacije, ki je začela s proizvodnjo sestavnih delov za radijske aparate. Leto dni pozneje je tovarna že izdelovala same radijske aparate in visokofrekvenčne telefonske naprave. Osnovani so se lastni razvojni oddelki, ki so v letih znatno izboljšali kvaliteto in sortiman proizvedenih naprav, tako da morejo danes proizvesti podjetja Telekomunikacije uspešno konkurirati tudi na tujih tržiščih.

Ze spočetka je bilo treba rešiti važno vprašanje, namreč vprašanje koncentracije obratov v tistih krajih, ki do sedaj niso imeli podjetij te vrste. Zato so se ustanovili obrati v Sentiernju za proizvodnjo uporov in potenciometrov, v Semiču za izdelavo papirnih in sljudnih kondenzatorjev, v Sežani za montiranje radijskih sprejemnikov in njihovih sestavnih delov, na Ježici pri Ljubljani za proizvodnjo radijskih skal, izdelkov iz eloksirane aluminija in sitotisk. Konec leta 1957 se je pričel graditi obrat v Mokronogu za proizvodnjo elektrolitskih kondenzatorjev; ti so se še prej izdelovali v samem osrednjem obratu v Pržanju.

Prvotno so bile utemeljene Telekomunikacije kot proizvodni oddelk znanega Inštituta za elektrozeve; pozneje so pričele obratovati kot samostojna gospodarska organizacija. Zaradi tega so bili razdeljeni obrati Inštituta za elektrozeve med le-tega in Telekomunikacije tako, da sta pripadla obrata v Sentiernju in Semiču prvo imenovanemu podjetju. Po tej delitvi se je izoblikovala dokončna podoba Telekomunikacij takole:

1. Osrednji obrat v Pržanju; proizvaja VF naprave, radijske in TV naprave, zvočnike in vse mehanske dele, ki so potrebni za proizvodnjo omenjenih naprav in aparatov.
2. Obrat v Sežani; proizvaja radijske sprejemnike in transformatorje.
3. Obrat v Mokronogu; proizvaja elektrolitske kondenzatorje.
4. Obrat na Ježici; proizvaja skale in napsne plošče ter podobne proizvode iz eloksala.

Sedaj je v tovarni zaposlenih skupaj okoli 1500 delavcev in uslužbencev, med njimi je mnogo inženirjev, tehnikov in mojstrov.

Trenutno teži podjetje za tem, da bi postale naprave s področja visokofrekvenčne telefonije glavni predmet novega proizvodnega programa. Za uresničenje tega načrta so dani vsi potrebni pogoji. Večletne izkušnje, pridobljene na podlagi organizacije razvoja in proizvodnje VF telefonskih naprav so bistveni pogoj za novo bodočnost. Stremjenja se v glavnem usmerjajo k tropikalizaciji, miniaturizaciji in tranzistorizaciji teh naprav.

Ekonomski razvoj tovarne priča o močnem in hitrem porastu proizvodnje. V letu 1951 je bila planirana ostvartev bruto proizvodov za okoli 46.000.000 din. Potem je proizvodnja hitro rasla in dosegla leta 1956 bruto proizvod 1.800.000.000 din. Tako hiter porast je rezultat povečanja v proizvodnji radijskih sprejemnikov. Naj navedemo nekaj statistike:

- 1952. leta je bilo proizvedenih 1800 radijskih sprejemnikov,
- 1955. leta je bilo proizvedenih 23.700 radijskih sprejemnikov,
- 1957. leta je bilo proizvedenih 45.500 radijskih sprejemnikov,
- 1959. leta je bilo proizvedenih 55.900 radijskih sprejemnikov,

Obenem s porastom števila radijskih sprejemnikov je porasla tudi proizvodnja akustičnih naprav, visokofrekvenčnih naprav in sestavnih delov k tem napravam.

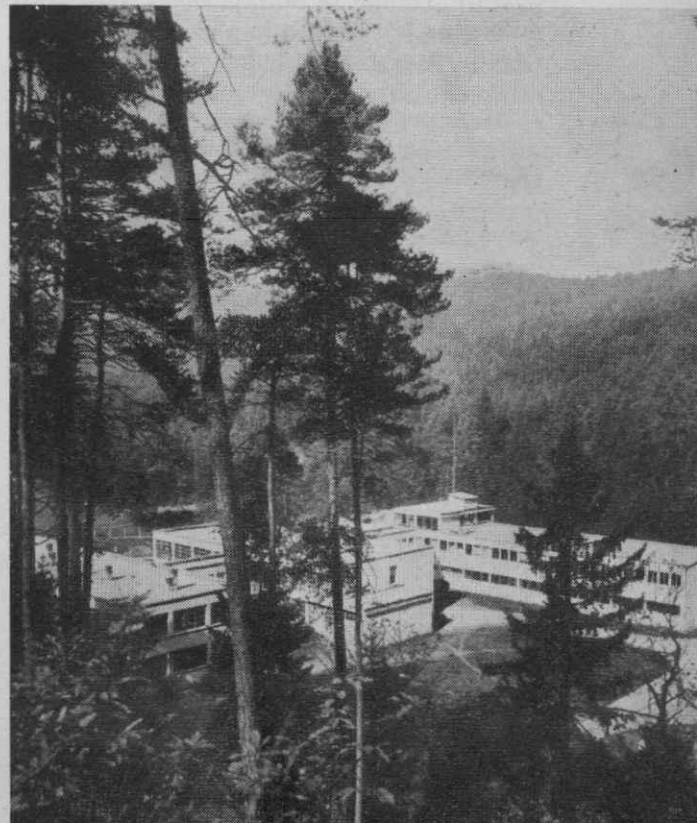
Telekomunikacije so danes obenem tudi največji proizvajalec televizijskih sprejemnikov v Jugoslaviji in proizvajajo radijske sprejemnike, po katerih je pri nas največje povpraševanje. Proizvodni program za radijske sprejemnike in kabinete sestoji iz devetih različnih tipov.

Prvi domači televizijski sprejemnik je tovarna izdelala leta 1957. V naslednjem letu, to je 1958, je pričel delovati prvi tekoči trak za proizvodnjo TV sprejemnikov. Danes se proizvajajo televizijski sprejemniki »Panorama« po licenci tvrdke Philips, katere zelo dobra kvaliteta je splošno znana.

Do sedaj so Telekomunikacije prodajale svoje izdelke v glavnem na domačem trgu. Ze v preteklem letu pa so dosegle znaten uspeh v izvozu s tem, da so prodale večje število radijskih sprejemnikov v Maroko; pričakuje se tudi dogovor o prodaji v Tunisu.

V prihodnje bo razvoj tovarne po že določenem načrtu. Vendar bo že v tem letu prišlo do pomembne spremembe glede VF naprav, kajti v načrtu predvideni porast za tekoče leto bo povečan v primerjavi z lanskim letom za 122,2%. Prav tako bo porasla tudi proizvodnja radijskih in televizijskih sprejemnikov z novim prenosnim tranzistoriskim sprejemnikom, ki je zgrajen po najnovejših metodah sodobne tehnike. Posebno važno je to, da tržišče zelo povprašuje po novih cenjenih UKV sprejemnikih, ki jih bo podjetje prav tako v bližnjem času začelo izdelovati, ti se danes prištevajo med najsodobnejše sprejemnike v državi.

Perspektiva za vso jugoslovansko elektroindustrijo predvideva še neprestan razvoj. Zato tudi Telekomunikacije ne bodo ostale v dosedanem okvirnem obsegu, pač pa bodo še naprej razvijale svoje proizvodne zmogljivosti, tako da bodo vedno znale zadostiti povpraševanju domačega in tujega trga.



ZGODOVINA

mestnega cestnega prometa v Ljubljani

Prva električna cestna železnica v Evropi je stekla leta 1881 v Berlinu. Dvajset let kasneje, in sicer 6. sept. 1901 je prvič stekel tramvaj tudi v Ljubljani na relaciji Kolodvor skozi mesto do Zaloške ceste. Promet je tedaj opravljalo 14 motornih voz in štiri prikolice, last Maloželezniške družbe. Istočasno je bila zgrajena proga od Magistrata do Dolenjskega kolodvora.

Leta 1927 je tedanja Mestna občina ljubljanska sklenila s tvrdko Siemens & Halske pogodbo o kupoprodaji dveh tretjin delnic Maloželezniške družbe, s čimer je bila ustanovljena Električna cestna železnica. Z vse večjim prirastkom prebivalstva in potreb je bila leta 1931 zgrajena proga na Vič in Šentvid. V tem času je bilo nabavljenih 15 novih motornih voz iz tovarne vagonov Slavonski Brod ter 13 starih voz iz Opatije, katere so doma obnovili. Leta 1940 je dobilo tramvajsko omrežje Ljubljane dokončno obliko. Dolžina proge je tedaj znašala ca. 18,5 km, od katere je bilo ca. 7,8 km dvojnega tira. Tik pred drugo svetovno vojno je podjetje izdelalo še 9 novih motornih voz ter istočasno postopoma izločilo prvotnih 14 starih voz.

V času gospodarske krize od leta 1935 do leta 1936 so dohodki tramvaja močno upadli, tako da ni zmozel odplačila anuitet za posojilo, ki naj se odplačujejo iz amortizacije. Izgubo je morala tedaj kriti mestna občina kot lastnik in najmočnejši upnik. Zaradi razmer, ki so tedaj vladale v podjet-

ju, je bil izveden 4. septembra 1936 generalni štrajk, ki se je naslednji dan uspešno končal za delovni kolektiv.

Po osvoboditvi Električna cestna železnica ni vršila večjih novih investicij razen izgradnje 10 novih tramvajskih prikolic in obnove tramvajске proge proti Rakovniku in Viču. Zaradi dotrajanja voznega parka se leta 1953 prične voditi razprava, kako ta park nadomestiti. Podjetje ni imelo lastnih sredstev, ker jih je uporabilo za vzdrževanje obstoječih sredstev in za izgradnjo trolejbusne linije Vilharjeva cesta—Ježica ter nabavo 4 trolejbusov. Na podlagi tega je bila isto leto ustanovljena posebna komisija pri Svetu za komunalne zadeve in gradnjo mestnega ljudskega odbora Ljubljana. Komisija je pregledala stanje voznega parka in drugih objektov ter postavila predloge za izvedbo programa za preureditev prometa. Program je obsegal tri faze:

I. etapa: rekonstrukcija mestnega prometa ob izločitvi 25 km odstranjenih tramvajskih vozil, kar naj se izvede v letih 1954 do 1955;

II. etapa: rekonstrukcije, ki naj se izvedejo ob popolni odstranitvi tramvajskih vozil v letih 1959 do 1962;

III. etapa: razvoj v prihodnjih 20 letih.

Mestni zbor in zbor proizvajalcev glavnega mesta Ljubljane sta predloženi program v celoti sprejela.

Pripravljeni tovornjaki





Avtobusi pripravljeni za cestni promet

V prvi etapi rekonstrukcije so bili odobreni investicijski stroški, in sicer za nabavo avtobusov in trolejbusov, za gradnjo vozniških vodov, napajalne postaje, garažnih in delovnih prostorov, nabavo pomožnih vozil, nabavo načrtov in odkupa zemljišč, skupno 1.318,085.000 din.

Za ta program so bila že dana oziroma so se predvidevala sredstva iz raznih virov v višini 1.207,411.000 din.

Iz razpoložljivih sredstev je bilo porabljenih za nabavo 15 avtobusov FAP, 22 trolejbusov FAP in za izgradnjo trolejbusne linije Ajdovščina—Vič, Ajdovščina—Vižmarje, napajalni postaji v remizi in Stožicah, gradnjo nove delavnice z instalacijami, gradnjo nove pralnice s centralno kurjavo, ograjo okoli remize, nove obdelovalne stroje in druge investicije v skupni vrednosti 1.207,411.000 din.

Za izpolnitev II. etape rekonstrukcije, ki jo je obravnaval in potrdil Svet za industrijo OLO Ljubljana in ki naj bi obsegal zamenjavo tramvajskega prometa z avtobusi, razširitev obstoječega trolejbusnega prometa in rekonstrukcije cestniških na opuščeni tramvajskih progah, je bila odobrena vsota 533,730.000 din. Sredstva so bila preskrbljena delno iz lastne udeležbe in prispevana sredstva iz amortizacijskega sklada podjetja v višini 466,000.000 din, medtem ko so bili druga sredstva za rekonstrukcijo cestniških dolžni preskrbeti prizadeti ljudski odbori. Za realizacijo druge etape je bilo nabavljenih 25 avtobusov OM za

medkrajevni, mestni in primestni potniški promet in 4 trolejbusne šasije v vrednosti 365,803.125 din. Podjetje je iz lastnih sredstev financiralo še nabavo 6 avtobusnih in 4 trolejbusnih karoserij, skupno v vrednosti 48,510.000 din. Investicijski stroški II. etape rekonstrukcije so bili za ca. 57,000.000 nižji od predračunske vsote, ker je podjetje odstopilo od neke specialne avtobusne opreme.

V III. etapi je podjetje spremenilo svoj naziv iz Električne cestne železnice v Ljubljana-Transport in v skladu s sklepom delavskega sveta razširilo svojo registracijo poslovanja v medkrajevni-potniški in tovorni promet, pojačilo delavniško dejavnost za tuje naročnike in kooperante. Medkrajevni potniški promet je potekal v kooperaciji s SAP-Turist birojem, tovorni promet pa v kooperaciji z »Intereuropa« Koper, Javnimi skladišči in Karoserijo Ljubljana za delavniške dejavnosti ter najem dela delavniških prostorov.

Pri tem je treba poudariti, da je podjetje pričelo poslovati v medkrajevnem potniškem prometu v kooperaciji avgusta 1958, a v tovornem prometu septembra istega leta, medtem ko je samostojno začelo obratovati v medkrajevnem potniškem prometu 1. marca 1960.

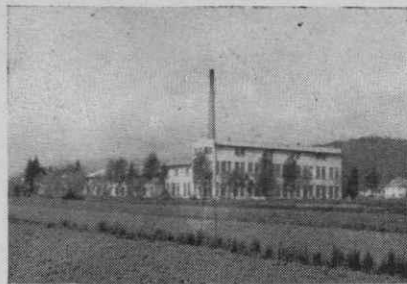
Glede nerentabilnosti mestnega prometa, ki nastaja zaradi neekonomskih cen v mestnem in primestnem potniškem prometu, smo mnenja, da jo bomo sčasoma uspeli kriti z navedenimi dejavnostmi.

Tovarna dekorativnih tkanin v Ljubljani je nastala 1. jan. 1949 z združitvijo dveh prej samostojnih podjetij: Tovarne zavese »STORA« na Celovški cesti 280, ki je bila ustanovljena leta 1918, in Tovarne plišev F. Eifler na Titovi cesti 99, ki je bila ustanovljena leta 1929. Z združitvijo obeh podjetij je nastalo novo podjetje, ki ima zaradi specifičnosti svoje proizvodnje velik pomen za celotno jugoslovansko gospodarstvo.

Novo podjetje je predvsem prevzelo težko dediščino preteklosti. Ustanovitelji obeh podjetij so imeli v začetku na razpolago le omejena finančna sredstva in so zato kupovali stare izrabljene stroje, ki so jih drugod po svetu že zavrgli. Sele kasneje, ko je delo v podjetjih steklo in je bilo poslovanje dobičkanosno, so začeli kupovati nove stroje. Če pomislimo, da je od tedaj preteklo 27—30 let in da od leta 1945 delajo vsi stroji skoraj nepretrgoma v 3 izmenah, nam bo jasno, da so danes vsi stroji zastareli in do kraja izrabljeni in da jih more podjetje le z največjo skrbnostjo in neprestanimi popravili vzdrževati pri delovni sposobnosti. Kljub temu pa seveda storilnost dela ne more biti taka, kot na novih, modernih strojih.

Zato se je podjetje odločilo, da pripravi načrte za razširitev in rekonstrukcijo obeh svojih obratov. Za prvo etapo rekonstrukcije je že izdelan

Tovarna dekorativnih tkanin



idejni projekt za nadaljnje etape pa se pripravljajo investicijski elaborati. Z razširitvijo obratov bo podjetje povečalo svojo proizvodnjo, po kateri je zelo veliko povpraševanje in v sedanjih razmerah nikakor ni mogoče zadovoljiti vseh potreb. Pri načrtih za rekonstrukcijo je podjetje posebno pazilo na to, da odpravi nesmotnost v gradbenih objektih, ki zelo otežujejo notranji transport in gospodarno organizacijo dela. Podjetje teži za tem, da bo v proizvodnem procesu material prehajal neposredno od enega delovnega mesta na drugo vse do končnega izdelka. V sedanjih pretesnih prostorih nam je prav to nemogoče izvesti.

Izdelki podjetja slovijo po vsej državi, zlasti izdelki za notranjo opremo stanovanj, kakor so tapetniško blago za pohištvo v raznih kakovostih

in lepih modernih vzorcih, tkane, plene in bobinet zavese, svilene dekoracijske tkanine in svileni pliši za težje zavese, volneni pliši in epingleji za tapecirano pohištvo, posteljna pregrinjala v moderni obliki in v stari obliki kot garniture. Tudi namizni prtji in frotir brisače so potrebni v vsakem gospodinjstvu. Poleg tega izdeluje podjetje še tkanine za radijsko industrijo, volnene in svilene pliše za damske in otroške plašče in razne druge dekoracijske tkanine.

Delovni kolektiv, ki šteje sedaj preko 870 ljudi, želi, da bi v vseh ozirih zadovoljil potrošnike svojih izdelkov, obenem pa se priporoča, da bi bile upoštewane tudi potrebe podjetja po rekonstrukciji in razširitvi obratov in avtomatizaciji proizvodnje, ker le na ta način bi mogel zadovoljiti vedno bolj rastoče potrebe.

Razvojna pot tovarne »Utensilia«

LJUBLJANA - RUDNIK

Tiho, vendar uspešno že skoraj 15 let deluje ob robu Ljubljane tovarna tekstilnih potrebščin »UTENSILIA«.

Ustanovljena kmalu po vojni je iz nekdanjih skromnih obrtniških delavnic po vsej Sloveniji pričela razvijati proizvodnjo tekstilnih utenzilij, katerih vsak izdelek je pomenil prihranek deviz. Proizvodnja je naraščala iz leta v leto, število zaposlenih je zrastle od začetnih 36 na 430. Kolektiv je izpolnil — čeprav pod težkimi pogoji — proizvedene naloge prvega petletnega plana.

Pomemben mejnik v razvoju tovarne predstavlja leto 1950, ko je bilo v njej uvedeno delavsko samoupravljanje. Od tedaj dalje je proizvodnja skokoma naraščala predvsem v kvali-

tetnem pogledu tako, da je bistveno prispevala k naglemu porastu tekstilne industrije v Jugoslaviji.

Napredku tovarne je stalo nasproti kup težav, med katerimi je treba omeniti star strojni park, neustrezni prostori in težave z materialom, zlasti tistim iz uvoza. Prodaja izdelkov je potekala brez zastojev, saj je tovarna največji in v nekaterih kovinskih utenzilijah tudi edini proizvajalec v državi. Kljub prizadevanju kolektiva tovarna ne more zadovoljiti potreb domače tekstilne industrije in zato izvažajo svoje izdelke v zmanjšanem obsegu v 11 držav, predvsem na Bližnji Vzhod in celo v Južno Ameriko.

Že danes predstavlja kolektiv »UTENSILIE« eno najpomembnejših gospodarskih organizacij v komuni Ljubljana-Rudnik. Trdno prepričan o svoji sposobnosti obljublja izpolniti petletni plan (1957—1961) že v štirih letih. Še več, zaveda se svojih bodočih proizvodnih nalog, ki skladno s perspektivnim razvojem tekstilne industrije narekujejo, da v naslednjih 10 letih za 400 % poveča sedanjo proizvodnjo tekstilnih utenzilij. Za izpolnitev te velike naloge računa marljivi kolektiv na pomoč skupnosti, da bi lahko v naslednjih letih izvršil prepotrebno rekonstrukcijo in avtomatizacijo tovarne. K temu bo prispeval znaten del svojih sredstev, vsa prejeta sredstva pa bo večkratno povrnil skupnosti. Dosedanje delo in uspehi to potrjujejo.

B. M.



Vse posle domače in mednarodne špedicije
(izvoz, uvoz, tranzit, carinjenje, transportno
zavarovanje, reklamacije, transportne
kalkulacije itd., javna skladišča,
dostava tovara na dom, lastni industrijski tir,
prevoz s kamioni in hladilnimi avtomobili itd.



vam hitro in solidno dostavi!

LOBUS ŠPEDICIJA

Ljubljana, Titova 33

s svojimi poslovalnicami

Gasilski servis

Ljubljana, Prešernov trg 3, tel. 21-457

N u d i m o :

gasilne avtomobile, prevozne in prenosne
motorne brizgalne, ročne in prevozne gasilne
aparate, spojke in prehodne komade, hidrantne
nastavke, lestve, tlačne in sesalne cevi,
gasilske uniforme, delovne in paradne pasove,
čelade, reševalne vrvi kakor tudi električne
in ročne sirene za protiletalsko zaščito
ter vso opremo za gasilske edinice



INDOS

Industrija
obdelovalnih
strojev

LJUBLJANA-MOSTE

Ob železnici

Izdelujemo:

ekscentrične stiskalnice ES 30 ton
in ES 50 ton
hidravlične stiskalnice HS 60 ton
baterijske viličarje VE 600 kg
diesel viličarje VĎ 1500 kg
in 2000 kg

Priporočamo se za cenjena naročila

Mlinostroj

tovarna mlinskih in pekarskih strojev

Domžale - Študa

Telefon: Domžale 2-64

Brzjav: Mlinostroj Domžale

izdeluje

vse vrste strojev za avtomatske,
polavtomatske in kmečke mlne raznih
kapacitet in za različne žitarice.
»Mlinostroj« izdeluje tudi standardne stroje
za presejavanje moke v pekarnah,
stroje za čiščenje vreč v mlinih, pekarnah
in v vseh drugih groslističnih
in detajlističnih podjetjih

Naše podjetje projektira, oziroma
izdeluje kompletne načrte
in diagrame za montažo mlinov
in pekarskih podjetij, kakor tudi načrte
za silosno opremo in montaže

Montira vsako napravo na kraju samem
v mlinih, pekarnah in silosih.
Izdeluje tudi raznovrstne
transportne naprave, kakor: elevatorje,
transportne polže, transporterje
z brezkrainimi trakovi, vse vrste vozičkov
za prevoz vreč, zabojev, mesa,
mokrega perila, testa, pečenega kruha
in podobno

»Mlinostroj« opravlja tudi
rekonstrukcije v mlinih in pekarnah
ter usluge za mlinsko, pekarsko
in prehranjevalno kakor tudi
drugo industrijo

Stroji »Mlinostroja« za mlinsko
in pekarsko industrijo so tehnično
izpopolnjeni tako, da ne zaostajajo
za inozemsko tehniko, v nekaterih
primerih jo celo prekašajo

Eno leto jamčimo
za kvalitetno izdelavo
in pravilno delovanje
vseh naših strojev

Cene zmerne
in solidne!





*Konserviranje
poljskih
pridelkov
in protizvodnja kisa*

Vinocet

L J U B L J A N A

Viška cesta 60

Telefon 20-389, 23-309

nudi vse vrste kisa,
kisle konzerve in kisló zelje

Priporočamo tudi sušeno vrtnino
za juho, ki je ekonomična,
izdatna in vsebuje
v vsakem letnem času
vse potrebne sestavine,
ki jih sicer ni mogoče dobiti
istočasno v svežem stanju



K O L I N S K A

tovarna hranil

Ljubljana, Šmartinska cesta 30

nudi svojim odjemalcem prvovrstne
prehranjevalne izdelke:

kavovine

„PROJA“ in „STAR“ figova kava

„REGINA“ praški za kuhinjo

„METKA“ kakaove rezine in marmornati kolač

„KA-RI“ kakao mešanica za otroke

originalne začimbe itd.

ter naš novi izdelek

„KROKA“ mešanica za krompirjevo testo

Opozarjamo tudi na naš veliki nagradni
natečaj za „ROYAL“ pudinge. Nagrade: elek-
trični hladilniki in kolekcije naših izdelkov

MONTAŽNO PODJETJE

Toplovod

Ljubljana

Črtomirova ulica 6

MONTIRA

naprave in cevovode za hladno in toplo vodo, centralne kurjave vseh vrst: s toplo in vročo vodo, s paro nizkega in visokega pritiska, žarilne kurjave, naprave za odsesavanje prahu in odpadkov, ogrevanje s toplim zrakom, prezračevalne naprave, klimatizacijske naprave ter plinske instalacije v stanovanjskih in industrijskih objektih ter industrijske cevne naprave vseh vrst;

INSTALIRA

električne naprave nizke in visoke napetosti kakor tudi šibkega toka in strel vodov v stanovanjskih hišah, bolnicah in industrijskih objektih;

PROJEKTIRA

v lastnem projektivnem oddelku vsa zgoraj navedena dela;

PROIZVAJA

v svojih delavnicah in livarni protitočne aparate, toplovodne priprave, bojlerje, tlačne peči za toplo vodo, tlačne kotle za mrzlo vodo, kondenzne rezervoarje, toplovodne črpalke, kondenzne lonce, zasune, podeste za kotlarne, sušilnice za les in perilo, klima naprave, sesalne in odsesalne naprave, rebraste cevi in dvigala za pepel.

Novi proizvodi: temperaturni regulatorji, lovilci nesnage, mešalni ventili, tlačna in plovna stikala.

NOVOST

Mavčne plošče za stropove — za žarilno ogrevanje — za ventilacijo — dekoracijo.

ODLIVA

odlitke iz sive litine od najenostavnejših do najbolj kompliciranih, najlažjih in težkih do 1500 kg iz trgovskega in strojnega liva.



Ljubljanske opekarne

LJUBLJANA

Bokalška cesta 18

Z O B R A T I:

Vič

Telefon 22-833

Brdo

Telefon 20-886

Opeka

Telefon 22-842

Draga

Telefon 30-624

proizvajajo

vse vrste zidnih
opečnih elementov,
razne stropnike
in strešnike

GRADBENO
INDUSTRIJSKO
PODJETJE

GRADIS

centrala
LJUBLJANA

Bohoričeva ul. 28

tel. 39-241

p. p. 65

s svojimi gradbišči

v Ljubljani
Celju
Mariboru
Zalogu
Jesenicah
Kopru
Trojanah
Podvelki
in Ravnah na Koroškem

ter z obrati v

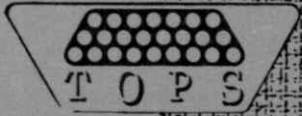
Ljubljani
Mariboru
in Škofji Loki

izvršuje gradbena
dela vseh vrst:

visoke in nizke gradnje,
industrijske gradnje,
termoelektrarne in
stanovanjske objekte



GRADIS



Sava



Enova



tops

TOVARNA PISALNIH STROJEV

LJUBLJANA